

Авторски колектив
Общински исторически музей-Брезник, 2024
ISSN 2603-5049

Материалите отпечатани в том V на
“Известия на Общински исторически музей-Брезник”,
са докладите от научната конференция
„ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ- гр. Брезник”,
ноември 2023 г.

*Авторите носят отговорност за съдържанието
на научните доклади, публикувани в тома.*

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА
проф. д-р Надя Манолова-Николова
Коректор- Магда Добрева
*Превод на английски език, резюмета и съдържание-
Деница Поражняк и автори
За корицата са използвани снимки на Филип Михайлов*

ИЗВЕСТИЯ
НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ БРЕЗНИК
ТОМ V

PROCEEDING
OF THE MUSEUM OF HISTORY BREZNIK
VOL.V

Брезник, 2024

Издава се от Общински исторически музей-Брезник

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Мария ДОБРЕВСКА- заместник кмет на Община Брезник

Приветствие към участниците в Петата национална конференция

„Общество, култура, образование” 8

СВЯТО И МАГИЧНО

Биляна ПОПОВА, Лора ХРИСТОЗОВА

Магия и магичност в българската култура – как една идея става реалност

.....9

Филип МИХАЙЛОВ

Необичайни гробове в некропола от ранножелязната епоха над с. Вrabча,
община Трън.....18

Мариела СТОЙКОВА

За дейността на „Софийските зографи“ в Брезнишко и Радомирско.....22

Аделина ПЕТРОВА

Образи на българи в изкуството на Рудните планини, Саксония.....35

Надя МАНОЛОВА-НИКОЛОВА

Приказни герои от село Гърло, Брезнишко.....39

Симеон МИЛЬОВ

Екстрасенс от миналото – косцинар от Одраница.....46

Аделина ГЕОРГИЕВА

Светци и тъмни сили в село Ярджиловци.....54

Николай СИВКОВ

„Сламена Сурова“ в село Банице, Брезнишко.....62

Диана МИТЕВА

Зимен обичай „Иванови Влачути“.....69

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Милена ГЕОРГИЕВА, Андрей ГЕОРГИЕВ

Апостолът Панайот Волов – за вярата и църквата.....76

Емилия ВЕЛИНОВА

Коте Кафеджийски – основател на брезнишката фамилия Кафеджийски
.....91

Силвия НОТЕВА

Милан Тасев Димов от град Перник.....104

Милчо ГЕОРГИЕВ

Чудаците на Граово и нашето време.....114

Ваня КОЦЕВА

Началото на земеделското образование и наука в България.....125

Лариса НЕШЕВА, Десислава ДЕЛИБАЛТОВА, Ивайло ДАНОВ

Образователната дейност в Националния музей „Земята и хората“
.....132

Нонка КРЪСТЕВА

С песен в сърцето. 100 години от рождението на народната певица Божурка Тупанкова 136

ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ

Георги РАДОСЛАВОВ.

Архивът на битолския войвода Славчо Пирчев – национално
документално наследство.....142

ПРИЛОЖЕНИЕ 152

АВТОРИТЕ.....172

C O N T E N T S

Mariya DOBREVSKA- Deputy Mayor of Breznik Municipality

Welcome to the participants in the Fifth National Conference

Society, Culture, Education.....8

HOLY AND MAGICAL

Bilyana POPOVA, Lora HRISTOZOVA

Magic and the magical in bulgarian culture – how an idea becomes a reality.....9

Philip MIHAYLOV

Unusual graves in the early iron age necropolis above the Vrabcha, Pernik district..18

Mariela STOYKOVA

The activity of the „Sofiiski painters” in Breznik and Radomir regions 22

Adelina PETROVA

Images of bulgarians in the art of the Ore mountains, Saxony 35

Nadya MANOLOVA-NIKOLOVA

Fabulous Heroes From the Village of Garlo, Breznishko.....39

Simeon MILYOV

A psychic from the past – a bone fortune teller from Odranitsa.....46

Adelina GEORGIEVA

Saints and dark forces in the village of Yardjilovtsi.....54

NikolaySIVKOV

„Straw Surova“ in Banishte village, Breznik Region.....62

Diana MITEVA

The winter custom “Ivanovi Vlachugi”.....69

SOCIETY, CULTURE, EDUCATION

Milena GEORGIEVA, Andrey GEORGIEV

The apostle Panayot Volov – about the faith and the church 76

Emiliya VELINOVA

Kote Kafedzhiyski – founder of the Breznik family Kafedzhiyski 91

Silviya NOTEVA

Milan Tasev Dimov from Pernik.....104

Milcho GEORGIEV

The weirdos of Graovo and our time.....114

Vanya KOTSEVA

The beginning of agricultural education and science in Bulgaria.....125

Larisa NESHEVA, Desislava DELIBALTOVA, Ivaylo DANOV

Educational activity in the Earth and man National museum, Sofia 132

Nonka KRASTEVA

With a song in the heart. 100 years since the birth of the folk singer Bojurka
Tupankova 136

THE WARS FOR NATIONAL UNIFICATION

Georgi RADOSLAVOV

The archive of the Bitola vojvode Slavcho Pirchev – a national documentary heritage
.....142

APPENDICES.....152

THE AUTHORS.....172

*Уважаема проф. Манолова,
Уважаеми проф. Павлов,
Уважаеми научни и музейни работници,
Уважаема г-жо Велинова,*

Скъпи гости,

За мен е чест и удоволствие да Ви приветствам с добре дошли на територията на община Брезник!

Поводът, който ни събра е провеждането на Петата национална конференция под мотото „Общество, култура, образование“. Както на предишните четири конференции бе поставян акцент върху определена изследователска област от културата, образованието и бита в нашия регион, така и на тази, акцент се поставя върху малко изследвани култове, тайни почитания, свети лица, но и тъмни сили и персонажи, които често са противопоставяни на светци и почитани свети хора. Същевременно поддържахме нашата традиция за изучаване на личности, културни изяви и развитие на музейното образование в региона.

Дълбоко се надявам да чуем изключително интересни доклади и резултати от изследвания на участниците в конференцията, което да допринесе за понататъшното развитие на културата и музейното дело в Брезник и Брезнишко. Надявам се ползотворните колегиални контакти между Вас в тези два дни, също да допринесат за научната Ви работа.

Пожелавам на всички участници и гости много здраве, лично щастие и успехи в така трудната изследователска дейност.

Откривам Петата национална конференция „Общество, култура, образование“!

Мария Добревска

Биляна Попова, Лора Христовова

МАГИЯ И МАГИЧНОСТ В БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА – КАК ЕДНА ИДЕЯ СТАВА РЕАЛНОСТ

гл. ас. д-р Биляна Попова, Лора Христовова
Регионален етнографски музей – Пловдив

MAGIC AND THE MAGICAL IN BULGARIAN CULTURE – HOW AN IDEA BECOMES REALITY

Ch. assist. PhD Bilyana Popova, Lora Hristozova
Regional Ethnographic Museum – Plovdiv

SUMMARY

In connection with a competitive session announced by the Ministry of Culture, the Regional Ethnographic Museum – Plovdiv won funding for the project „International Scientific Conference: Magic or the Belief in the Supernatural“. This conference is dedicated to the 10th anniversary of the death of Assoc. Dr. Nikolay Kolev, founder of the Tarnovo Ethnographic School. In 2023, the museum had another winning project, „Magic and the Magical in Bulgarian Culture“, funded under the open call for project proposals „Heritage 2023“ by the Plovdiv Municipal Foundation – 2019. In correlation with the second winning project, a temporary exhibition related to magic in Bulgarian traditional culture has been realized, a series of lectures on the topic have been held, and an educational program for adolescents has been created.

Keywords: museum, conference, temporary exhibition, magic, cultural heritage, Plovdiv.

* * *

Пиер Нора отбелязва, че живеем във време на световен възход на паметта. Това се забелязва особено през последния четвърт век, когато всички страни, всички социални, семейни, етнически групи преживяват коренна промяна в традиционната си връзка с миналото. Тя се проявява в множество форми, между които култ към корените, повишена чувствителност към съхраняване на архивите, подновена привързаност към „наследството“ и др.¹ Колосалният ръст на паметови

¹ Нора, П. Световният възход на паметта. – В: *Около Пиер Нора. Места на памет и*

СВЯТО И МАГИЧНО

мероприятия, който се забелязва във всички европейски страни след 1989 г., дава основание на Пиер Нора да нарече съвременността „епоха на припомнянето“.

Материалното и нематериалното културно наследство са основен фактор за формиране и съхраняване на културната памет. Те напомнят на човека за предците му и за различни значими събития от миналото. Културно-историческото наследство е продукт от дейността на паметта, която с течение на времето и според твърде променливи критерии избира определени моменти от историята, за да ги постави в категорията на наследеното. Именно музеят е мястото, където се съхранява и транслира паметта за миналото.

В този смисъл музейните експозиции и събития имат за цел да представят социално-конструктивисткия разказ за национални символи, взети от всекидневието. Те са вид интерпретация на историята, но и авторска концепция, базирана на обективните факти, предлагаща и други гледни точки, допълнителни послания, които имат за цел да препоредят някои традиционни нагласи, да подбудят емоционална и ментална реакция и най-вече да предизвикат публиката към собствен размисъл.² Съвременният културен продукт, който създава музеят, трябва да е ориентиран към бъдещето.

Интерактивността е съществена част от създаването и представянето на всяко музейно събитие. Това предполага активно взаимодействие с посетителя, който да е в непосредствен тактилен контакт, да пита и получава допълнителна информация, сам да моделира експозиционното пространство и др.

Екипът на Регионален етнографски музей – Пловдив се стреми да има иновативни подходи в издирване, събиране, съхраняване, документиране и популяризиране на движими културни ценности, като ги експонира с изследователски и образователни цели. Музеят е съорганизатор и домакин на изложби, научни конференции, фестивали, концерти, биеналета, ревюта, театрални постановки, представяния на книги, спектакли и др. Специалистите на РЕМ–Пловдив успешно печелят и реализират различни проекти към Министерство на културата, Национален фонд „Култура“, Общинска фондация „Пловдив–2019“ и др. През 2023 г. са одобрени и финансирани два проекта, обединени от една обща тема, свързана с магията: 1) *научна конференция* с международно участие „Магията или вярата в свръхестественото“ и 2) *временна изложба* „Нишки сплитам и

конструиране на настоящето. София, 2004, с. 19.

² **Цекова**, Е. Нов поглед върху създаването и възприемането на музейните експозиции в България през първото десетилетие на XXI век. – В: *Музеят и предизвикателствата на XXI век*. София, 2013, с. 4.

оплитам, радост и тъга преплитам“ (Магия и магичност в българската народна култура).

Конференцията

Във връзка с обявена от Министерството на културата конкурсна сесия на тема „Събития, организирани от музеи и художествени галерии в областта на движимото културно наследство и визуалните изкуства“. Регионален етнографски музей – Пловдив спечели финансиране на стойност 8412 лв. по проект „Международна научна конференция: „Магията или вярата в свръхестественото“. Тя е посветена на 10 години от кончината на доц. д-р Николай Колев – основоположник на Търновската етнографска школа, дала стотици специалисти, работещи в научни институти, университети, музеи и др. Доц. Колев е завършил Софийския университет, а след това специалността „Етнология на европейските и извъневропейските народи“ във Виенския университет. През целия си живот е преподавател във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ и гостуващ лектор в различни европейски университети и научни институти.

Темата на конференцията е насочена към изследване на свръхестественото и съответните магически вярвания и практики, които съпътстват човечеството още от праисторията, та до ден днешен. В центъра на проучванията е поставен въпросът за мястото и ролята на магията в българската народна култура. На 27 и 28 март се проведе конференцията, като в нея се включиха над 40 изследователи, представители на различни университети, научни и културни институти, национални и регионални музеи, училища и др. Тя събра учени от цялата страна и чужбина след дългата пауза, свързана с COVID пандемията. Присъстваха специалисти от Балканските държави, слависти от Европа (Чехия, Словакия, Полша и др.) и изследователи от Беларус, които имат дългогодишни разработки по темата. Партньори по проекта са: НБУ – София, ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ – Велико Търново, ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград и Сдружение „Клуб Приятели на РЕМ – Пловдив“. Участието на различни университети е гаранция за високото ниво на научния форум. Интердисциплинарният подход позволи на учени от различни сфери да представят гледната си точка.

Основен резултат от проекта е публикуването на сборник с научни доклади по конкретната тема в „Годишник на Регионален етнографски музей – Пловдив“, том 8. Той е полезен на изследователи, студенти, научни работници, както и на хора, интересувани се от българската култура. Екипът на музея провокира интереса към традиционните схващания за същността, структурата и произхода на магичните вярвания и практики в различни български обичаи и обреди.

Специалистите на РЕМ–Пловдив имат за цел да популяризират

СВЯТО И МАГИЧНО

нематериалното културно наследство, свързано с магията, като дадат възможност на по-широк кръг от обществеността да се докосне до тази интересна тема. Ролята на музея е да транслира научното знание и да създава културен продукт, който да бъде достъпен за всяка група от хора. Научното познание стига до общността чрез още един спечелен проект – „Магия и магичност в българската култура“. Той е финансиран на стойност 7700 лв. по отворена покана за проектни предложения „Наследство 2023“ на Общинска фондация „Пловдив – 2019“.

Изложбата

Изложбата е мобилна и може да гостува в различни музеи и културни институти в страната и чужбина. Съпроводена е с дигитална на български и английски език. Изданието съдържа любопитна информация за малко популярни и любопитни билки, която представлява интерес за широката публика. Проектът включва образователен и визуален продукт за магичното в културата – интерактивна изложба, научни лекции, образователна програма. Задачата е да се направи паралел между възприемането на магичното от традиционния човек и този, живеещ в съвременното глобално общество. Целта е да се види как вярата в свръхестественото остава във времето, въпреки промяната в светогледа.

Изложбата разказва за ирационалните народни вярвания, известни като магични. Посетителите научават за предпазващи ритуали, свързани със свръхестествени митични същества, за билкарка-лечителка, магьоснически ритуали, амулети, защитни талисмани, вековни забрани, за празници, които усилват магичните сили и действия. Всеки може да си вземе торбичка с билки и да получи кратка информация за тяхната сила.

* * *

Магията е съвкупност от действия и обреди, правени с вярата, че чрез определени средства и начини човек е способен да въздейства върху себеподобните, животните и природата. Само избрани владеят свръхестествените сили.

В зависимост от начина на изпълнение познаваме два основни типа магия. Първата е хомеопатична, наречена още *имитативна* или *подражателна магия*. Тя се базира на принципа, че „подобие то ражда подобие“. Например, при обичая „пеперуда“ възрастни жени поливат с вода малко момиче, за да предизвикат дъжд. По същия начин на трапезата на Бъдни вечер трябва да са представени всички постни ястия, за да ги има и през следващата година. Контагиозната магия, наречена още *контактна* или *допирателна*, разчита на съприкосновението. С други думи, контактът с вещи на даден човек е равнозначен на допир със самия него. Вредоносните магии за разболяване се правят с коси и нокти, които

БИЛЯНА ПОПОВА, ЛОРА ХРИСТОЗОВА

са заместители на жертвата. За развалянето им – при баячка се носи дреха на пострадалия. Различните типове магия често се преплитат помежду си. Вербалната магия се основава на силата на словото, което е неразделна част от повечето магически действия. Инициалната магия или *магията на първия ден* е свързана с големите празници, които като върхови моменти в календара са подходящи за магически гадания и предсказания. Те имат връзка и с очистителната магия, каквито са: обредното къпане в роса или река на Гергьовден и на Еньовден; паленето и прескачането на огън на Баба Марта, Св. Четиридесет мъченици и Благовец. Всяка магия води началото си от конкретна човешка дейност. Според преследваната цел се различават следните нейни форми: лечебна, предпазна (профилактична), полова (любовна), увреждаща, увеждаща (продуцираща), стопанска, метеорологична и пр. Лечебната магия е свързана с предотвратяване на опасност от заболяване, прогонване на болест и нейното лечение. За тази цел се практикуват следните магически действия: баене против уроки и страх, леене на куршум, поливки или приемане на билкови отвари, запойване и хранване, ритуално извеждане на болестта от селището, провиране през скални арки или през корени, излезли над повърхността на земята. За любов също се прибегва до магия. Ако дадена мома харесва момък, но той вече има любима, първата прибегва до помощта на магьосница. Тя се надява чрез приемане на специална настойка или чрез напръскване дрехите на момъка с омагьосана вода, той да изостави своята изгора. Стопанската магия цели да осигури най-благоприятен изход от всяка трудова дейност. Вярва се, че заровено червено яйце в нивата, орехи и ябълки в семето за посев или заколване на петел в първата изорана бразда ще предпазят реколтата. На Гергьовден първото мляко се издоява през кравай или пръстен, за да не дойде мамница и да го отнеме. Метеорологичната магия въздейства върху природните стихии. За да прогонят градоносен облак, мъжете стрелят с пушка, за да изплашат орела, който води градушката. Жените хвърлят железен предмет и карат децата да гълтат ледени зърна.

Има полезни и вредоносни магични дейности. Към опасните магии може да се отнесе „връзването“ на младоженеца по време на първата брачна нощ. За да се предпази, той не бива да стъпва на прага, а го прескача. Освен това младоженците трябва да разкопчат всички копчета и да развържат всички възли. Старите българи се уповават на вярата в свръхестественото. Чудни са поверията, предавани от уста на уста, достигнали до нас. Има магии за какво ли не... Със силата ѝ може да се предизвика болест и ако тя не се развали навреме, болният умира. Магьосницата може без да докосне човека, за когото е предназначена магията, да му навреди, като го захрани, запои, срещне или облече. При запойване на човек с омагьосани

СВЯТО И МАГИЧНО

билки, той може да се превърне в някакво животно – елен, кошута, костенурка, змия, смок и пр. Магьосницата има власт над луната, като я превръща в крава, „дой“ млякото ѝ и го използва за любовни магии. Това става така: слага на двора котел с вода, билки и ново сито. В полунощ излиза гола, като в ръцете си държи китка. С помощта на зелено гърне прави заклинание, взема ситото и обикаля къщата три пъти. Луната бавно потъмнява и сякаш изчезва. Става тъмно, а в двора – светло като ден – месечината е паднала в ситото.

Смята се, че магьосниците са жени с различен от общоприетия физиологичен или социален статус – възрастни, бездетни, парясници, стари моми, вдовици. Имат грозен белег – червени петна около устата, погледът им е пронизващ, носът им е дълъг и гърбав. Заченати са или са родени през периодите на преход в традиционния календар. След смъртта се превръщат във вампири, защото са „продадени на дявола“. Когато магьосниците спят, душата им напуска тялото и пътешества по земята във вид на мушица или черна пеперуда (вещерица).

Всяка бродница притежава свой олтар и магически вещи: рог на животно, клонка от растение, чаша, перо от птица, камък – аметист, кадилница, колан. Прави магии на пусто или изоставено огнище. Тя използва в своите тайнства метла, котел, огледало, сито, желязна пръчка, клещи, маша, яйце от черна кокошка, водата и луната. Особено място при баенето и гаданието заемат острите предмети: нож, шило, игла, сърп.

Магическите способности на мамницата се наследяват или придобиват при определени условия – излюпване на поставено под мишницата или в пазвата ѝ черно кокоше яйце, опознаване силата на билките и др. Тя се превръща в полудемонично същество, което осъществява контакт с „нечестивия“ и с подземния свят на мъртвите. Магьосницата може да се превръща в гарван, бухал, кукувица, кокошка, мечка, костенурка и жаба.³

Друга жена, която владее свръхестественото, е билкарката. В ритуалите тя използва саморъчно изготвено вързопче от бяло кокоше перо, стар кокал от животно, ръжен клас, топче човешки коси, зелена пръстена паница, зелен стрък. Извършва малки оперативни намеси с помощта на нож, ножица, бръснач, кука. В обредното баене срещу уроки използва сол, въглени, камъчета, донесени от Божи гроб и билки. Тя е и баячка, и умее да лее куршум. Тайното ѝ знание се унаследява от майка на дъщеря или от баба на внучка. Едва на смъртния си одър тя предава своята мъдрост. Разбира скритите послания на растенията, бере ги на определени празници – Гергьовден, Еньовден, Спасовден, когато имат

³ **Маринов, Д.** Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: *СБНУ*, кн. XXVIII. София, 1914., с. 173 – 191.

БИЛЯНА ПОПОВА, ЛОРА ХРИСТОЗОВА

най-голяма магическа сила, и то в точно определени часове на деня или нощта.

Според традиционните вярвания времето се дели на добра и лоша година, добър и лош месец, ден и час. Добрата година носи щастие, радост, изобилие, здраве, берекет по нивите и стоката и умножение на челядта. Лошата донася болести, беди, война, мор, суша, глад, пожар, наводнения. Дните от седмицата също имат магическа натовареност. Понеделник, четвъртък и неделя са дни на късмет, сполука и богатство, а събота е ден за общуване с мъртвите. Вторникът е хаталия (лош, тежък) и веща липса на късмет, болести и бедност. Тогава не се започва никаква нова работа, не се тръгва на път, не се сее и пр.

Магията се извършва в потайна доба и на скришно място. Вярва се, че и граничните пространства са магични. В дома те са: праг, огнище, комин и др. Прагът е свещено място, което бележи преминаване от един момент на живота в друг. Той е граница между усвоеното пространство (къщата) и неусвоеното (природата). Метален предмет се закача на вратата, за да не влезе злото в дома. На Великден черупките от червените яйца се лепят върху него, за да не влизат болестите въщи. Под долния праг се заравят билки срещу магии и болести. Огнището е свято място и около него магии не се правят, защото не се хващат. На Андреевден, за наедряване на дните, стопанките хвърлят просо, царевица и фасул през комина. В него, като предпазна мярка срещу различни демонични същества, се поставят клонки от растение, което има бодли – къпина, глог, шипка и др. Много тежка клетва е „Коминът да ти не пуши!“.

* * *

В настоящата статия са изброени само малка част от магическите обреди и ритуали на българския народ. Нематериалното културно наследство винаги предизвиква интерес, но в същото време е предизвикателство да бъде представено и материализирано в експозиция. Ето защо екипът на РЕМ–Пловдив си постави тази цел. Дали тя е постигната, могат да кажат само посетителите.

Изложбата предизвиква интереса на публиката. Любопитно е да се проследи как се интерпретира магията и магичното днес от съвременния човек. Запривличане на подрастващите и цел постигане на интерактивност във възприятията, важно място в изложбата е отредено на криво огледало, което се явява своеобразна илюстрация на възприемане на рационалното и ирационалното от различни по възраст и категория публики. Поднесена по един приказен начин научната информация за магическите практики се асимилира по-лесно. Поради тази причина е създадена и образователна програма за подрастващи, чрез която те ще усетят, че е забавно не само

СВЯТО И МАГИЧНО

в интернет пространството. Когато децата се върнат в музея, целта ще е постигната.

Проектът позволи създаването на партньорства с представители на различни културни среди – *художника Дафина Терзиева, културния антрополог проф. д.н. Мария Шнитер, етнографа доц. д-р Ангел Гоев, родовия терапевт Аида Марковска.*

Дафина Терзиева е психолог по образование и художник по душа. Преди повече от 10 години започва да рисува картини върху керамични бижута, а по-късно и върху платно. Има няколко самостоятелни изложби, в които показва приказни сюжети, съпроводени с авторски стихове. Определя стила си като доверчив позитивизъм, тъй като не се вмества в нито един от познатите стилове. Художничката е избрана неслучайно, предвид нейния интерес към магическите персонажи. Тя е млад човек, чиято гледна точка представя културно-историческото наследство в съвременен прочит. Това по никакъв начин не противоречи, а допълва научното знание за магията и магичното.

Цикълът от проведени лекции добавя още един сериозен шрих по темата. Първото представяне е на родовия терапевт *Аида Марковска*. Лекцията ѝ „Влиянието на митичните същества върху българския род“ поднесе на публиката нетрадиционен поглед към традиционната българска култура и отговори на въпроса какво е мястото на човека в йерархията на рода. Тя доказа как семейните обреди и обичаи влияят върху живота на общността.

В лекцията си „Магия и магичност в българската народна култура“ етнографът *доц. д-р Ангел Гоев* разкри малка част от магичния свят на обредите. Той запозна присъстващите с интересни детайли и символи, свързани с коледуването и лазаруването; мъжкото и женското начало; как момчето става мъж, а момичето – жена; защо смисълът на живота е в неговото живеене. Разказа и доказа, че магията е навсякъде в нашата обредност.

Цикълът от лекции към изложбата „Нишки сплитам и оплитам, радост и тъга преплитам...“ завърши с интригуващата и обширна тема „Защо в православния свят няма лов на вещици“ на *проф.д.н. Мария Шнитер*. Според изследователя вещиците и до днес са важна част не само в българската култура. Проф. Шнитер разказа и за връзката между бабите-вещици и църквата, за разликите между западния католически и източния православен свят. Тя достига до извода, че разпространението на книгопечатането по нашите земи също спомага за липсата на гонения на „вещиците“.

ИЗВОДИ

Наследството е хомогенна категория. То представя връзката,

Биляна Попова, Лора Христовова

приемствеността на информацията, която носят културните ценности като предмети, историческо време, социални прослойки. Това знание се възприема и съхранява от всяко следващо поколение като наследство и се донадгражда като памет за дадено време. Съвременният човек, получил определени културни образци, не просто ги възприема и усвоява в готов вид, но винаги осъществява своята собствена интерпретация и избор. В този смисъл всяко поколение избира не само своето бъдеще, но и миналото си. Приемайки едни елементи на социалното и културното наследство, обществото и социалните групи отхвърлят други. Наследствата се явяват форма на избирателна привързаност към определени следи от миналото. Именно: „динамиката на колективната памет се осигурява от вписването на актуализираните следи и знаци на миналото и новите факти в една система, където се осъществява постоянната реорганизация на тяхната интерпретация“.⁴

Използването на интердисциплинарния подход при създаването на културни продукти гарантира тяхната обективност и всеобхватност. Настоящите проекти дават възможност на млад пловдивски художник визуално да представи традиционните народни вярвания и обичаи. Привличането на учени от европейско ниво повишава качеството на събитията. Срещата на загадъчното, забавното и научното привлича различни публики. Темата може да се използва за бъдещи участия в конференции, кръгли маси, публикации, презентации и пътуваща изложба из страната и чужбина. Създадените дигитални копия на културните ценности и картините на художника помагат за съхраняване на оригиналите, а изображенията могат да се използват и в бъдеще за изработка на сувенири, картички и изложби.

Музеят, като пазител на миналото, играе роля на актьор на социалната памет, изразяваща се в материалните обекти. Той е учреждение, което съхранява, възпроизвежда, стабилизира, предава социалното наследство.

Тази транслация се осъществява посредством постоянните и временни музейни експозиции, благодарение на които посетителите имат възможност да видят миналото такова, каквото е било, на базата на реконструирания спомени. Така потомците проследяват, през призмата на своя поглед, как са живели предците им. Всеки човек разполага с определена памет. Днес е трудно да се реконструира миналото на хората от XIX век. Единствено на базата на съхранената памет може да се представят вещите, обектите, обичаите, вярванията и мирогледът.

⁴ **Кръстанова**, Кр. Омайните билки на Цирцея или още за отвоюването на паметта в българския фолклор. // БФ, 4, 1999, с. 79, с. 75 – 86.

СВЯТО И МАГИЧНО

**НЕОБИЧАЙНИ ГРОБОВЕ В НЕКРОПОЛА ОТ
РАННОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА НАД СЕЛО ВРАБЧА,
ОБЩИНА ТРЪН**

Филип Михайлов
Регионален исторически музей – Перник

**UNUSUAL GRAVES IN THE EARLY IRON AGE
NECROPOLIS ABOVE VRABCHA VILLAGE, PERNIK
DISTRICT**

Philip Mihaylov
Regional Museum of History – Pernik

SUMMARY

The necropolis is located in the Kaln area above the village of Vrabcha (Img. 1). It is comprised of ten stone mounds that overlap each other, forming a shaft which is aligned along the north-south axis (Img. 2).

Structures H and I were examined, and two additional graves were found, both containing cremations. In grave 34 (inhumation), cremated bones from another young individual (grave 44) were scattered over the buried remains of the lower limbs of the individual. This situation represents a trend regarding the burial of cremated skeletal remains. In most cases, they were deposited in disarray, mixed or overlapped with inhumations.

The findings from the other excavated graves confirm earlier observations that certain parts of the skeletons of individuals were buried separately. Grave 43 contains the most well-preserved remains of the individual's skeleton, although some parts are missing. The deceased was an adult, laid on his back, with a south-north orientation. Similar situations are found in graves 34 and 34b. In the first one, a lower limb with cut marks was found, along with teeth from at least two individuals (an adolescent and an adult woman). In grave 34b, the lower limbs and pelvis of an adult man were found (Img. 4). West of graves 34 and 34b, scattered and fragmented bones from an upper limb, parts of a skull, and teeth were found, along with an iron fibula nearby (Img. 5).

Keywords: *unusual graves, early iron age, necropolis*

* * *

Некрополът се намира в централната част на Западна България, непосредствено до границата с Република Сърбия (*обр. 2*). В орографско отношение попада в най-източния хребет на планината Гребен, чиято основна част е в Сърбия и оформя долината на р. Ерма. Той е разположен в най-ниската и проходима част на било на рид между върховете Драговски камик и Стакьов камик в местността Кълн над село Врабча (*обр. 2*). Състои се от десетина ниски, застъпващи се каменни могили, които образуват вал (*обр. 3*), ориентиран приблизително по оста север–юг.

Археологическите разкопки на обекта се проведоха в периода 2019 – 2023 година и понастоящем той е напълно проучен.

До нас са достигнали 10 структури от некропола. Възможно е да са били и повече, но при изграждането на по-късните, стените на по-ранните да са били разрушавани и до нас да не са достигнали следи от тях. Многократното им застъпване и в отделни случаи припокриване през VIII – VII в. пр. Хр. е довело до тяхното хомогенизиране и образуването на ниска позитивна структура, ориентирана северозапад – югоизток и наподобяваща вал.

Некрополът е биритуален, без да има отчетлива хронологическа разлика при използването на двата ритуала. Общият брой на проучените гробове е 49. Оградно съоръжение е запазено само при гроб 26, а всички части на скелета в анатомичен порядък се наблюдават при гроб 42 и в известна степен – при гроб 26. Често срещано е при „гробовете“ с инхумирани останки да намираме само долните крайници и тазовите кости, положени с предната си повърхност (антериорната) нагоре в посока запад – изток. С малко изключения долните крайници при погребенията с инхумация са рязани послесмъртно (*post mortem*). Поради множеството следи в некропола от препогребване и ритуални дейности с костите на починалите, това изглежда се е случвало след като меките тъкани изтлеят, въпреки че почти винаги частите от долните крайници са в анатомичен порядък.

Особен интерес представляват гробовете, в които са регистрирани дейности с човешките кости, извършвани не само послесмъртно (*post mortem*), но и след изтляване на меките тъкани¹.

В почти всички проучени гробове (изключение прави само гроб 42) не се откриват цели скелети, а само части от тях; кремираните кости

¹ Анализът на антропологическия материал е извършен от д-р Надежда Атанасова (ИЕМПАМ – БАН). Изказаното мнение, че при повечето случаи има данни, че костите са рязани след изтляването на меките тъкани, е нейно. Това предположение се дължи на факта, че ако костите са рязани при наличието на меки тъкани върху тях, ще има следи (нарези) при разрязването на мускулите и сухожилията, а такива липсват.

СВЯТО И МАГИЧНО

се намират в безпорядък, като петно с неправилна, близка до елипсата форма (*обр. 4*).

Сравнително добре запазени са останките от скелет в **гроб 43** (*обр. 8*). В него е положен погрьб 30–40/45-годишен индивид. Ориентацията на скелета е юг–север. Както при повечето гробове с инхумация в този некропол, така и тук се наблюдава рязане на крайниците, както и липса на части от скелета – костите на стъпалата, гръдния кош, част от таза и едната ръка. Различното тук е, че освен долните крайници е рязан и горен крайник (лява ръка), като част от раменната кост е намерена встрани.

Документираната ситуация при **гробове 34 и 34b** е още по-фрагментарна и аномална. Ситуацията не може да бъде обяснена само с нарушаването на тези гробове при вкопаването на гроб 44 (*обр. 4*).

В **гроб 34** са намерени рязани части от подбедрицата, както и няколко зъба от минимум два индивида. Единият от тях е в юношеска възраст (18–20 г.), а другият – вероятно е на жена на възраст 35 – 40 г. В **гроб 34b** са намерени два долни крайника и част от тазовите кости, които вероятно принадлежат на мъжки индивид (25 – 30/35 г.). Особеното в случая е, че бедрените кости са открити с предната (антериорната) си повърхност към пръстта, не са в артикулация с тазовите кости, като главите (проксималните епифизи) са навън спрямо таза, а не навътре, както е нормалното им анатомично положение (*обр. 4*). Западно от тези сравнително успоредни кости от долни крайници са открити единични разпилени кости от горен крайник, черепни кости и зъби.

Сред редките случаи при откритите скелети с инхумация са човешките останки, обозначени като **гроб 28** (*обр. 7*) – костите са в анатомичен порядък и присъства по-голяма част от тялото. Ориентацията на този гроб съвпада с преобладаващата – запад-изток. И тук се наблюдава посмъртно рязане на бедрените кости (cut marks). Особеното в случая (разбира се, пренебрегвайки често срещаното в некропола рязане на бедрени кости) е, че до нас са достигнали в анатомичен порядък долните крайници на индивида, част от тазовите кости, черепът, който се намира приблизително на мястото, на което би се намирал при наличие на торс и горни крайници. Такива обаче липсват (*обр. 7*).

Послесмъртно рязане на долните крайници (cut marks) се наблюдава и при единствения случай – **гроб 42**, в който до нас са достигнали всички основни части от скелета – череп, торс, таз, горни и долни крайници (*обр. 5*).

Значително по-често срещана е ситуацията, регистрирана при разкопките на **гроб 14** (*обр. 6*). При проучването му открихме останки от два индивида, чиито долни крайници бяха поставени едни срещу други (*обр. 6*). Интересна подробност е, че едните са на индивид вероятно от

Филип Михайлов

мъжки пол. Именно те са и със следи от послесмъртно рязане. А другите останки са на дете.

* * *

Регистрираните обичаи в некропола в местността Кълн, над село Врабча, община Трън са изключително интересни, необичайни и без аналог за времето, когато те са практикувани. Те свидетелстват, че населението е имало силно развити погребални обичаи и е изпитвало дълбока почит към своите починали предци. Свидетелство за това е, че доскоро съборът на махала Маниш се е провеждал непосредствено до некропола. Така местните жители са оказвали своята почит към отдавна починалите си предци.

СВЯТО И МАГИЧНО

ЗА ДЕЙНОСТТА НА „СОФИЙСКИТЕ ЗОГРАФИ“ В БРЕЗНИШКО И РАДОМИРСКО ¹

*Мариела Стойкова,
Национална галерия – София
Музей за Християнско изкуство*

THE ACTIVITY OF THE „SOFIA ZOGRAFS“ IN BREZNIK AND RADOMIR REGIONS

*Mariela Stoykova,
National Gallery – Sofia
Museum of Christian art*

SUMMARY

The works of the icon painters who worked in Sofia and the region in the period from the last quarter of the 18th century to the first quarter of the 19th century are stylistically close and show continuity in the preferences and interpretations of certain iconographic solutions. For these reasons and the geographical perimeter in which their activity extends, they are united under the name „Sofia zografs“. Until the end of the 1920s, they played a leading role in decorating the churches in Sofia and the diocese.

At the time of the research, a total of more than fifteen „Sofia zografs“ are known. A significant number of works of six of them have been preserved in the region of Breznik and Radomir. The names of three of them – Stoyan, Doychin and Philip – are known from their own signatures and from literary sources. The names of the other three remain unknown and are given in Roman numerals for clarity. Their active presence in Breznik and Radomir regions is not an isolated phenomenon and is closely related to the cultural and spiritual connections of the settlements in the area with the Nishava Diocese, the Sofia Metropolis and The Rila Monastery.

The works of these painters significantly enrich the ideas about the artistic

¹ Част от настоящото проучване е осъществено по проектите „Корпус на църковната стенопис от първата половина на XIX век“ и „Приносът на Иван Гошев за формирането на иконографския отдел на НЦИАМ (проучване и документиране на колекции)“ към Фонд „Научни изследвания“ на Министерство на образованието и науката (ФНИ К02/45 и КП-06-Н40/4).

life in the region from the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Keywords: „Sofia zografs“, icon painters, Stoyan, Doychin, Philip, Breznik and Radomir regions, Pirot, Nishava Diocese.

* * *

Произведенията на зографите, които работят в София и региона в периода от последната четвърт на XVIII и първата четвърт на XIX век, са с близки стилови характеристики и показват приемственост както по отношение на стилистиката, така и в предпочитанията и интерпретациите на определени иконографски решения. Поради тези причини и в географския периметър, в който се простира дейността им, те са обединени под името „софийски“, въпреки че единствените сигурни данни са, че са с български произход. Това се потвърждава от надписите върху иконите им, изписани винаги на кирилица. От запазените документални свидетелства, датирани от периода, са известни едва три имена на зографи от тази група. Първото е на зограф Стоян, на когото в София около 1802 г. са поръчани почти пълен комплект икони за църквата „Вси Светии“ в Тетевен.² Дойчин зограф работи активно в София и Софийско. Той оставя подписа си през 1819 г. върху патронната икона на църквата „Св. Петка“ в Брезник, който съдържа само име без уточнения за произход.³ Третото известно име – на даскал Йовчо (Йончо), може да бъде прието с резерви. В кондиката на софийската църковна община през 1821 г. на даскал Йончо (Йончоте), без уточнение за какво, са изплатени 10 гр.⁴ Шест години по-късно, през 1827 г. срещу името на даскал Йочоте в кондиката на църквата „Св. Неделя“ е записана сумата от 18 гр. за почистване на икони.⁵ В периода 1825 – 1830 г. в същата кондика няколкократно са изплащани суми на даскал,

² Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири. – В: Мутафчиев, П. *Избрани произведения*. Т. 2. София, 1973, с. 340 – 341; Василиев, А. За българската живопис през XVIII в. Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762–1962). – В: *Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от История славянобългарска*. София, 1962, с. 471.

³ Стойкова, М. Зограф Филип. – В: *Герои, култове, светци*. София, 2015, с. 364, 370; Стойкова, М., Ванев, И., Андреев, Х. Църква „Св. Петка“, гр. Брезник. – В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*. София, 2018, с. 328.

⁴ Държавен архив–София. Кондика на Софийската църковна община, 1820 г., ДА ф. 1293К, оп. 1, а.е. 201а, л.1; Манолова-Николова, Н. Митрополитският храм „Св. Неделя“ в София 1820–1821 г. // *Исторически преглед*, 3–4, 2017, с. 130–156, 144.

⁵ Държавен архив–София. Кондика на църквата „Св. Неделя“ в София, 1820–1868 г., ДА ф. 1293К, оп. 1, а.е. 201, л. 1–50, л. 12; Динев, П. София през XIX век до Освобождението. София, 1937, с. 20.

СВЯТО И МАГИЧНО

чието име не е споменато. Някои от тях са дадени за школото и вероятно за месечна заплата и само в една от сметките е записано, че са платени 14 гр. за една икона⁶. Наблюденията върху дейността на „софийските“ зографи показват, че те често работят в колектив. Това се потвърждава и от кондиката на църквата „Св. Петка Самарджийска“, от която разбираме че през 1827 г. са дадени „291гр. и пол“ на зографите, изписали олтара, и за празничните икони.⁷

Значителен брой „софийски“ зографи, с малки изключения, са анонимни. Творческите им изяви излизат извън рамките на София и близките манастири, като се простират в значително по-голям географски диапазон: на запад – до Ниш и Пиротско⁸, на юг – до Брезнишко и Радомирско⁹, на изток – до Пирдоп¹⁰, а на север – до Враца, Тетевен и Клисурския, Осеновлашкия, Черепишкия и Карлуковския манастири¹¹. Голяма част от времето, в което те работят, съвпада с управлението на

⁶ Държавен архив–София. Кондика..., Цит. лит., л. 6, 7, 9, 10, 12, 12а, 14а и 15; **Динев**, П., Цит.съч., с. 20.

⁷ Държавен архив–София. Кондика на храм „Св. Параскева“ („Св. Петка Самарджийска“) в София, 1825–1880 г., ДА ф. 1096К, оп. 1, а.е. 1, л. 1–129, л. 14; **Спространов**, Е. Бележки и приписки по Софийските черкви. – В: СБНУ, Т. XXII–XXIII. София, 1906, с. 10.

⁸ **Ракоција**, М. Манастири и цркве Јужне и Источне Србије. Ниш, 2013, с. 123, 150, сл. 3; **Русева**, Р. Към историята на християнството в София през XIX век. Една непубликувана икона на Николай Нови Софийски от Музея за християнско изкуство в Криптата на храм-паметник „Св. Александър Невски“. – В: *Герои, култове, светци*. София, 2015, с. 100; **Стойкова**, М. Цит. съч., с. 15, 366; **Зебић**, Т. Четири иконе Пазарске цркве у Пироту: прилог познавању духовног живота у XVIII веку“ – В: *Пиротски зборник*, 41. Пирот, 2016, с. 41–55; **Ракоција**, М. Саборна црква у Нишу: поводом 200 година малог саборног храма. Ниш, 2019, с. 155–158, 163, 181, 184–189; **Марковић**, Ј. Заборавлени иконостас Манастира Свети Роман. // *Глас Епархије нишке*. Пета серија, број 26 (4/2022), с. 33–35; **Ђорђевић**, И., **Мидић**, Д., **Ђирић**, Ј., **Брадић**, Т., **Марковић**, Ј., **Џурк**, М. Музеја црквених старина Православне Епархије нишке. Каталог стал непоставке. Ниш, 2022, с. 82, 88, 90, 94, сл. 3.1, 3.4, 3.5, 3.7; **Ђорђевић**, И. Иконостас манастира Свете Троице у Габровцу. // *Српска академска мисао*. № 1, 8/ 2023, с. 99–100, сл.1.

⁹ **Василиев**, А. Църкви и манастири из Западна България. // РП, IV, 1950, с. 72; **Божилов**, И., **Тулешков**, Н., **Прашков**, Л. Български манастири. София, 1997, ил. на с. 265; **Стойкова**, М. Цит. съч., с. 364; **Стойкова**, М., **Ванев**, И., **Андреев**, Х. Цит. съч., с. 330, бел. 55.

¹⁰ Образите са върху царските двери в църквата „Успение Богородично“, **Ангелов**, В. Възрожденска църковна дърворезба: семантичен анализ. София, 1986., без. ном.

¹¹ **Василиев**, А. За българската живопис..., с. 471; **Мутафчиев**, П. Цит. съч., с. 292, 340–341; **Савова-Касабова**, Р. Икони от Врачанския край. София, 1977, ил. № 39–52; **Гергова**, И. Възрожденско изкуство в Михайловградски окръг. София, 1983, ил. 14–17; **Matakieva-Lilkova**, T. Icons in Bulgaria. Sofia, 1994, p. 220, № 84, приписана на Хр. Димитров от Самоков; **Гергова**, И., **Гатев**, Й., **Ванев**, И. Християнско изкуство в националния археологически музей–София. Каталог. София, 2012, с. 423, 442; **Захариева**, М., **Ванев**, И. Църква „Успение Богородично“, Черепишки манастир. – В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*. София, 2018, с. 264.

митрополит Теофан, който ръководи епархията от 1783 до 26 октомври 1822 г., когато умира, и остава в спомените на местното население като „добър пастир и учител на софийския народ християнски“.¹²

Картината на художествения живот в София в разглеждания период не е особено пъстра. Известни са единични произведения на самоковския зограф Христо Димитров от 1793 и 1797 г.¹³, зограф Филип¹⁴, Търпо Зограф, син на Константин от Корча¹⁵, и няколко малки по размер икони от светогорски зографи, вероятно донесени от поклонници¹⁶. Зографите от Трявна са представени с няколко неизвестни зографа, три икони на Георги Димитров и една на Симеон Цонюв.¹⁷

От познатите до момента факти стигаме до заключението, че от последната четвърт на XVIII и до края на 20-те години на XIX век „софийските“ зографи имат водещо място в украсата на църквите в града и епархията. През следващите десетилетия тяхното място е завоювано от представителите на Самоковската художествена школа, а по-късно – през втората половина на столетието, и от дебърските зографи.

В региона на Брезнишко и Радомирско са запазени значителен брой техни произведения. Те са дело на шест от „софийските зографи“, чийто брой към този момент на проучването надхвърля петнайсет автора.¹⁸ Имената на трима от тях, които работят в регионите на Брезник и Радомир, са неизвестни и за по-голяма яснота са дадени с римски цифри.

¹² Спространов, Е. Цит. съч., с. 26; Манолова-Николова, Н. Цит. съч., с. 132, 139, 140.

¹³ Василиев, А. Български възрожденски майстори. София, 1965, с. 315–316; Попова, Е. Зографът Христо Димитров. София, 2001, с. 79, 88–89; Стойкова, М. Две непубликувани икони на Христо Димитров от Самоков. // *ПРМ*, 1, 2003, с. 32–34; Куюмджиев, А. Произведения на светогорски зографи в България (1750 – 1850). София, 2021, с. 174, 178.

¹⁴ Божков, А. Българската икона. София, 1984, с. 455, 480, без атрибуция. Повече за иконата виж: Икони от Националния църковен историко-археологически музей. София, 2024 (под печат).

¹⁵ Куюмджиев, А. Цит. съч., с. 243, ил. 272. т

¹⁶ Гергова, И., Гатев, Й., Ванев, И. Християнско изкуство в националния археологически музей – София. Каталог. София, 2012, с. 76, 185, № 134; Куюмджиев, А. Цит. съч., с. 307–308, ил. 366.

¹⁷ Една от иконите на Г. Димитров „Св. Георги“ е от иконостасния комплект за църквата „Св. Никола Стари“. Намира се в частна колекция. Непубликувана. За останалите виж: Василиев, А. Български възрожденски ..., с. 26–27; Стойкова, М. Две непубликувани ..., с. 32, бел.5; Hadziev, N. Exponate zur Ausstellung./ Експонати от изложбата. – В: *Bulgarien in Himmerod/ България в Химерод*. München, 2008, №30, без атрибуция, грешни размери; Стойкова, М. Непубликувани икони от тревненски зографи. – В: *Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна*. Варна, 2015, с. 270, 273–274.

¹⁸ По-обширна информация за произведенията на десет от тези автори, представени в колекциите на НЦИАМ, НГ, НАИМ и някои от храмовете в страната, виж: Икони от Националния църковен..., (под печат).

СВЯТО И МАГИЧНО

I неизвестен

В по-старата литература произведенията на неизвестния зограф са приписани на самоковец Христо Димитров.¹⁹ За първи път за него започва да се говори като за местен софийски зограф след изследванията на И. Гергова и Е. Попова.²⁰ Най-ранните познати до момента творби на неизвестния зограф са от старата църква „Рождество Христово“ в Пирот. Иконите Св. Архангел Михаил взима душата на грешника и Рождество Христово са изписани през 1794 г. Ктитори на патронната икона са Мано, баща му Нешо, съпругата му Мария и Сусанка.²¹ Ктиторският надпис е важен за нас. Личностите, споменати в него, имат специално място в по-късната история на църквата „Св. Неделя“ в София. Мано (Манол) е синът на известния пиротски българин Хаджи Нешо, който застава начело на Пиротската буна през 1836 г.²² Иконите за старата пиротска църква са изписани една година след като хаджи Нешо, заедно с рилските монаси Серафим, дякон Герман Рилец, Симеон Хилендарец и други поклонници, са били на поклонение в Смиловския манастир „Св. Кирик и Св. Юлита“²³. Това едва ли е случайно съвпадение. В стила на неизвестния „софийски“ зограф откриваме редица сходства с работещите по същото време в новопристроените части на Хрельовата църква в Рилския манастир – светогорския зограф Захарий монах от Галатиста и неговия анонимен съекипник.²⁴ Вероятно контактите на хаджи Нешо с рилските монаси и предпочитанията му към светогорската естетика, която той добре е познавал от изписаните малко по-рано две престолни икони за пиротската църква от светогорския зограф Макарий от Галатиста²⁵, имат голямо значение при

¹⁹ **Пандурски**, В. Паметници на изкуството в Църковния историко-археологически музей – София. София, 1977, с. 401, ил. 307; **София – музеен град**. 1979, с. 32, ил. 56.

²⁰ **Гергова**, И. Култът към Св. Крал Милутин „Софийски“ в България. // ПИ, бр. 4, 2000, с. 15; **Попова**, Е. Цит. съч., с. 79–80.

²¹ **Зебић**, Т. Цит. съч., с. 44–46, сл. 1, 2, 4; **Ђорђевић**, И., **Мидић**, Д., **Ђирић**, Ј., **Брадић**, Т., **Марковић**, Ј., **Цурк**, М. Цит. съч., с. 82, 90, сл. 3.1, 3.5.

²² **Райчевски**, С. Нишавските българи. София, 2004, с. 104–106; **Манолова-Николова**, Н. Манастирът „Св. Св. Кирик и Юлита“ в Нишавската епархия през XVIII – XIX век: възрожденска микроистория. – В: *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX век*. С., 2014, с. 228.

²³ Това събитие е отразено в приписка в „Служби за Св. Кирик и Св. Юлита“, чийто препис е направен от поп Младен от София. **Спространов**, Е. Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод на Българската църква в София. София, 1900, с. 75–76; **Гошев**, 1936, 15–17; **Манолова-Николова**, Н. Манастирът „Св. Св. Кирик и Юлита“..., с. 220–222.

²⁴ **Куюмджиев**, А. Стенописите в главната църква на Рилския манастир. София, 2015, с. 182–185; **Куюмджиев**, А. Произведения на светогорски ..., с. 182–205.

²⁵ **Зебић**, Т. Две престолни иконе из женске цркве Христовог рођења у Пироту. Саопштења. XLVIII. Београд, 2016, с. 315–328; **Зебић**, Т. Четири иконе ..., с. 41–50; **Куюмджиев**, А. Произведения на светогорски ..., с. 150; **Ђорђевић**, И., **Мидић**, Д., **Ђирић**, Ј., **Брадић**, Т., **Марковић**, Ј., **Цурк**, М. Цит. съч., с. 70, 72, сл. 2.3, 2.4, без ат. В

избора на зографа, на който е възложена следващата поръчка. В Рилския манастир и сред произведенията на светогорските зографи от този период липсват произведения, които може да свържем с неговата ръка, поради което остава възможността неговият произход да е свързан с Пирот, където откриваме най-ранните му икони, или със Софийско, където са запазени значително по-голямо количество негови творби. Към този момент не може да бъде установено откъде произхожда зографът, но е сигурно че е виждал произведенията на Макарий от Галатиста, Захарий монах или на неговия анонимен съекипник, и е успял да приспособи стила си към вкусовете на поръчителите. Ако приемем хипотезата, че неизвестният зограф произхожда от Пирот, то най-вероятно препоръките за работата му в София и контактите със Софийската митрополия следва да се свържат с името на Хаджи Нешо Филипович. От литературата е известно че Хаджи Нешо се преселва със семейството си в София и от 1849 г. до 1859 г. той е сред най-щедрите дарители при обновяването на Взаимното училище и строежа на църквата „Св. Неделя“.²⁶ По-късно синът му Хаджи Манол Хаджинешов става епитроп на църквата „Св. Никола Мали“. Имал къща до църквата „Св. Петка Стара“, която по-късно неговият внук М. Буботинов подарява на църквата.²⁷ Политическите възгледи на хаджи Нешо споделя и софийският Митрополит Теофан, за което през 1821 г. е изпратен в затвор. Той поддържал контакти с видни български първенци, сред които Тошо Ценов и Димитраки Хаджитошев, и подпомагал със средства църквите в енорията си.²⁸

В заключение към темата за неизвестния зограф следва да отбележим, че неговата иконопис е на по-високо професионално ниво от това на неговите предшественици. Не е известно къде е усвоил занаята. Възможно е да е обучен в някое от функциониращите през последната четвърт на XVIII и първите десетилетия на XIX век софийски ателиета²⁹, но, без съмнение, успява да постигне много по-значими резултати, които оказват силно влияние върху стила на някои от по-късните зографи в този кръг.

празничния ред на иконостаса от старата пиротска църква има още една икона на Иисус Христос на трон с апостоли (непубликувана), която следва да бъде свързана с името на Митрофан от Галатиста.

²⁶ Кондика на църквата „Св. Неделя“ – НБКМ, БИА ПА 7810, а.е. 176, л. 5, 6, 10; Кондика на църквата „Св. Неделя“ – НБКМ, БИА ПА 7813, а.е. 180, л. 5, 11а, 12а; **Динев, П.**, Цит. съч., с. 34–35; **Възвъзова-Каратеодорова, К., Драголова, Л.** София през Възраждането. София, 1988, с. 61, 83–84; **Темелски, Х.** Софийският катедрален храм „Света Неделя“ през XIX и първите десетилетия на XX в. – В: *Сборник в чест на 70-годишнината на академик Константин Косев*. София, 2009, с. 315–333, с. 317.

²⁷ **Спространов, Е.**, Бележки и приписки..., с. 6, 8.

²⁸ **Възвъзова-Каратеодорова, К., Драголова, Л.** Цит. съч., с. 59; **Манолова-Николова, Н.** Митрополитският храм ..., с. 139, 140.

²⁹ Повече по темата виж в: *Икони от Националния църковен ... (под печат).*

СВЯТО И МАГИЧНО

Той е автор на няколко икони, изписани за църквата „Св. Неделя“ през 1797 г., от които по-голяма част са прибрани в Църковния музей, а други – в Археологическия музей в София.³⁰ Малко по-късно изписва значителен брой икони за Елешнишкия³¹ и Осеновлашкия манастир.³²

От неговата дейност в Брезнишко към момента ми е известна само една икона – на Св. Архидякон Стефан (*ил. 1*), от близкия до Брезник Билински манастир.³³ За съжаление, липсват данни къде е прибрана иконата. Тя е изключително важна за нас, тъй като следващите зографи от този кръг са тясно свързани с нейния автор и неговите контакти с Пирот и региона.

Зограф Стоян

Контактите между София и Пирот продължават да бъдат активни и по-късно, което е свързано с по-старата история на Софийската Митрополия, към която до 1761 г. принадлежи и Нишавската епархия³⁴. В резултат на тези контакти, на активната дейност на метосите в София и Пирот и на волята на ктиторите, през първите две десетилетия на XIX век в Пирот и региона работят още четирима от „софийските“ зографи.³⁵

Един от тях, автор на Дейсиса, изписан върху иконостасното кръжило за старата пиротска църква³⁶, работи много активно в Софийско, а също

³⁰ В НЦИАМ – Св. Крал Милутин (№ 3437) и Св. Йоан Кръстител (№ 4001). В църквата „Св. Петка Стара“ в София от този комплект е иконата на Св. Петка. В НАИМ са иконите на Св. Крал Милутин и Св. Богородица с Младенеца. Повече за тях и библиография виж в: Икони от Националния църковен ... (под печат).

³¹ Св. Богородица с Младенеца, 1798; Св. Йоан Кръстител, Св. Николай, Успение Богородично, около 1815 г.; Иисус Христос, 1825 и Св. Арх. Михаил, 1827. Датировката на Св. арх. Михаил при Пандурски е 1826, при Мутафчиев 1828. Мутафчиев, П., Цит. съч., с. 286, 289; Пандурски, В. Цит. съч., с. 6, 19–20; Пенкова, Б. Елешнишки манастир „Успение Богородично“ – В: *Корпус на стенописите от XVII век в България*. София, 2012, с. 245–246, с по-стара библиография.

³² Св. Богородица с Младенеца и Иисус Христос. (иконите не са публикувани).

³³ Божилов, И., Тулешков, Н., Прашков, Л. Цит. съч., ил. на с. 265.

³⁴ Манолова-Николова, Н. За ранната история на Нишавската епархия. – В: *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX век*. София, 2014, с. 136–137.

³⁵ На един от неизвестните софийски зографи в старата пиротска църква е иконата на Св. архидякон Стефан от 1808. Ђорђевић, И., Мидић, Д. Цит. съч., с. 88, сл. 3.4в. В София негови икони от един иконостасен комплект се намират в църквите „Св. ап. Андрей“ в Банишора (Св. Богородица и Иисус Христос, непубликувани) и гробищната църква „Св. Екатерина“ в кв. Княжево (Св. Харалампий). За иконата на Св. Харалампий виж Стойкова, М. Две непубликувани икони..., с. 33–34). Този автор не е включен в каталога „Икони от Националния църковен историко-археологически музей“. София, 2024, тъй като от него няма запазени творби в музея. От втория неизвестен зограф в Пирот са иконите на Св. Харалампий и Апостолски събор (непубликувани). Той е включен в каталога с икони на НЦИАМ под № VII, а в този текст ще бъде обозначен като **неизвестен зограф II**. Другите двама зографи са Стоян и Дойчин, които са обект на настоящото изследване.

³⁶ Русева, Р. Цит. съч., с. 100; Зебић, Т. Четири иконе..., 44–45, сл. 3; Ђорђевић, И.,

така в Брезник и Радомирско. Въз основа на близки стилови паралели с няколко от старите икони, запазени в тетевенската църква „Вси Светии“, може да допуснем, че той е споменатият в една приписка зограф Стоян от София, на когото около 1801–1802 г. е възложено да изпише шест големи, шест малки и четири средни икони за обновената църква, която е била изгорена при кърджалийските набези³⁷. От тези икони в църквата са запазени патронната икона Неделя на Вси светии, Св. Николай и Архангелски събор.³⁸

В църквата „Св. Петка“ в Брезник има запазени две икони, които могат да бъдат приписани на зограф Стоян – Иисус Христос Вседържител (*ил. 2*) и Неделя на Вси Светии (*ил. 3*). Иконата Възнесение на Св. пр. Илия, заснета във фото документацията на НИПК, която днес не е в храма, също е била в тази група. Те не са рисуванни за брезнишкия храм, а най-вероятно са взети от църквата „Св. Петка Стара“, за която са били изписани по-рано, вероятно в края на XVIII – началото на XIX век.³⁹

В района на Радомирско зограф Стоян работи в първите десетилетия на XIX век редом със зограф Дойчин. За църквата „Св. Петка“ в с. Радибош, Радомирско той рисува през 1814 г. по поръчка на Павле от Върба иконата Възнесение Христово, която се съхранява в ИМ–Радомир⁴⁰. В същата колекция с неговата ръка може да свържем и иконата на Св. Богородица Милостива (*ил. 4*), с ктитори Миле и Михо, от църквата „Св. Никола“ в Чуковец⁴¹. Вероятно негови са и още две икони от църквата „Св. Петка“ в Радибош, които са датирани от 1814 г. и дарителите им са Коле и Павле от Върба⁴². В РИМ–Перник откриваме още две произведения, които могат да бъдат свързани с неговото творчество – лява част от олтарни двери (*ил. 5*) и икона на Св. Никола⁴³, без данни за произход. Идентична икона на Св. Никола от музея в Перник откриваме в църквата „Св. Никола“ в

Мидић, Д. Цит. съч., с. 94, сл. 3.7.

³⁷ Мутафчиев, П. Цит. съч., с. 340–341; Василиев, А. Тетевенски църкви. София, 1948, с. 10–11; Василиев, А. За българската живопис..., с. 471, 25.

³⁸ През 1948 г., когато А. Василиев е посетил църквата, там е имало значително по-голям брой икони от старата църква.

³⁹ Стойкова, М., Ванев, И., Андреев, Х. Цит. съч., с. 328, 330.

⁴⁰ ИМ–Радомир, инв. № о.ф.1, непубликувана. В текста за зографа в „Икони от Национален ...“, (под печат), иконата е със сгрешен произход – ц. „Св. Никола“ в Чуковец.

⁴¹ ИМ–Радомир, инв. № вр. 55, непубликувана. От дясната страна има и друг ктиторски надпис, който е силно протрит, но могат да бъдат разчетени имената стойне и михо.

⁴² Според публикациите иконите са на Св. Димитър и Архангелски събор. Поради невъзможност да ги видя в оригинал, се въздържа от категорична атрибуция към творчеството на Стоян. Виж: Кунева, Ц. „Св. Петка“, Радибош.– В: Корпус на стенописите от XVII век в България. София, 2012, с. 197.

⁴³ РИМ–Перник, инв. № 1, 15 – не са публикувани.

СВЯТО И МАГИЧНО

кв. Бенковски, София.⁴⁴ Зограф Стоян работи за софийските църкви „Св. Неделя“, „Св. Богородица Пречиста“, „Св. Архангел Михаил“ и „Св. Петка Стара“⁴⁵. Неговият стил е близък до стила на **неизвестния зограф I**, както до този на **другия неизвестен зограф**, с когото работи по едно и също време за църквите в Пирот и „Св. Петка Стара“.⁴⁶ Може да допуснем, че зограф Стоян или работи с тях в едно ателие, или е техен ученик. От зограф Стоян има запазени икони в Драгалевския манастир⁴⁷ и почти пълен иконостасен комплект в близкия до София Дивотински манастир „Св. Троица“⁴⁸. Вероятно на него принадлежат част от иконите, изписани за църквата „Възнесение Христово“ във Враца⁴⁹, Св. Архидякон Стефан – от църквата „Св. Георги“ в с. Старо Село, Врачанско⁵⁰, както и Св. Архангел Михаил взема душата на покойника – от църквата „Св.

⁴⁴ Иконата е донесена в храма през 2021 г. от жител на квартала. Има реставрационни намеси. Не е публикувана.

⁴⁵ По-голяма част от иконите му от софийските църкви са прибрани в музейните сбирки на НЦИАМ (Св. Теодор Стратилат и Св. Теодор Тирон, № 3438, Св. Георги на кон, № 4006. Виж Икони от Национален ..., под печат, с библиография), НАИМ (Св. Георги на кон, № 919, Исус Христос № 920, Св. Богородица с Младенеца № 3012 и Св. Пантелеймон, оп. 23, пор. № 199. Виж **Гергова, И., Гатев, Й., Ванев, И.** Цит. съч., с. 79, 81, ил. II.218, II.219, Русева, Р. Цит. съч., с. 99) и МХИ-НГ (Св. Козма и Св. Дамян, № 514, дясна част от иконостасен фриз Дейсис с апостоли, № 676; Св. Йоан Кръстител, 1811 г, № 591, от НАИМ, оп. 35 пор. № 3 и Св. Архидякон Стефан, № 608, от НАИМ, оп. 23 пор. № 349. непубликувани). Три от иконите за ц. „Св. Петка Стара“ – Св. Никола и Св. Атанасий Александрийски (непубликувана), Св. Георги на кон и Св. Мина с житийни сцени са в монтирани на стените в притвора и наоса на църквата „Св. Петка Стара“ **Русева, Р.** Цит. съч., с. 100). Четвъртата е на Св. Архангел Михаил взема душата на грешника и е преместена през 1890 г. в църквата „Св. Пророк Илия“ в Княжево, а през 1929 г. – в гробищната църква „Св. Екатерина“ (Стойкова, М. Две непубликувани икони... с. 33, 34).

⁴⁶ От него са изписани три икони за църквата „Св. Петка Стара“ в София – Св. Харалампий (днес в ц. „Св. Екатерина“ в кв. Княжево) и Св. Богородица и Исус Христос (днес в ц. „Св. ап. Андрей“ в кв. Банишора). В ц. „Рождество Христово“ в Пирот – негова е иконата на Св. Архидякон Стефан от 1808 г., която е прибрана в Музея за църковни старини в Ниш. Виж: Библиография в бел. 35.

⁴⁷ На този етап от проучването с неговата ръка може да свържем Исус Христос на трон и Св. Архидякон Стефан, на базата на фотографии от по-ранни публикации. **Ковачев, М.** Драгалевският манастир „Св. Богородица Витошка“ и неговите старини. София, 1940, с. 162, 165, 166, ил. 137, 145; **Зебић, Т.** Четири иконе ..., 44.

⁴⁸ Иконите не са публикувани. Монтирани са на нов иконостас в параклиса „Св. Ана“, а първоначално са били в старата църква на манастира (фото архив на реставратора С. Минчев).

⁴⁹ Възнесение Христово, Св. Спиридон. Възможно е да има и други. **Савова-Касабова, Р.** Цит. съч., № 41, 49.

⁵⁰ Св. Арх. Стефан е изобразен върху дяконските двери на иконостаса. Не е публикуван. В Старо село работи и друг от анонимните софийски зографи. Той е автор на образите върху хороса, прибрани в НАИМ. **Гергова, И.** Дърворезбените полилеи. // *Промислена естетика/Декоративно изкуство*, кн. 2, 1988, ил. на с. 26; **Гергова, И., Гатев, Й., Ванев, И.** Цит. съч., с. 423, ил. IV. 67, IV. 71.

Петка“ в Градашница, близо до Пирот⁵¹.

II неизвестен⁵²

На неизвестния зограф II, който работи по едно и също време със зограф Стоян в региона, на този етап от проучването могат да бъдат приписани образите от дясната част от апостолски фриз, произхождащ от Трънския манастир „Св. Арх. Михаил“, съхраняван в РИМ–Перник (ил. 6)⁵³. Близките стилови белези на иконите, създадени от зограф II и зограф Стоян, до известна степен затрудняват разграничаването им. И все пак съществуват някои специфични характеристики, които отличават техните икони. Ликовете на неизвестния зограф са моделирани с много светла охра, достигаща почти до бяло, върху тъмна сивкава подложка. Очите са отново леко издължени и присвити, но със старателно изписани фини мигли и често ушите са доста едри със специфична форма.

В София неизвестният зограф II работи икони за църквите „Св. Петка Самарджийска“⁵⁴, „Св. Богородица Пречиста“⁵⁵, „Св. Архангел Михаил“⁵⁶ и Драгалевския манастир⁵⁷, като в някои от случаите работи отново със зограф Стоян. Негови са и иконите на Св. Харалампий и Апостолски събор в църквата „Рождество Христово“ в Пирот, а вероятно и иконата на Св. Никола от църквата „Св. Никола“ в с. Крупац.⁵⁸

Дойчин

Следващият „софийски“ зограф е известен с името Дойчин, което е изписано върху патронната икона на църквата „Св. Петка“ в Брезник, от

⁵¹ https://www.facebook.com/profile/100064366522830/search/?q=%D0%98%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B3%20%D0%90%D1%80%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D0%B0%20%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%B0%20%D1%83%20%D1%86%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8%20%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B5%20%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%B5%20%D1%83%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%88%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8.&locale=bg_BG. [Посетен последно на 10.02.2024 г.]

⁵² В каталога Икони от Национален църковен... (под печат) е неизвестен VII. Виж. бел. 35.

⁵³ РИМ–Перник, вр. № 59, непубликуван.

⁵⁴ Рождество Христово, около 1827 г., НЦИАМ, № 3001. Пандурски, В., Цит. съч., с. 399, ил. 273; Божков, А. Тревненска живописна школа. София, 1980, № 128 и Св. Богородица с Младенеца, Св. Йоан Рилски, Св. Никола и Св. Харалампий, в МХИ–НГ, № 1260, непубликувана. Повече виж: Икони от Национален църковен..., под печат.

⁵⁵ В НЦИАМ неговите икони от ц. „Св. Богородица Пречиста“ са: Св. ап. Петър и Павел, № 4003, Св. Пантелеймон и Св. Трифон, № 4002, и Възнесение на прор. Илия, № 4004, Икони от Национален църковен..., под печат.

⁵⁶ Св. Георги Нови, Св. Архангел Михаил и Св. Никола Нови, около 1811–1812 г. МХИ–НГ, собственост на НАИМ, инв. № 924; Русева, Р. Цит. съч., с. 90–101.

⁵⁷ Св. Харалампий и Св. Георги, 1826 г., непубликувана.

⁵⁸ Иконите не са публикувани.

СВЯТО И МАГИЧНО

1818 г. (*ил. 7*)⁵⁹. Три години по-рано, през 1815 г., зографът е работил за църквата „Св. Никола“ в с. Чуковец, където по поръчка на Йоан, Хранчо, Стояни Стоименизписва иконата на Св. Архангел Михаил (*ил. 8*)⁶⁰. Вероятно през същата година за църквата в Чуковец той рисува и патронната икона, с ктитори Паун, Атанас, Стойне и Лазар.⁶¹ Те са с по-светъл колорит, който е характерен за по-ранния стил на зографа. През този по-ранен творчески период (1813–1815) зографът работи за църквите „Св. Петка Стара“ в София⁶², „Св. прор. Илия“ в Илиенския манастир⁶³ и манастира „Св. Роман“, Сърбия⁶⁴. Няколко години по-късно зограф Дойчин променя колорита и тоновете стават по-интензивни. Типажът от по-ранните му икони, става още по-характерен и изразителен. В моделировката на ликовете зографът използва по-плътни и тъмни подложки. През този период Дойчин сякаш се опитва да достигне до въздействието на произведенията от по-ранните софийски зографи, чиито произведения са украсявали иконостасите в църквите „Св. Неделя“ и „Св. Петка Стара“. И донякъде успява. Този стил вероятно е допадал на софийските жители, тъй като от 1818 г. нататък той получава много поръчки и работи активно за софийските църкви⁶⁵ и

⁵⁹ Стойкова, М., Ванев, И., Андреев, Х. Цит. съч., с. 328.

⁶⁰ ИМ–Радомир – 74, 1х 36, инв. № вр. 99, непубликувана.

⁶¹ ИМ–Радомир – инв. № вр. 101, непубликувана. В каталога Икони от Национален църковен... (под печат), погрешно приписана на неизвестен зограф VII (тук II).

⁶² От този период е иконата му на Св. Архидякон Стефан от 1813 г., монтирана на южната стена до иконостаса. Спространов, Е., Бележки и..., с.3. По-късно, към 1818–1819 г., за същата църква рисува и патронната икона на Св. Петка и Св. Терапонтий. Стойкова, М. Зограф Филип ..., с. 364.

⁶³ Исус Христос Вседържител, № 3625, Hadziev, N. Exponate zur Ausstellung/ Екпонати от изложбата. – В: *Bulgarien in Himmerod/ България в Химерод*. München, 2008, №6, Св. Пророк Илия, № 3795, Чавръков, Г. Български манастири. София, 1974, с. 166, Генова, Е. Кивот (ковчег) за мощи от Германския манастир край София. // ПИ, кн. 3, 2001, с. 11–17; Кулумджиев, А., Ванев, И., Мутафов, Е. Църква „Пр. Илия“, Илиенски манастир. – В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*. София, 2018, с. 214, Св. Йоан Кръстител, № 3803 и Св. Арх. Михаил взема душата на грешника, № 3804. За тези икони повече виж: Икони от Национален църковен..., под печат.

⁶⁴ Манастирът е на север от Ниш, между Алексанац и Крушевац. Иконите на Дойчин са: Св. Богородица Милостива, Исус Христос Вседържител, Св. Йоан Кръстител и Св. Роман, и Св. Йоан Златоуст. Марковић, Ј. Цит. съч., с. 33–35. Зографът ползва идентични композиционни похвати в иконите на Св. Йоан Кръстител и Св. Роман от манастира „Св. Роман“, Св. Петка и Св. Терапонтий от ц. „Св. Петка Стара“ в София, Св. Крал Милутин, Св. Неделя и Св. Марина от ц. „Св. Неделя“ в София.

⁶⁵ Иконите му от църквата „Св. Неделя“ са прибрани в НЦИАМ. Те са: Св. Крал Милутин, Св. Неделя и Св. Марина, № 3431, Гергова, И. Култът към св. Крал..., с. 15, бел. 98; Хаджиев, Н. Национален църковен историко-археологически музей. – София – музеен град. София, 2009, с. 88; Бойкина, Д. Няколко мощехранителници от софийски златари. // ПИ, 4, 2016, 41, бел. 56; Gergova, I. Relics and representations. Bulgarian cases in point. – In: *Monumenta*, 4, 2019, p. 79, Св. Цар Константин и Св. Ап. Тома, № 4007

Драгалевския манастир.⁶⁶ От този период е и иконата му от брезнишката църква. Неминуемо неговият успех и популярност оказват влияние върху други зографи, които се опитват да намерят място за изява в художествения живот на София и епархията.

IV неизвестен

Илюстрация на този процес е творчеството на четвъртия неизвестен зограф, който или работи заедно с Дойчин, или се опитва да рисува в този стил. Най-ранните му произведения са образите върху царските двери в Църковния музей, постъпили от църквата „Св. Николай“, с. Горна Баня, изписани през 1816 г.⁶⁷ По-късно, през октомври 1830 г., той изписва няколко икони (ил. 9) и царските двери за Мисловщичкия манастир⁶⁸. Около 1836 – 1838 година работи в църквата „Св. Петка“ в Брезник, като изписва стенописите в проскомидийната ниша и двете конхи на наоса, както и празничните, цокълните пана и пророческия фриз на иконостаса (ил. 10–11).⁶⁹ През 30-те – 40-те години на XIX век работи стенописи и преизписва апостолския фриз от църквата „Св. Никола“ в с. Лялинци.⁷⁰

Филип зограф

Към кръга на „софийските“ зографи, чиито творчески пътища се преплитат в Пирот⁷¹, Брезнишко и София⁷², може да причислим и зограф Филип, чиято най-ранна творба откриваме в църквата „Св. Петка Стара“ в София⁷³, а единствената подписана е в католикона на Гигинския манастир (ил.12).⁷⁴ Вече е известно, че той работи активно в региона⁷⁵,

и Св. Ап. Филип и Св. Стефанида, № 4008. За последните две и иконостасен фриз с неизвестен произход, № 3815 а и б, също в НЦИАМ виж: Икони от Национален църковен..., под печат.

⁶⁶ Ковачев, М. Цит. съч., с. 164, обр. 141. В НАИМ има още една негова икона на Иисус Христос, изписана през 1826 г., № 2884, идентична с тази от Драгалевския манастир от 1818 и манастира „Св. Роман“. За иконата в НАИМ виж: Гергова, И., Гатев, Й., Ванев, И. Цит. съч., с. 84, ил. II. 263, приписана е на поп Раде.

⁶⁷ № 3577, Икони от Национален църковен..., под печат.

⁶⁸ Иконите са в МХИ–НГ: Богородица с Младенеца (Предводителница), инв. № 955, Св. Харалампий, инв. № 958 и олтарни двери, № 956. Стойкова, М., Ванев И., Андреев, Х. Цит. съч., с. 327, бел. 45.

⁶⁹ Стойкова, М., Ванев, И., Андреев, Х. Цит. съч., с. 326–327, 331, ил. 3, 6, 8, 15, 23, 24.

⁷⁰ Куюмджиев, А. Увод. – В: Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България. София, 2018, с. 34, ил. 19.

⁷¹ Иконата Възнесение Христово не е рисувана за иконостаса на църквата „Рождество Христово“, а е вторично приспособена към него. Стойкова, М. Зограф Филип..., с. 365–366.

⁷² В София Филип работи и за църквата „Св. Неделя“. Иконата на Св. Кирик и Св. Юлита е прибрана в НЦИАМ, инв. № 3435. Божков, А. Българската ..., с. 455, 480, № 447, без атрибуция; Икони от Национален църковен..., под печат.

⁷³ Стойкова, М. Зограф Филип..., с. 361.

⁷⁴ Пак там, с. 359, 361.

⁷⁵ Пак там, с. 362 – 36

СВЯТО И МАГИЧНО

като едни от най-представителните му икони са работени за църквата „Св. Петка“ в Брезник (*ил. 13–14*).⁷⁶ Към работата му в региона може да добавим и олтарните двери (*ил. 15*)⁷⁷ от църквата „Св. Никола“ в с. Долни Раковец, Радомирско, които по стилови белези могат да бъдат датирани към 20-те години на XIX век, както и апостолския фриз (*ил. 16*) от църквата „Св. Петка“ в Трън, изписан вероятно за Трънския манастир „Св. Архангели“, чиято църква е подновявана към края на XVIII век.⁷⁸

Иконите на „софийските“ зографи в Брезнишко и Радомирско обогатяват значително представите за художествения живот в региона от края на XVIII и 20-те години на XIX век. Очертава се един голям художествен кръг, насочен основно към иконописното изкуство, с устойчива стилистика и изразено чувство за декоративност, стъпила в голяма част от примерите върху основите на примитива, но отворен към новите тенденции, навлизащи посредством контактите със светогорското изкуство и ранните представители на Самоковската школа. Многообразието на автори и наличието на ателиета, в които зографите следват определени естетически критерии и иконографски решения, е впечатляващо.

Активното присъствие на „софийските“ зографи в Брезнишко и Радомирско не е изолирано явление и има тясна връзка с културните и духовни връзки на селищата от региона с Нишавската епархия, Софийската митрополия и Рилския манастир, за които има множество свидетелства, добре осветлени в научната литература. Разбира се, темата не може да обхване всички аспекти и оставя много нерешени въпроси, които са обект на по-задълбочено проучване, значително надхвърлящо обема на изложените наблюдения.

Извазвам благодарност на г-жа Емилия Велинова – директор на ОИМ–Брезник, и нейния екип, на колегите от Музея на Понишавието в гр. Пирот и на отец Михаил Станкович. Благодарение на тях имаме възможност да видим и заснемем значителен брой произведения от църквите в Пирот и Суковския манастир, които имат пряка връзка с настоящите и бъдещи изследвания на културните и духовни връзки между селищата от бившите територии на Нишавската епархия.

⁷⁶ Пак там, с. 364 – 365; Стойкова, М., Ванев И., Андреев, Х. Цит. съч., с. 328, 330, ил. 18–21.

⁷⁷ Не са публикувани и се нуждаят от реставрация.

⁷⁸ В по-старата публикация за зографа допуснах, че образите са дело на негов учител. Към този момент, въз основа на натрупани сведения за неговата дейност, може да бъдем категорични, че фризът е негово дело и е едно от най-добрите му постижения. Стойкова, М. Зограф Филип..., с. 369.

АДЕЛИНА ПЕТРОВА

ОБРАЗИ НА БЪЛГАРИ В ИЗКУСТВОТО НА РУДНИТЕ ПЛАНИНИ, САКСОНИЯ

д-р Аделина Петрова
Лайпциг, Германия

IMAGES OF BULGARIANS IN THE ART OF THE ORE MOUNTAINS, SAXONY

Adelina Petrova, PhD
Leipzig, Germany

SUMMARY

The article examines some exhibits at the museum in Grünhainichen in the Ore Mountains, Saxony. The exhibits are of research interest because they show the Bulgarians in national costumes in the German-speaking environment and culture, beyond the borders of Bulgaria.

Keywords: *Bulgarian folk costumes, folk art museum in Grünhainichen, Ore Mountains, Saxony*

* * *

Макар и отдалечени на около 1500 км от България, Рудните планини и до днес са съхранили културно-историческо наследство, включително и за българската народна култура. Рудните планини се намират на границата между Саксония (Германия) и Бохемия (Чехия). Както подсказва името им, това са планински хребети, които в миналото са били богати на различни руди – най-вече сребро, месинг, цинк, уран, злато и други ценни метали и минерали.

Дългите зими и планинският климат позволяват на народите, населяващи района, да развият едно изкуство, което днес се разглежда като регионално наследство. От рударството до дърводелството и ръчно изработени тъкани – така може да се обобщят основните поминъци на населението през изминалите векове.

Населението на тези планини често влиза в контакт с други народи, тъй като тук минават няколко важни търговски пътища, свързващи Саксония (и съответно Германия) и днешна Чехия. Още през първата половина на XVIII век по тези земи преминават търговци от Османската империя

СВЯТО И МАГИЧНО

– турци, гърци, българи и представители на други етноси. Българите преминават през Рудните планини по търговските пътища, водещи към Лайпциг, но и отсядат в отделни селища, каквото е днешният град Чопау (Zschopau), недалеч от Грунхайнихен (Grünhainichen). Този търговски поток от Османската империя към панаирите в град Лайпциг е характерен от първата половина на XVIII век до втората половина на XIX век, а и след това.¹ Пътуващите търговци очевидно са привличали вниманието на местните жители със своите народни облекла, които не са типични за региона. Вероятно това впечатление от първата половина на XIX в. оказва влияние върху развитието на занаятите и изкуството на Рудните планини, и в тях навлизат елементи от чуждестранните носии.

Когато рударството запада поради изчерпване на ресурсите и затваряне на повечето мини, местните хора се залавят за други занаяти, за да осигурят прехраната си. Някъде в края на XVIII и началото на XIX век отделни занаятчийски започват да развиват дърворезба върху малки и големи фигури.

По това време вече съществуват и други изделия от дърво, така нареченият „швип боген“ (Schwibbogen), който представлява един дървен полукръг с монтирани в него свещи. Тези полукръгове от дърво са слагани на прозореца още през периода на активното рударство през XVII век и символизират рударската шахта, която е имала такава полукръгла форма. Самите свещи, поставени на дървото, символизират толкова жадуваната от рударите светлина. Работейки от рано сутрин (преди изгрев) до вечер (след залез), те са се радвали на тези светлини, които, поставени на прозорците, са ги насочвали към домовете им.² И до днес тези полукръгове от дърво, но вече с вградено лед-осветление, се слагат на прозорците от първата неделя през декември, или тъй наречения Първи адвент (1. Advent). Направени от метал, те се поставят също така и в центъра на градовете (*Фиг. 1*).

От друга страна, дървените фигури са свързани с традиционните коледни празници. Те изобразяват рудар и ангел (*Фиг. 2*), които държат по една или две свещи в ръцете си. Някои автори смятат, че тези два много характерни символа в традиционното изкуство са от средата на XIX век.³

Майсторите изработват и други фигури като лешникотрошачки, ангелчета, малки фигури на хора, които упражняват различни занаятчийски професии, например горски пазач, ловец, коминочистач, дървар, железар и т.н. Тези занаятчийски изделия водят до развитието на масова продукция през XIX и началото на XX век.

¹ Новини от трите панаири в Лайпциг“ (Meße Relationen). Архив на гр. Дрезден.

² <https://www.marolin.de/de/lexikon/bergmann-engel> [Посетен последно на 21.10.2023 г.].

³ <https://www.marolin.de/de/lexikon/bergmann-engel> [Посетен последно на 21.10.2023 г.].

Масовата продукция на детски играчки заема основно място в поминъка на населението, а техният експорт до всички краища на света води до финансова стабилност и перфекционизъм в изработката. Така инструментите от рударството отстъпват място на инструментите за обработка на дърво, съответно на машините за дърворезба и др.

За селата в Рудните планини са характерни големи къщи с поместени в тях фабрики и складови помещения. Почти във всяко населено място се появяват и работят известни дърводелци-майстори със своя техника и стил, чиито работилници се разрастват до фабрики.

Едно от тези селища, сега град, е Грунхайнихен (Grünhainichen). Не е напълно ясно кога в него започва производството на играчки. Някои автори посочват първата половина на XVIII век, от което време обаче липсват запазени изделия.⁴ Това селище бързо израства до център на дърводелството и неслучайно през 1879 г. е открито специализирано училище „Spilwarenfach und Gewerbeschule“ – за обучение на младежи в традиционните форми на дърводелството и дърворезбата.⁵ Представените експонати са дело именно на това училище, което се специализира в изработката на функционални детски играчки от дърво. След неговото закриване през 1955 г. някогашната аула на училището е предоставена за „Музея на народното изкуство на Рудните планини“.⁶

В експонатите, изложени там, се открояват няколко предмета. Първият е на мъж, седнал на кон. Облеклото му е традиционно – тъмен калпак и връхни дрехи с типичните елечета в червено и бяло и с бродерия по панталоните, които напомнят за българските традиционни облекла. Самата фигура е подвижна детска играчка, в която при плъзгане ездачът се движи нагоре-надолу (*Фиг. 3*).

Споменатата фигура е изработвана в това училище в голямо количество и е продавана на пазара чрез посредници. Играчките за деца от дърво са много популярни през XIX – нач. на XX век, а производството им осигурява стабилна финансова основа на много занаятчии в целия регион. Нарастващото търсене налага привличането на повече хора в производствения процес. Затова и на други места в Рудните планини се отварят училища за работа с машини и дърворезба. През XIX в. необходимият материал е осигуряван от гъстите гори в планините, налага

⁴ Otto, Joachim. Grünhainichen. Ständige Ausstellung „Erzgebirgische Volkskunst“. Herg. Gemeindeverwaltung – Grünhainichen. S.2.

⁵ Otto, Joachim. Grünhainichen. Ständige Ausstellung „Erzgebirgische Volkskunst“. Herg. Gemeindeverwaltung – Grünhainichen. S.5.

[https://www. Gruenhainichen.com/tourismus/museum-erzgebirgische-vplkskunst-2/](https://www.Gruenhainichen.com/tourismus/museum-erzgebirgische-vplkskunst-2/) [Посетен последно на 17.10.2023 г.]

⁶ Пак там

СВЯТО И МАГИЧНО

се дървеният материал.

Коларят на *фиг. 4-а* и *фиг. 4-б* е изработен по подобен начин и представлява мъж с калпак, облечен със синьо наметало и червени панталони, но този път двуколката е с три коня. Фигурата на ездача отново е подвижна при движение, но над конете има и камбанка, допълваща движението акустично и усилваща неговата динамика.

Тези експонати са датирани през първата половина на XX век и изобразяват българин на кон/коне. Изложените в този музей образци се отличават с изключителна рядкост и са съставени най-вече от предмети, изработени в този град от местните фабрики, занаятчийски и специализираното училище. Самите детски играчки се отличават с оригиналност, което се потвърждава от тяхната популярност. За съжаление, в днешни дни те са представени само в регионалните музеи.

Уникалното облекло на различните по народност търговци е будело любопитството на местните хора. Българските народни носии впечатляват с цветовата си гама и майсторско изпълнение. Изобразяването конкретно на ездачи и колари индиректно се свързва с търговския поток, който се е придвижвал предимно с коне.

В заключение следва да се подчертае, че издирването и представянето на експонати, свързани с българския бит и култура, в чуждестранни музеи и сбирки представлява перспективна изследователска дейност, която заслужава специално внимание.⁷

⁷ Изказвам специална благодарност на ръководството на музея в Грунхайнхен за предоставеното разрешение да използвам и публикувам в доклада снимки на някои изложени експонати.

НАДЯ МАНОЛОВА-НИКОЛОВА

ПРИКАЗНИ ГЕРОИ ОТ С. ГЪРЛО, БРЕЗНИШКО

”
Проф. д-р Надя Манолова-Николова
СУ „Св. Климент Охридски“

FAIRY TALE CHARACTERS FROM GARLO VILLAGE, BREZNIK MUNICIPALITY

Prof. PhD Nadia Manolova-Nikolova
SU „St. Kliment Ohridski“

SUMMARY

The article examines the magical characters of a fairy tale told by a resident of Garlo village in the Breznik municipality. The most interesting among them are the charcoal burners, who possessed soldiers' items, with the help of which the main character defeated the evil king. The author's main thesis is that these fairy tale characters are based on real people (miners, coal burners and soldiers, known as voynuks) who actually existed in Breznik and the region in the past.

Keywords: *Breznik, Garlo village, fairy tale, coal burners, voynuks*

* * *

Приказният фолклор от района на Граово – заедно с песни, оплаквания, гатанки, пословици, поговорки, клетви, обичаи и топоними, е събран и публикуван от Александър Мартинов през 1958 г. в известния Сборник за народни умотворения.¹ За етнолога и изследователя на народната култура на Граово Ал. Мартинов се знае много малко. Известни са три статии, посветени на неговия живот и работа, едната от които е на нашата колега Аниела Асенова.² Сборникът от 1958 г. съдържа разнообразен и много

¹ Сборник за народни умотворения и народопис: кн. 49, София: БАН, 1958. Народописни материали от Граово/Александър П. Мартинов; под ред. на проф. Стоян Романски, с. 432 – 435. Вж.: <http://dspace.cl.bas.bg/xmlui/handle/nls/26716> [Посетен последно на 11.02.2024 г.]

² Стойкова, Ст. Александър П. Мартинов и неговият сборник. // *Български фолклор*, XXIX, кн. 2–3, 2003, с. 183–186; Асенова, Ан. Сборникът на Александър Мартинов – мост между поколенията. // *Известия на Общински исторически музей – Брезник*. Т. II, Брезник, 2019, с. 200–204; Цонева, Д. Александър Мартинов: Никола Василиади е един от двата големи „гранитни стълба“ на дарителството. // *100 Вести*, 29 ноември 2022 г., бр. 232 /7532, год. XXXI, с. 3.

СВЯТО И МАГИЧНО

богат материал за духовната култура на Граово, събиран в продължение на трудните години от Втората световна война и след нея. Публикуването му в условията на идеологически натиск за промяна в науката етнография до голяма степен се дължи на подкрепата от акад. Стоян Романски, който към тази година е все още директор на Етнографския институт към БАН. Академикът високо оценява труда на Мартинов и без никакви специални обсъждания материалите са включени в издателския план на института³. През юли 1958 г. директор на института вече е проф. Христо Гандев, а Романски е отстранен, като се спира отпечатването на негови трудове. С една дума, сборникът на Мартинов „успява“ да види бял свят въпреки драмите на новаторството в науката етнография⁴. Всъщност няма (или не ми е познато) аналитично изследване на фолклорния материал от Граово – нещо, което би могло да даде интересни размисли и изводи за спецификата на местната социална йерархия, религиозност, етични норми, представи за жизнени стратегии, за модели на поведение, за вълшебството живот!

Делото на Мартинов, макар неполучило своевременно (а и днес) необходимото голямо признание, има своите последователи. През 1967 г. Ангел Каралийчев включва в своята книга „Съкровищница“⁵ една от граовските приказки – „Чудните предмети“, с променено заглавие „Вълшебната трапеца“. В нашето съвремие е направен опит да се популяризира в осъвременен вид част от материала в Мартиновия сборник.⁶ През 2010 г. Димитър Димитров и Люба Коспарова избират от него няколко приказки, като ги обработват езиково и ги адаптират за съвременния читател. За разлика от изданието на А. Каралийчев тук е посочено не само делото на Ал. Мартинов, но и името на разказвача на приказките. В двете издания (от 1967 г. на Каралийчев и от 2010 г. на посочените двама автори) има някои съществени намеси, които тук само ще маркирам. При Каралийчев основният персонаж „получава“ доста по-различни качества от оригиналния – очевидно придадени в съответствие с изискванията на времето от 60-те години на 20-ти век. В изданието от 2010 година са приложени европейски илюстрации и така приказните текстове се препращат към Средновековието.

Събраните приказки от Мартинов са систематизирани в шест основни типа: митически, християнски легенди, приказки за животни, вълшебни

³ НА – БАН, ф. 76, оп. 1, а.е. 123, л. 18. Тук се отчита публикуването на сборника с материали от Граово от един събирач?. Отчетът е от 14 януари 1959 г.

⁴ НА – БАН, ф. 76, оп. 1, а.е. 123, л. 52, 70; а.е. 111, л. 13 и др.

⁵ Каралийчев, А. Съкровищница. Народни приказки от разни страни. Събрал и обработил А. Каралийчев. София: Български писател, 1967, с. 12 – 19.

⁶ Димитров, Д.М., Коспарова, Л. Приказки от старо време. Адаптиран фолклор. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2010, с. 7 – 10.

Надя МАНОЛОВА- НИКОЛОВА

приказки, битови приказки, хумор и сатира. Тяхното разнообразие е голямо, но, както отбелязва в предговора акад. Романски, чувства се влиянието и на градската култура. От публикуваните текстове силно ме заинтересуваха приказките от с. Гърло, родното място на Ал. Мартинов. Неговият информатор е 70-годишният дядо Цвятко Симеонов, който разказва четири вълшебни приказки. Силно емоционален е текстът на приказката „Оженила се за умрял“. Причудливи и оптимистични са приказките за „Чудните предмети“ и „Чудният пръстен“, а четвъртата спокойно може да бъде сценарий за съвременен филм на ужасите, пак с щастлив край!

* * *

Статията е посветена на една от тези приказки – „Чудните предмети“, в чието съдържание намирам както автентични стари персонажи, така и ред нововъведения, взети от живота в село Гърло. В този оригинален разказ все пак има известни намеси на Мартинов. Такива намеси проличават от думи, вложени в устата на главния герой, като напр. „*другарю*“ – обръщение, наложено след политическите промени от 9.9.1944 г., и някои други.

Основните герои в приказката „Чудните предмети“ са трима братя, толкова бедни, че тръгнали да си търсят късмета по широката земя. Срещат по пътя си първо сребърна, а после и златна планина. От безценните планини се възползват първите двама братя – вземат сребро и злато. Така забогатяват, стават влиятелни хора и спират да търсят щастието. Третият брат обаче продължава по широкия свят, решен да преодолее всякакви препятствия и несгоди. Потъвайки в една много гъста и безкрайна гора, героят получава по вълшебен път чудна трапеза, с която се гощава доволно. В гората среща последователно още трима души – бедни кюмюрджии. Третият брат ги спасява от глад, а те от своя страна го въоръжават с чудни предмети: войнишка раница, от която излизат войници; волски рог, събарящ със страшна вътрешна сила всичко пред себе си; и капа, от която излизат дванадесет топа. Всеки път героят дава вълшебната покривка и всеки път си я връща с помощта на войниците от раницата. Така благодарение на вълшебните предмети героят става още по-решителен и смел. С тях той успява да победи коварните хора – царя и неговата дъщеря, и сам става цар. Жени се за добра мома и управлява със своите братя, вече като негови помощници.

* * *

Това, което прави приказката специална, по мое мнение, са вторичните персонажи на тримата кюмюрджии. Кюмюрджийството е древен занаят за

СВЯТО И МАГИЧНО

добиване на дървени въглища, използвани в бита и металообработването, особено на медта, среброто и златото. Следи от практикуването му в отделни региони по българските земи има в наименованията на някои селища: *Кюмюрджии в Хасковска област* (днес селото е с име *Въгларово*); *Кюмюрджии чифлик* (днес село *Въглен*, Сливенска област); *Кюмюрлюк* (сега с. *Въглен*, Варненска област). Вековно практикуваното въглищарство и въглищарите търсим и в народната култура. Най-общият преглед на песни, приказки, легенди и др. през данните от интернет-пространството посочва, че кюмюрджията е рядък, но забележителен персонаж в тях. Откриваме публикувана приказката „Добрият въглищар“ от Славчо Ангелов, в която героят спасява от глад и мъки добрите домашни животни⁷. Авторът е популярен детски писател и поет, родом от Самоков. Градът е известен железодобивен център в миналото, за който неизбежно са били необходими и използвани големи количества дървени въглища⁸. При това в миналото са документирани връзките на Софийско, Брезнишко и Знеполе със Самоков по повод заповеди на централната османска власт за доставки на желязна руда и др.⁹ Трябва да се изтъкне, че значимите градски центрове в миналото са имали голяма нужда от дървените въглища и за отопление. Така че, въглищарите са били познати на техните пазарища. Известен е разказът на софийския комитетски деец Христо Ковачев за Левски, който се преобразява в шоп-въглищар, за да не бъде хванат от властите в София¹⁰.

Дали такива хора наистина са съществували в Брезнишко, каква е характеристиката им, когато са произвеждали така необходимите дървени въглища? Във вълшебната приказка от Гърло въглищарите са все пак необикновени, защото, макар немошни и слаби, владеят тайнствени войнски сили за защита и нападение, скрити в чудните предмети – войнишка раница, волски рог, шапка. Предметите, няма съмнение, са атрибутите на един войник!

Дали такива хора наистина са съществували в Брезнишко – въглищари и во̀ини? – трябва да ги потърсим в документите от османската епоха.

Един от най-ранните документи за съществуването на Брезник е Законът за мина „Брезник“ от 1488 г.¹¹ Допуска се, че мината възниква

⁷ Ангелов, Сл. Добрият въглищар. София: Български художник, 1957.

⁸ Темелски, Хр. Самоков през Възраждането. София: Фондация Елена и Иван Дуйчеви. 2000, с. 104 – 105.

⁹ Документи из турските държавни архиви, ч. I. София: Изд. БАН, прев. П. Дорев П. 1940, Документи за българската история, т. III, с. 45.

¹⁰ Вазов, Ив. Апостолът в премежdie. Иван Вазов, „Апостолът в премежdie“, Разказ (litclub.bg) [Посетен на 6.02.2024 г.]

¹¹ Beldicednu N. Les actes des premiers sultans comservesdans les manuscitsturs de la Biblioteque Nacional de Paris. Paris, t. II, 1964, p. 218 – 220. Виж корекцията на Веселино-

още през XIV в., но османците я доразвиват в следващите столетия. Според закона от 1488 г. мина „Брезник“ и минната околия се отнасят териториално към ливата София, а „Брезник“ е мина с добив на сребърна руда и на сребро. Според закона най-голямата социална група тук са земеделците-християни, а онези, които работят в мината, не плащат данък върху овцете, хараджа и испенчето, т.е. ползват се със статута на привилегирована рая, рая със специално предназначение. Споменаването на бащини в закона за мината (а и в по-късните документи за района) означава, че част от населението има статут на войнуци¹². В документа като отделна група са посочени въглищарите на мината, които плащат сравнително високи такси за добива и продажбата на дървени въглища¹³. Няма съмнение, че тяхната дейност е в пряка връзка с добиването на сребро от мина „Брезник“. Постепенно селището около мината се развива и през 1526 г. Брезник е описан като сребърен рудник, хас на падишаха, касаба, т.е. малък град.¹⁴

Съвременни проучвания върху категориите население в Османската империя, което се занимава с рудодобив, посочват, че заедно с работниците по изкопаване на галерии, траншеи и др. се използват още кюмюрджиите, осигуряващи необходимите дърва и дървени въглища за обработка на рудата. Освен техния, използва се трудът и на други специални категории като войнуци, мартолосои, юруци, и др.¹⁵ В редица документи, за сръбските земи например, се посочва, че войнуците са използвани за охрана на рудниците, за пренос на дърва и на дървените въглища, необходими за производствения процес.¹⁶

Очевидно законът от 1488 г. очертава най-важните социални персонажи в мина „Брезник“, сред които са хората, ангажирани пряко с добива на сребърната руда и на сребро, а още въглищарите и войнуците. Известни

виџ А. Прилог проучвану рударства на Балкану крајем XV века. // *Историјски часопис*, кн. 25–26, 1978 – 1979. Белград, 1979, с. 249–252, възприета от **Андреев** Ст.; **Грозданова**, Ел. Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV–XIX век. София: НБ „Св. Св. Кирил и Методий“, 1983, с. 41.

¹² Войнуци – основните им задължения са участия във военните походи като тилова войска, в мирно време се грижат за конете на султанските подразделения. Организиран са в звено по трима души, наричано гьондер, с един войнук и двама ямаци.

¹³ Законът е подробно анализиран в: **Манолова-Николова**, Н., **Желева**, П. *Исторически изследвания за Средна Западна България XV – XIX век*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, 99 – 104.

¹⁴ Пак там, с. 101.

¹⁵ **Димитров**, Ст. Участници в процеса по добив и преработка на руда в българското пространство (XV–XVII век) – характеристика и особености. – В: *Миграция и обществено развитие*. Т. 1, София: „Принтинг хаус“ ЕООД, 2022, 23 – 25.

¹⁶ **Димитров**, Ст. Участници в процеса ... с. 24

СВЯТО И МАГИЧНО

са минните разработки на т.н. Бърдо – на хълма над съвременния град Брезник. Знае се и за добива, макар на малки количества злато в миналото. Днес концесията е именно за добив на златно-сребърни руди¹⁷ в находище „Милин камък“, зад хълма Бърдото.

Връщайки се към приказния разказ от с. Гърло, впечатляват веднага топосите за двете планини със сребро и злато. Разстоянието от Гърло до Брезник е 4 км и 870 м, т.е. около 5 км. Ако за Брезник е документирано обстоятелството, че към 1526 г. е сребърен рудник, хас на султана¹⁸, то за Гърло нямаме открити османски документи досега. Може да се допусне, че селото някога също е било свързано с рудодобиването или с обслужването му. В хода на теренна работа преди години Пенка Желева съобщава за местност в околностите на с. Гърло, наречена Войнушко гробище. Така че, възможно е част от населението на селото да е имало статута на войнуци, твърде познати в тази част на Западна България.

Войнуците са важна, специална категория рая – особено в първите векове на османската инвазия и установяване на Балканите. Темата е във вниманието на изследователя Кръстьо Йорданов, посветил им няколко задълбочени проучвания. Като издирва значими за науката войнушки регистри, той изследва възникването и йерархията във войнушката институция през XV–XVI век. Открива имена на лагатори от казите София и Шехиркьой, от някои села в Радомирско, но от Брезнишко такива не са установени¹⁹. Авторът подчертава, че в изследвания опис от 1528/29 година не са включени териториите на днешна Югозападна България и Македония²⁰. Възможно е в бъдеще да се открият нови сведения за войнуци и в Брезнишко. Същевременно в землището на селото, в м. Пусто гърло има гробище с добре запазени каменни надгробия с вписан кръст, може би също войнушки или рударски, предмет на най-различни и произволни тълкувания.

Причината е в обстоятелството, че за историята на селото няма открити османски документи, а само няколко изречения в училищната летописна

¹⁷ Концесията се осъществява от фирмата „Брезник Минерал“ ЕООД. Вж.: Трейс Рисорсиз – Проект Брезник (breznik-minerals.com) [посетен на 7.02.2024 г.]

¹⁸ **Манолова-Николова**, Н. Рударство и свети места ..., с. 101.

¹⁹ **Йорданов**, Кр. Общи наблюдения за устройството на войнушката институция в Румелия и естеството на войнушката служба в Държавните конюшни през 16. век според информацията на един османски войнушки регистър от 1529 г. – В: Дриновски сборник. Т. 8. София: Изд. БАН, 2015, с. 111–123; **Йорданов**, Кр. Най-важните категории християнско население с военно-помощни или полицейско-охранителни задължения и тяхното място в социалната структура на османското общество – сходства и различия (XV – първите десетилетия на 18. в.). // Исторически преглед, XLVIII, 2022, № 1, с. 33–93; **Грозданова**, Е., **Андреев**, Ст. Категории в Османска социално-икономическа история (изследвания). София: Изд. БАН, 1993, с. 258–290.

²⁰ **Йорданов**, Кр. Командно-управленски апарат ..., с. 46.

книга, според които то е проходно селище²¹. През османско време се наричало Хан-кьой и имало 12–13 хана, в които всеки ден отсядали кербани пътуващи на юг за Радомир, Горна Джумая, Серес, Солун и на север за Пирот, Ниш и Белград. Вероятно и след Освобождението селото е продължило да бъде на този вътрешен път, ако съдим от снимката на една товарна камила, обзедена от жителя на селото Харалампи Мартинов (от 1940 г.)²².

Модернизационните процеси са засягали твърде бавно селото. Килийно образование са получавали онези жители на селото, които са работили и живели известно време в близкия Билински манастир. След Освобождението училището е в селото, но в частни къщи, а едва през 1923 г. се открива отделна училищна сграда, построена от държавата. Учителите доста често са се сменяли, а училището прекъсва за година работата си по време на Първата световна война. Собствена църква селото построява едва през 1929 г. с помощта на средства от всички села на Софийската епархия.²³ Така, до промените от септември 1944 г. може да се каже, че духовният живот в селото е вървял по своите традиционно-оригинални и до голяма степен недокоснати от драстични външни влияния насоки, с представите и символния свят от приказките, песните, поговорките и пр. Струва ми се, че тъкмо тази „чистота“ е оценил Ал. Мартинов, посвещавайки се на събирателска работа върху местния фолклор.

Ето защо моята хипотеза е, че вълшебната приказка за чудните предмети се основава на реалии в миналото, свързани с някогашните въглищари и войнуци. Някои от тези реалии не са от толкова далечното минало. Споменаването на картофите за единствената храна на въглищарите като за бедни хора, отнася приказката към времето на XIX в., тъй като картофите сравнително късно проникват на балканската, а и на българската трапеза.²⁴

Реалиите от приказката постепенно са изчезвали от социалния селски живот и са се „отлагали“ в символния свят на местните жители. Реалиите – мина „Брезник“, въглищарите, войнуците, добиват характера на топоси и призрочни персонажи, продължили да живеят във вълшебния свят на приказките. За да не се забравят и за да утвърдят героя, който с помощта на войнушките предмети, пазени от въглищарите, става цар и постига желаното щастие!²⁵

²¹ ДА – Перник, ф. 617, оп. 1, а.е. 12. Летописна книга на ОУ „Кирил и Методий“, л. 1–3.

²² ДА – Перник, ф. 1219, оп. 1, а.е. 37, л. 1.

²³ ДА – Перник, ф. 23к, оп. 1, а.е. 1.

²⁴ Павлов Ив. Присъствия на храненето по българските земи XV – XIX век. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001, с. 45 – 49.

²⁵ Приказката е подробно анализирана по методиката на Владимир Пропп в друга статия на автора

СВЯТО И МАГИЧНО

ЕКСТРАСЕНС ОТ МИНАЛОТО – КОСЧИНАР ОТ ОДРАНИЦА

Симеон Мильов,
етнолог

A PSYCHIC FROM THE PAST – A BONE FORTUNE TELLER FROM ODRANITSA

Simeon Milyov,
Ethnologist

SUMMARY

The article puts on the agenda the little-sought-after phenomenon of the recent past, the “bone fortune telling”. In this case, information is reported about Veselin Lepoin (1835–1904), a fortune teller from the village of Odranitsa, Zemen Municipality (formerly Tran district, Tran region) – about what happened to him to start divination with bones. This writing contributes to the understanding of “becoming” a psychic 200 years ago.

Keywords: *knower, fortune teller, bone divination, psychic*

* * *

Косчинар (косчар, костар, коскар, косчинар) са наричали мъжете от Средна Западна България (по-точно в Радомирско, Кюстендилско и Трънско Краище), които гледали на животински кости. Костар е мъж – пише Д. Маринов, който гледа само на бъдещето на човека. „За него болести и лекуването им е чуждо. Специалността обаче на мъж-гледач е да гледа на плешка (от агне, овен, свиня, прасе), на конак (кокошка, петел), на ядец (кокошка, петел), на желъдък (на свинята за Коледа). На боб не гледа, защото това е работа на жена.“¹ В етнографската литература от 19-ти век те са описани като вражалци², *гледалици*, *гледѝфи*, *костѝфи*³, *зналци* (от *зналѝц*, който знае). За тях основно пише Димитър Маринов и отбелязва още, „че е събрал огромен материал за гадателството и гаданието и тоя

¹ Маринов, Д. Религиозни народни обичаи. Т. 1, част 2. София, с. 298.

² БЕР (Български етимологичен речник). Т.1, А-З. София: БАН, 1971, с. 179 – вража – гадая, врачувам; Стб. вражение – пророкуване, гадаене; с. 247 – гледар – вражалец; гледарец – вражалец.

³ БЕР, Т. II, И-КРЕПЯ. София, БАН, 1979, с. 663 – костар, остар. диал., рядко – който гледа, бае по кокоши и овчи кости.

труд ще бъде издаден под название „Народно гадаене“⁴. За един костар пише и свещеник П. Любенов — „Дедо Рано от селото Преколница, крив с едната нога и слеп с едно око, който понеже на овчини и кокошини кости познава, наричат го дедо Рано костаро“⁵.

В своите „Пътувания по България“, пак през 1880-те години, Константин Иречек пише: „Планинците в Царибродско, Брезнишко, в планинските части на Радомирско и Кюстендилско, в известни трънски краища, даже и в Нишко са много суеверни; от това суеверие са избавени само онези трънски села, които се скитат много по света за работа. Навсякъде из тези планини е пълно с вражалци и врачки, които с магия [вражане, врачуване, баене] лекуват болни, издирват изгубени вещи и т.н., разбира се, срещу добро възнаграждение. В Брезник една баба гледа на кости от печени пилета; при това казват в споразумение с поповете, та след извършване на врачуването праща своите овчици при тях да им прочетат молитви, което, разбира се, не се извършва без възнаграждение.“⁶

В началото на 20-ти век Йордан Захариев също посочва: „В Краище почти във всяко село се намира по една жена или мъж, който се занимава с баене, врачуване и гледане на кост или други предмети.“⁷

През 1976 г. обикалях селата Станьовци, Горна и Долна Секирна, Душинци и Ерул да разпитвам за традиционния народен календар. Тогава срещнах 80-годишната Стоянка Милчева от с. Станьовци. Освен за календара тя сподели, че „имала дедо кошчар, който гадаел на кост от плешка на Гергьовско агне и овца, заклана за Ранджелов ден. По Краището имало във всяко село по един кошчар, но отдавна се изгубило това знаене.“ Тогава за първи път чух за наличието на мъже, които предсказват бъдещето. След време разбрах, че още в средата на 19-ти век Г.С. Раковски обръща внимание на това „знаене“: „Българи като колят свини или други добитък и до днес някои старци гледат в утробата им и предсказват нещо си. Както на агнешка плешка. То остана баснословнаго века, кога жреци са гледали в утробата на колимия жертва и предсказвали уж бъдащност.“⁸

Единствен Д. Маринов успява да обърне по-специално внимание на препоръката на Раковски да подири и запише сведения за най-старите черти на нашето народно битие. Всичките тия имат не малка важност за изучаването на народа и на неговия живот. „Разните обреди при

⁴ Маринов, Д. Народна вяра. Т.1 (1). София: Изток-Запад, 2003. с. 274 – 275.

⁵ Любенов, П. Баба Ега или Сборник от различни вярвания, народни лекувания, магии, баяния и народни обичаи в Кюстендилско. Търново, 1887, с. 52.

⁶ Иречек, К. Пътувания по България. София, 1974, с. 562 – 563.

⁷ Захариев, Й. Кюстендилско краище. // СБНУН, кн. XXXII, София, БАН, 1918, с. 148.

⁸ Показалец или Ржководство, какъ да саизисквжът и издиржът най стари чърти нашего бытия, ѳзыка, народопоколѣнія, старого ни правления, славнаго ни прошествія и проч. отъ Г. С. Раковского. Часть първа. Одесса. Въ Типографіи П. Францова. 1859, с. 12.

СВЯТО И МАГИЧНО

жертвоприношенията са извършвани от жреците, които са били най-учената класа между народа. Те са знаели да гадаят, да предсказват бъдещето на хората и наставлявали са народа на благонравие.⁹

„Някога във всяко село е имало гледачи, които са викани навсякъде, гдето е имало оброк, служба или друга обредна трапеза и длъжността им е била да гледат. [...] На Гергьовден се коли агне; на оброк и служба се коли шиле или овен; на Св. Илия колят стария петел; при свършване на вършитбата колят при стожера червен петел; при Заговезни колят кокошки; на Петровден колят пиле. Във всичките тия случаи закланите животни са жертва, с изключение кокошката на Заговезни. Народно вярване е наредило, щото тия животни и птици да се пекат или готвят цели, та плешката и гръдната кост (конякът) да бъдат здрави, за да може на тях да се гледа. Когато седнат на трапезата или софрата да ядат, плешката и конякът с месо ще се отдели и даде на гледача, който всякога е мъж. Като се наядат, гледачът, като е изял месото от плешката и коняка, почнува да гледа и да отгатва. Ако е в частна къща, отгатването се отнася само до тая задруга или семейство; ако е обща трапеза – на оброк, сбор, кокоша църква, дето се събира цело село, тогава и отгатването се отнася до целото село. Гледачът гледа на плешката или коняка и отгатва бъдещето, като че чете книга. На плешка гледа само мъж, а на коняка мъже и жени, но много рядко жени. [...] Също се гледа на плешка и на желъдка на коледно прасе. На плешката коледната свиня или прасе гледалците познават миналото и бъдещето на къщата, на стопанина, на цялото семейство, какво има да стане в къщата.¹⁰

„На гледачите, врачките, правилците всички гледат с някакво уважение, религиозно почитание дори и страхопочитание. Това почитание и уважение произлиза от тамо, че не всеки мъж, не всяка жена знае и притежава тия изкуства, тая вещина; а страхопочитанието и религиозния характер, с които е облечено уважението, произлизат от това, че такива мъже и жени не излизат от всяка задруга, от всяка къща. Задругите и къщите, които дават врачки, гледачки, гледачи, правилци, са отделни наследствени. [...] А това се дължи на условията, че тия знания и изкуства са предавани и предават по наследство. Силата им се предавала с кръвта. [...] Те притежават тия знания и изкуство по наследство и са един вид **жреци** по кръв. Тия гледачи някога са клали курбана, председателствували на празненството, прекадявали трапезата и освещавали жертвата [курбана, хлябовете, коливото, виното и други]. И в случай, че на празненството

⁹ **Маринов, Д.** История на българската литература. Под редакцията на Албена Вачева. Варна: LiterNet, 2006. https://litenet.bg/publish17/d_marinov/istoria/content.htm.

[Посетен последно септември 2023 г.]

¹⁰ **Маринов, Д.** Народна вяра. Т. 1, част 1. София, 2003, с. 122, с. 348 – 349.

присъствува свещеник, тоя старец всякога седи от дясната му страна.“¹¹

* * *

През 2016 година имах късмета да се запозная с Павел Стефанов. Той е фелдшер в селата Кленовик и Извор, изключително ерудиран и тих човек, но и доказал се медик, познаващ официалната, а и народната медицина по наследство от майка си. Много неща ми разказа и много неща ми написа за времето оттогава, та до 2022-ра. Така се появи книжката „Среща с Одраница“¹² и в нея е любопитният разказ за неговия праядо Веселин – известен косчар-вражалец на животински кости, за неговото „ставане“ като такъв и взаимоотношенията му с друг един гадател – дедо Сокол, от съседното село Горна Глоговица.

Ето разказа на П. Стефанов за дедо Веселин:

Свекъра на майката на майка – прадедо Веселин, бил косчар. Преди 50 години работех в село Стрезимировци и когато в началото ме питаха откъде съм, отговарях че съм от Одраница. Веднъж една възрастна жена ми рече: „Наши стари са ишли при кошчи́нар у Одрани́цу“.

Как е получил дарбата моят праядо? Някъде по средата на 19-ти век мъже от нашето село, а вероятно и от други села, през зимата ходили „у кьуту́ци“ у Елидже. Това селище е в южните склонове на източните Родопи, където гората била изсечена и трябвало да се извадят пъновете [кютуците], та на това място да се сяди тютюн. Турчинът-предприемач казвал: „Ту́ва че садимо туту́нь, па че га ка́рамо на скь́елу [пристанище] да га прода́ваме.“

Една късна есен от Одраница тръгнали мъже „у кьуту́ци“, да изкореняват коренища на нарочно запалена и изгорела гора, с които бил и праядо ми Веселин. Пристигнали, поработили, а дядо Веселин се разболел – не вкусвал нито вода, нито храна. Дружината му настоявали да хапне нещо, но той само клател глава. Турчинът-работодател всеки ден се интересувал от състоянието му. Една сутрин брат му казал: „Оц у́тре пай га прашува́ ру́ча ли му се нещо, а он едва про́дума – води́ца ли, лубе́ница ли, не га разбра́.“

Тогава турчинът разпоредил да идат в хамбара. В пресега с просото имало няколко таане [зърно] карпуз [диня] и да му дадат от нея. Брат му веднага изпълнил заръката, взел една диня, разрязал я и подал едно парченце на дедо Веселин. Той само близнал и бутнал динята без да преглътне. Изкарал в това коматозно състояние три седмици и започнал леко да се подобрява, но не можел да работи тежката работа. След 1–2 седмици настоял да си ходи вкъщи. За мене е необясним този риск, но

¹¹ Маринов, Д. Пак там, с. 354.т

¹² Евтимов, П. Среща с Одраница. Краеписни етюди. София: Ерове, 2023, с. 165

СВЯТО И МАГИЧНО

брат му се съгласил да го пусне да си върви сам за Одраница. Дружината останала още няколко седмици да работи. След месец работа завършили обекта и си тръгнали за село. Близко до Пазарджик настигнали дедо Веселин, но го отминали. Брат му дошъл на село, взел кон и се върнал да вземе брат си. Като си дошъл в Одраница отново се разболел като в Елидже. Изпаднал в безсъзнание две седмици и започнал леко да идва на себе си. Всеки ден близките му го молили с ядене. Една сутрин поискал да заколят кокошка. Още не заврело месото в гърнето, той почнал все по-често да пита дали се е сварило. Като се сварило месото, сложили в голяма паница цялата кокошка, за да си избере какво от месото да яде. Той седнал на одъра, разкъсал месото от кобилищата [бялото месо], вдигнал я срещу прозореца и започнал да говори какво бъдеще очаква всеки член от семейството. Жените, що били в стаята, като чули думите, започнали да вият: „Леле пророку, това ли ни трéбеше от úбаво име Лепойна малá, да ю прекръсту на Косчáрова! [Такава има в село Горна Глоговица]. Дедо Веселин ни най-малко не се трогнал на женския плач, той чувствал неудържима потребност да гледа на кост.

Брат му отишъл да се оплаче от дедо Веселин на попа на селото и да го помоли за помощ. Той обещал да помогне, но трябвало да намерят *конопец* (въже) 25 метра. Отнесъл въжето на попа. Не се знае попът какво е правил с въжето, чел ли му е молитви та повече дедо Веселин да не гледа на кост. Минали се три дни и една сутрин, слънцето още не изгреяло, попът почукал на къщната врата на Лепойните. Отворили му, а той, треперещ, попитал дали Веселин си е вкъщи. поискал да го викнат и попът с плачлив глас започнал да нарежда: „А, бе, Веселине, това на тебе ти било от Бога дадено, бре. Я съм извършил голем грех пред тебе, от ко те лекуем, я не знам ни що е дън, ни що е нощ, немам никакво спокойствие, све трепери у мене.“ Дедо Веселин рекъл: „Немой отче, от ко ме ти лекуеш, я осéчам голему лъкоту – наручал съм се, наспал съм се за пръв път от няколко месеца.“ Попът продължил: „Я пред Бога съм ти посакал прóчку, па ти ако ю не дадеш, конопецът да си е на тебе!“ И хвърлил въжето.

Един път извикали Сокол от Косчаровата махала на Горна Глоговица. Той дошъл, баял му и го зарекъл: „Додека съм я, ти да не си!“, което било забрана да взема пари от клиентите си. Колко време е продължила тази забрана не знам, но всеки ден до късно идвали хора и дедо Веселин не връщал никого. Братята му казвали да взема пари поне за свещите, а той отговарял: Мене Сокол ме е зарекъл да не узи́мам! Една сутрин дедо Веселин се събудил, прекръстил се и рекъл: Е, ту́я нощ трути́ [преборих] Сокола. Борíмо се у Стúбъл [местност в Одраница] и я му надви́. Оттогава забраната на Сокол отпаднала и започнал да взима някаква такса, но не била голяма.

Нашите стари разправяха много случки от гадателството му. От съседната Горна Глоговица, откъдето бил другият косчар Сокол, дошъл един младеж при дедо Веселин с две кобилици – едната от кокошка, а другата от яребица. Подал му най-напред тая от яребицата. Дедо Веселин я взел, погледнал я от едната страна, погледнал я от другата, па рекъл: „А, бре, киква е тая кос, бре? Това няма ни стръв [следа], ни стан [дом], ни дим, ни комин. Това диво, бре, одэка си ю нашъл?“ Момчето гузно отговорило, че е убило яребица, а в същото време заклали и кокошка. Подал втората кост и дедо Веселин започнал да му казва, че скоро ще се ожени, ще вземе мургава злогледа мома, ще им се родят шест дъщери и един син, който ще убие човек и ще бъде затворен в тъмница до края на дните си. През следващите 30–40 години всичко това се сбъднало.

Една нощ на дедо Веселин му се явила на сън жена, която му подала три топчета колкото костилки от джанка и му рекла да ги даде на майки, които нямат мъжки деца, да ги глътнат цели. Когато се събудил, бръкнал в десния джоб и установил че там са трите топчета, които жената му дала на сън. Имали роднини в Докьовци и Пенкьовци с по няколко момичета, но нямали мъжки деца. Дал на двете жени по едно топче и чудото станало – след година време им се родили синове. Като пораснали и двамата станали търговци – Станиша от Докьовци и Боне от Пенкьовци. Третото топче изгубил.

Максима на дедо Веселин била: „По арно зацърви се, а не зацърни се.“ [По-добре да се изчервиш от неудобство, като откажеш услуга, отколкото да я направиш, но да си създадеш голямо главоболие – зацърниш].¹³

През декември 2023 г. се наложи да се видим с Павел Стефанов и той допълни разказа за прадядо му Веселин:

Мама ми е разправяла, че деда Веселин ричал: „Че дойде време колá без волове да óди; ричал че по свето че дойде мор, та от окуту [ока] че остане четвърт драма. Друг път е казувал, че от човеците че остане колко остава клас след жетваркуту, та че отиде орач у пóлье и нема да има друг орач да си продума нещо с него.“ И мама викаше: „Верно дойде това време, човек се укачи на трактор и оре сам, нигде никой нема. Сега е дошло това време.“

Разправяли за някои богати от Сиришник. Били трима браќа и чули за дедо Веселин и двама отишли да чуят що че им каже. Единият подал костта. Он загледал и рекъл: „Вие сте много богати хора. Вие върляте жито с гърлица, а не давате от нбу на сиромасите да еду. Това нема да кара много. Че дойде време едън от вас троицата да утепа брат си, че лежи у турмата и там че отживее. А ти що ми подаде косту́ че дойде ред

¹³ Евтимов, П. Цит. съч., с. 31 – 36.t

СВЯТО И МАГИЧНО

селските свинье да пасеш, та да се раньиш.“ И они на връщане, после си казували, цел път го пцували: „Кой е па тоя и отдека знае как това наше богатство нема да го има; та ние нема защо да се карамо, не може това да е верно“. И не знам колко време минуло. Наши често одили у Сиришник на търговию. През турско Сиришник бил търговски център, известно големо село. Ошли там на пазар и вишли един свиняр. И он ги прашал: „Одека сте бре, човеци?“ Па, рекли: „От Одраницу сме. Жив ли е, ричал, тоя Веселин косчаро?“ „Жив е май – рекли. Алеле, рекъл, какво биде това негово око, та виде сичко!“ И разказал как с един негов брат отишли да им гледа на кост. „И верно, рекъл, среднио брат утепа по-големио и властта га отсуди у турма и там умре, а я каде му подáдо костта, ми рече, че селските свинье че пасем, та да се раньим. Те тека изпаднаме и наше богатство пропаде. И я те тука пасем селските свинье да изкарам нещо.“

Дедо Веселин само на кост е гледал. На почит е бил дедо Веселин, нещо като мъдрец. Погребан е у гробищата. Паметникът прилича на голем оброчен кръст. На него пише „Веселин 1904“, ама кога е роден, не пише.

Мама е прифанала от нейната майка да бае. Тука имало жетварска язва, нещо като плик на белото на окото, наметка му викали. Мама зима перо и топне у водата и на кръст пред окото мине и три пъти бае: „Беж наметку, вук че те удави!“ На екземата казвали перушъц. Нея лекувала като отведе човек при течаща вода, къде има и плиската човек до три пъти. И песен имало – „Перушъц се сили у гору зелену“ – ама по натам не знам думите. И екземата минувала.

При строежа на манастира дедо Веселин се е занимавал с него. На мамина сестра свекър ѝ бил строител и по време на строежа работил, ама се разболел и умрел. На стария иконостас имаше едно свръдле завъртено. Он провъртал, та да закове пирон, защо дървото било много твърдо. Последни сили имал да завърти малко и се разболел. Помним, свръдлето стоеше горе на дървенията.¹⁴

* * *

Този текст е описание на това как е „станал“, как е придобил умението да гледа на кост от жертвено животно вражалецът Веселин Лепоин (1835–1904) от с. Одраница. Ако използваме днешната терминология, текстът показва как тогавашният костар е станал *екстрасенс*.¹⁵ Фолклористиката

¹⁴ Запис – Павел Стефанов, 19.12.2023 г., с. Извор, Радомирска община.

¹⁵ Антонов, Е. Екстрасенси.

<https://balgarskaetnografia.com/svetogled/mitologia/vrachki-i-ekstrasensi/ekstrasenci.html>
[Посетен последно септември 2023 г.]

В българския език думата „екстрасенс“ е чуждица, чийто буквален превод е „свърхсетивен човек“, т.е. човек, който в по-голяма степен от останалите е развил финото съответствие на едно или няколко от петте си сетива. Такъв човек може да вижда или чува миризми, да усеща докосвания или да възприема информация, която за останалите хора остава

прие явлението *екстрасенс* за обект на изучаване, задавайки си въпроса – как „става“ екстрасенсът. За изследвачите на свръхсетивното познание в наши дни то може да бъде родова черта, но може да бъде придобита и при екстремни обстоятелства. Често свръхсетивността се обуславя от физическата даденост на човека или е следствие от изживяно психическо или физическо страдание.¹⁶

Тази свръхсетивност много често прави от тези хора уважавани личности и обект на религиозно почитание, дори и страхопочитание. И въпреки че този придобит авторитет противоречи на разбиранията на официалната църква, по места тези хора не били в противовес на църковната институция и често били избирани за епитропи на селската църква (или манастир). Такъв е случаят и с Веселин Одранички, който през 1887 г. навярно е бил ктитор и епитроп на възстановения манастир „Св. Св. Петър и Павел“, та по този повод двамата зографи Иван и Марко Хаджиикономови от Банско рисуват за него нарочно поръчана икона.¹⁷

На сегашния етап на търсене е трудно да кажа по кои белези (петна), които се виждат върху една кост, може да се гадае – колко и какви животни ще се родят през годината, кои са белезите за здраве и т.н.

Пророчеството по агнешкото рамо било много разпространено. За това гадаене е използвана кост, взета от дясната лопатка на агнето. Месото се изваждало от костите с пръсти, за да не го повреди. Гледар можел да прочете бъдещето дори и по най-малките петна по лопатката. Цялата кост била разделена на части, които имали различно значение и име, напр.: мъжки бряг и женски бряг, мъжки и женски мозък; крави, волове; как се припокриват отделните части и какви белези има върху тях, което определяло съдържанието на гадаенето. Гадателят можел да чете за здраве, продължителност на живота, броя на потомството, успех в земеделието и животновъдството. Може също да се чете на гръдната кост на кокошка или петел. Тази прогноза предсказвала успех или природни едствия, война или хубаво време.¹⁸

недостъпна. Друго определение описва екстрасенса като човек, който благодарение на силното си биополе и на свръхестествените си възможности може да лекува, да влияе на психиката на другите и да предсказва бъдещето. Често способностите у тези хора се отключват след инцидент, екстремно събитие, „пътуване“ до отвъдното (клинична смърт), както и след самоизлекуване от тежко заболяване или пък във връзка с вроден или придобит физически недъг

¹⁶ Димов, В. „Ставането“ на екстрасенса. Наблюдения върху биографични разкази на български екстрасенси. // *Български фолклор*, №6, 1994, с. 57 – 65.

¹⁷ Мильов, С. Триптих за двама иконописци. // *Алманах Струма*, №3, 1996, с. 98.

На 27 октомври 1887 г. иконописците предават тази икона на Веселин: „И одраничката икона довтасахме. Марко си отиде дома и я одих сос него до Веселин Одранички със иконата...“

¹⁸ Български гадания и заклинания. История. 2018 г. <https://bulgariawczasy-eu.translate>.

СВЯТО И МАГИЧНО

СВЕТЦИ И ТЪМНИ СИЛИ В СЕЛО ЯРДЖИЛОВЦИ

*Аделина Георгиева
Краевед, гр. Перник*

SAINTS AND DARK FORCES IN THE VILLAGE OF YARDJILOVTSI

*Adelina Georgieva
Local historian, Pernik*

SUMMARY

The report gives a description of sacred places located in the land of the village of Yardzhilovtsi, which can be assumed to be associated with religious cults in antiquity, among which are the sacred trees. It briefly follows the history of the church “St. Nikolay Mirlikiyski”, built in 1843. The last part examines two interesting customs, practiced until the middle of the twentieth century, related to the saints revered in the village – St. Nikola Letni and St. Virgin Mary, namely „Krstonoshe“ and „Maslosvet“.

Keywords: Yardzhilovtsi, “St. Nikolay Mirlikiyski” church, customs, folklore, Krstonoshe, Maslosvet, St. Nikola Letni

* * *

На какви ли божества и светии са се кланяли ярджилувчани, от какви сили са се бояли и са плашили децата си в тъмните зимни нощи? Това съм се опитала да разбера и да изложа в този кратък доклад.

Както всички селища по нашите земи с хилядолетна история и Ярджилувци не прави изключение. В землището на селото се намират три надгробни могили. При проведено проучване край една от могилиите е установено наличие на архитектурен комплекс от IV век. Той се е намирал в голямо късноантично селище, което е обхващало площ от около 20 декара. В непосредствена близост с античното селище е бил и неговият

некропол, част от който са и трите могили от района на селото.¹ Не се съобщава за намерени в района артефакти, които да свидетелстват за култ към определени езически божества.

Населението на селото е християнско, поради което обредите, върванията и празниците са свързани с християнския календар, но са изпъстрени с всички възможни езически нюанси. **Най-гачени са били Свети Никола Летни и Света Богородица** – първият е патрон на храма на селото, а на Успение Богородично – 28 август, и до днес се провежда селският събор. Понеже населението се е занимавало с животновъдство, е почитало още Св. Георги и страховития владетел на бурите – Джерман, от когото зависи опазването на реколтата. При разговорите с възрастни хора от селото ми направи впечатление, че никой не може да си спомни някъде в землището да има оброк, капище или дори свещен камък. Но често, разказвайки за някои празници, споменаваха за свещени дървета, които тук съм описала.

Независимо от екзотичното християнство, изповядвано от предците ни, християнският храм е бил средище на обществения живот до средата на XX век, осъществявал е социални функции, като неговите светци понякога са били единственото упование на селяните в стремежа им да оцелеят.

Църквата в село Ярджиловци е построена през 1843 г. и носи името **„СВЕТИ НИКОЛАЙ МИРЛИКИЙСКИ“** или **„НИКОЛА ЛЕТНИ“**, както го наричат тук. (Сн. 1 и 2) Храмовият празник някога е бил на 22-ри май. Цяло щастие е, че е запазена историята за построяването на храма, а тя е следната. През 1839 г. граовци изпратили в Цариград Пейчо Гьошев от с. Ярджиловци, Спасе Борунов от с. Мърчаево и Никола Донгуро от с. Расник с мисията да измолят разрешение да се построят църкви в Ярджиловци, Кладница и Расник.² Те се върнали с добра новина и така започнал строежът на църквата „Свети Николай Мирликийски“ в село Ярджиловци, който завършил през 1843 г. Изографисана е през 1879 г. от неизвестен зограф. Църквата е строена с труда и даренията на жителите на Ярджиловци, Зидарци, Дивотино и други села от Граово. В Държавна агенция „Архиви“ в Перник се съхранява изключително ценна книга, в която са написани имената на дарителите на църквата в с. Ярджиловци от 1843 до 1920 година.³

През 1849 г. епитроп на храма е бил Пейчо, а като свещеници са служили

¹ Митова-Джонова, Д. Археологическите паметници в Пернишки окръг. София, 1983, с. 179.

² Мильов, С., Иванов, Р. Шетба из Пернишко. София: ИК Тангра, 2006, с. 148 – 149.

³ ДА–Перник, Ф 40К, оп. 1, а.е. 47. Книга с дарителите на църквата в Ярджиловци 1843–1920 г.

СВЯТО И МАГИЧНО

поп Стоян от село Слаковци и поп Рисанда от село Мешица.⁴

В една приписка от 1867 г. Михаил Недялков от Бегуновци пише:

*„1867, 22 декември. Аз Михаил Недялков от село Бегуновци, учител на децата от село Ярджиловци. Тамо беше Пейчо Гьошев и поп Маринко и поп Стоян – ортаци на църквата. Мен цани Пейчо да уча децата – сто гроша и 60 пари даде“.*⁵

В същия очерк Асенов публикува и друга приписка:

*„1876 година 2 майя. Страданието на попа Стояна Калин от село Режанци, тогава беше свещеник, беше у село Ярджиловци. На Вознесение през нощта, ванаха го Фъзли байрактар и водеше до 30 души с него турци и черкезе. Биха го, мъчиха го сичката нощ, едва жив остана.“*⁶

Тези приписки ни дават сведения за първите свещеници, служили в църквата, както и за нейните дарители, църковни настоятели и забележителни събития, случили се в региона.

Ярджиловската църква е спомената и в пътеписа на Константин Иречек, който през 1883 г. пътува из Западна България заедно с археолога Георги Златарски. На 29 август, на път от Брезник за Радомир, Иречек минава през село Ярджиловци, за което пише:

*„Единственото заселено място край пътя са ханищата на село Ярджиловци. Срещу тях се издига нова църква, която, според думите на цинцарина ханджия, била неотдавна съградена на мястото на стар храм, уж още „латински“: този епитет означава само голяма старост.“*⁷

Това, че църквата е построена на място, където е имало храм, не би трябвало да е изненада за никого. За съжаление, паметта за предшестваща християнска сграда или храм на някое архаично езическо божество е изгубена.

През 1849 г. в църквата отваря врати килийно училище. Първ учител в него е бил Гиго поп Павел от София.⁸ След освобождението от турско владичество, през 1878 година е извършен ремонт на църквата и тя е осветена от Софийския Митрополит Партений.⁹ През 1883 г. в двора на църквата е построена отделна сграда за училището.¹⁰

На 12.09.1926 г. за свещеник в храм „Св. Николай Чудотворец“ е ръкоположен Асен Захариев Паунков (**Сн. 3**), роден на 30.01.1901 г. в с. Ярджиловци. Същият е завършил средно специално училище за

⁴ Асенов, П. Граовски летописания. София: Изд. Ликовски, 1999, приписка 52.

⁵ Асенов, П. Брезник и Брезнишко. Исторически очерк. София, 1969, с. 73.

⁶ Пак там, с. 83.

⁷ Ерулски, Ив. Сборник бележки на пътешественици за Пернишка област XVI–XIX век. Перник: Аргус, 2006, с. 159 – 160.

⁸ ДА – Перник, Ф. 77К, оп. 1. Историческа справка.

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там.

свещеници в Черепиш. Наследил е от свещеник Тодор Недялков енория, съставена от селата Ярджиловци и Богданов дол.¹¹ Бил е свещенослужител в храма до кончината си през 1975 г. „Беше много добър човек, обичаше да си подпийне и джобовите му беха пълни с бонбони. Винаги. Да види дете и да не му даде бонбон, това не е било никога.“ – разказва Иван Карин от с. Ярджиловци.¹² Това с бонбоните го помня и аз.

След 09.09.1944 г. църковният живот се ограничава и постепенно отмира ролята на църквата като културно и празнично средище. Църковните празници са заменени със светски. Но хората не спират изведнъж да изпълняват християнските ритуали и тайнства. Кръщенета продължават да се извършват тайно в домовете на християните. Венчавките обаче, заменени от законния граждански брак, нямат тази съдба. Последната венчавка в църквата в Ярджиловци се е състояла на 28.05.1978 г. Венчани са Никола Лозанов Николов (познат като Кольо Бабата, от рода Карини) и неговата благоверна съпруга Аделина Деянова Николова – от новоръкоположения свещеник Любен Плочарски. Любопитното в случая е, че това е първата и единствена венчавка, която той извършва.

Службите в църквата са водени активно до средата на 50-те години на миналия век. След това църковният живот замира. Дейностите на свещеника се свеждат до кръщенета и опяване на мъртвци. Вероятно за големите християнски празници дядо поп Асен съзнателно е чел литургията, но миряни, които да се поклонят, не е имало. Причините за това не са само административни и идеологически. Повишаването на образованието на населението, откъсването на селянина от земята и прекъсване на връзката му с целия битов, земеделски цикъл постепенно разрушават нуждата му от свръхсила, на която да се опланта. Въпреки това вратите на църквата не са затворени и дейността ѝ не е прекъсвана.

След смъртта на отец Асен Паунков през 1976 г. свещеник в църквата е отец Любен Костадинов Плочарски, роден през 1955 г. Отец Плочарски служи в смутни времена. В периода след 1990 г. иконите, църковните книги, църковната утвар са разграбени или продадени. След неговата кончина през 2014 г. храмът престава да действа. Камбаната бие единствено, за да извести за смърт в селото.

През 2001 г. по инициатива на жители на село Ярджиловци и с техни дарения започва изграждането на **параклис „Свети Никола Летни“** (Сн. 4) в местността Осломе. Оттогава на празника на светията – 9 май, всяка година се организира курбан.

¹¹ ДА – Перник, Ф. 40К, оп. 1, а.е. 32, с. 42.

¹² Запис на интервю, 2023 г. Иван Карин, 85-годишен от с. Ярджиловци. Л.а.

СВЯТО И МАГИЧНО

* * *

За интересен **обред**, извършван на храмовия празник 22-ри май, ми разказаха Иван Американов Георгиев от рода Карини и Верка Кирилова Павлова от рода Кокови. Наричат го „**КРЪСТОНОШЕ**“ И по същество представлявал молебен за дъжд. Според разказа им, на празника на Св. Никола Летни от двора на църквата тръгвала процесия, предвождана от свещеника, който носел голям дървен кръст. Процесията обикаляла мерата на землището. В нея участвали младите хора от селото, облечени празнично и накичени с цветя. Младежите носели хоругви, някоя от жените – иконата на Свети Никола, а останалите – снопове ръж и букети с цветя. Пеели следната песен:

Кръсци носим,
Бога молим
Дай, Боже дъжд
да се роди ръж.

Първото спиране на процесията било на **КРЪСТАТИЯ БРЕСТ** – в подножието на възвишението Осоица (**Сн.5**), намиращо се на източния край на селската мера. Кръстатият брест е бил вековно дърво, смятано по онова време за свещено, в чиито корени имало извор. Наричали го така, защото основните му клони са образували кръст. По спомените на Иван Карин, е било нужно четирима възрастни да се хванат за ръце, за да обгърнат ствола на дървото. Около него е имало малка горичка от брястове. През 50-те години на миналия век болест започва да унищожава всички брястове в околността. Умира и Кръстатият брест. За неговата гибел допринася разпространението на легендата, че в корените му е заровено имане. Не един иманяр си опитва късмета, ровейки в корените на дървото, но краят му настъпва, когато тогавашният председател на ТКЗС наредил да се копае с багер, за да се търси съкровището. Кръстатият брест бавно умира, като десетки години стърчи кръстът на сухия му ствол, а в хралупите му гнездят кукумявки.

Но в онова време „*Кръстатият брест беше величествено и свещено дърво. Именно под сенките му кръстаръете ги посрещаха с топъл хлеб и сирене от Андреините – деда Андреа и неговото поколение, и от Кръстините – деда Заро, деда Мирчо и поколение, чиито пояти беха наблизо.*“¹³

¹³ Запис на интервю, 2023 г. Верка Кирилова Павлова, 93-годишна, с. Ярджиловци. Л.а.

След това шествието минавало по мерата между Ярджиловци и Зидарци и отивало на хълма, наречен „Шумките“, в местността **СТРАЖА**. Според Верка Кирилова, по време на Сръбско-българската война, сърбите нахлули в Граово и стигнали до тази местност, откъдето били отблъснати от българската войска. Местоположението на „Стража“ е много подходящо за наблюдение на долината на река Конска и вероятно там са разполагани стражеви постове, откъдето е произлязло и името на хълма. Това е най-северната точка на ярджиловското землище. На върха Стража е имало малка широколистна гора, наричана „Шумките“, и **СЕДЕМ ВЕКОВНИ ДЪБА**. Три от тях са живи до 80-те години на миналия век, след което загиват един по един. Сега на хълма свещените дъбове вече ги няма. На Свети Никола Летни „кръстарите“ били посрещани там от Божиловия род.

След това процесията от хълма минавала през Божкова бара, Велковски прогон и отивала в Раздолци, у Карините. Там на старото гумно били посрещани от старейшината на рода – баба Дота, както и от стара Мария, баба Сова, с погачи и чорба. *„В калени панички сипват от курбана на кръстаръете, които на крак, накитени и нагласени, похапват и пеят своите благословии за реколтата. А деда Стамен и деда Коле носят барде [стомна] и кърпа, за да измият ръцете си гостите. Защото онова време не можеш да типнеш хляб без да си измиеш ръцете. Грехота е.“*¹⁴

След това отново тръгвали през Гладно поле, Осломе, Гюричиното и отивали на могилата над селото. Там били посрещани от Боцините.

Последната спирка на процесията, след като минели през Раец, е на могилата при Паункови, където ги посрещали деда Заро и деда Стойне от Паунковите.

Верка Кирилова – участничка в тези процесии, си спомня:

„После на светената вода почивахме и накрай се прибирахме. Гоцаваха ни най вече с хляб, сиренъе, мътеница и водица.“

След като обходели символично землището на селото, кръстарите се завръщали там, откъдето са тръгнали – в двора на църквата „Свети Никола Летни“.

„Там течеше трескава подготовка за празника на патрона на църквата. Мъжете си знаят за тоя ден. По реката одат предварително и нарежат колове от върби и с малъ [вария] ги набият у земята в двора на църквата, турат по една прека и редат дъски на тех. Това са масите. Родовете заприиждат с храната и се разпределят по махали. Яда, пия и после деда Стамен Рамазано – он беше магер на деда попа, им свири у кемеи и мъжете играеха около масите – върта бастунъете. [...] Помним

¹⁴ Запис на интервю, 2023 г. Иван Американов Карин, 85-годишен, с. Ярджиловци. Л.а.

СВЯТО И МАГИЧНО

поеше тая песен: „Апни си, Стамене, пийни си, Стамене, ако не е било, не би се славilo.“¹⁵

Децата не са ги допусkali тогава на веселието в църковния двор. Баща ми е бил свидетел на тези моменти. Живеели близо до църквата и заедно с другите деца са надничали, накачулени по каменната ограда.

* * *

Другият покровител на селото и е **БОЖИЯТА МАЙКА**. На нейния празник до наши дни се провежда съборът на Ярджиловци – на 28 август, по стария църковен календар. Ако в миналото празникът е имал някакъв религиозен смисъл, в наши дни той е светско тържество.

Пак на Богородица, но този път на т.нар. Малка Богородица, се е провеждал друг интересен празник: „**МАСЛОСВЕТ** се правеше след вършитба некога. Помним, че Карата (старио на Карините) ни разреши да изкараме конъете из отавите да апнат малко. Тогава се борат животните у блатото. А ние децата играеме и се търкаляме у пращицето покрай говедата.“¹⁶

„Маслосветът се провеждаше на Малка Богородица в местността Миленовото блато в близост до Раец. Там беше поятата на Миленовите, а над нея поятата на дедо Вене и Дамяновото. Имаше голема върба, имаше огромен дъб – сенка с декари. Като свещени ги имахме тия дървета.“¹⁷

В тази местност са карали говедата и е организирано нещо като състезание коя крава е най-хубава и кой вол е най-силен. Провеждала се е борба между младите волове, като първенецът е донасял слава и уважение за стопанина си и поличба за силна година. Стопанките са месели безсолни краваи и с тях захранвали животните, а свещеникът е отслужвал молебен. Целта на този обред била да се предпазят говедата от шап. Участници са били предимно мъже, говедарчета, младежи.

* * *

Край селото има едно тайнствено място, за което спомените се разнасят като шепот. От него към днешна дата е останало само наименованието **ЦЪРКВИЩЕ**. Подробен разказ за това място направи Верка Кирилова, която е израснала в местността Раец, граничеща с гореспоменатото Църквище. По думите ѝ, от край време са го знаели с това име. Старите хора са го наричали така, тъй като някога там е имало църква и гробище. През 30-те години на миналия век ясно са личали основите на църквата.

¹⁵ Запис на интервю, 2023 г. Иван Американов Карин, 85-годишен, с. Ярджиловци. Л.а.

¹⁶ Запис на интервю, 2023 г. Иван Американов Карин, 85-годишен, с. Ярджиловци. Л.а.

¹⁷ Запис на интервю, 2023 г. Верка Кирилова Павлова, 93-годишна, с. Ярджиловци. Л.а.

Камъните от градежа са били разграбени от населението и използвани за собствените им жилища. Имало е грамаден каменен кръст с надпис, който Кирилова смята, че е бил на старобългарски. Имало е и други надгробни камъни, но по-скоро с формата на пирамида. Спомня си също, че по-старите хора почитали мястото – когато минавали край него, се кръстели със страхопочитание. Било е общинско по времето на Третото българско царство. Има спомен, че иманяри са го осквернили и са копали в големия гроб. След колективизацията на земята камъните са били извадени, а земята е разорана. Днес това място се намира в средата на един земеделски блок, вдясно от пътя, водещ към стария язовир, и все още носи името Църквище.

* * *

Тук смятам да спомена и едно **ОБРОЧИЩЕ**, което беше почитано до 70-те години на XX век, въпреки че не се намира в землището на Ярджиловци, а в това на Богданов дол. Това е „Светената вода“ – **извор**, смятан в миналото от местните за свещен и лековит. Намира се в планината Осоица, над пътя между Ярджиловци и Богданов дол. Изворот в миналото беше в корените на старо дърво, където някога е било иззидано кладенче. През 70-те години съм го посещавала и си спомням, че по околните храсти и дървета бяха завързани парцали и конци на хората, търсещи помощ от водата. Казвах, че лекува различни болести. През 90-те години на миналия век местни жители построиха параклис в близост до извора и се опитаха да го каптират, след което водата изчезна. През октомври 2023 година отидох отново да го видя и, за съжаление, нямаше признаци да има вода, както и да се посещава от някого. (Сн. 6)

* * *

Несъмнено жителите на моето размирно, известно с буйните си жители село, са почитали и други светци. Както споменах, на голяма почит са били Св. Георги – честван повече и от Възкресението Христово; Джерман – който е бил канен да присъства на трапезата на Бъдни вечер и молен да спаси нивите от градушки; Св. Илия – страхопочитанието към когото е живо още; Св. Варвара – пазителка на децата, за която баба ми всяка година приготвяше специална гозба. Наричаше я „Варвара“ и беше вариво от всевъзможни зърнени и бобови растения – боб, леща, царевица, жито, грах, бакла... Колкото до тъмните сили, никой от хората, с които разговарях, не можа да си спомни някога да е имало такива в Ярджиловци. Навярно, защото на Сурова мечкарите са ги прогонили завинаги.

СВЯТО И МАГИЧНО

**„СЛАМЕНА СУРОВА“ В СЕЛО БАНИЩЕ,
БРЕЗНИШКО**

**Николай Сивков
гр. Перник**

**„STRAW SURVA“ IN BANISHTE VILLAGE,
BREZNIK REGION**

**Nikolay Sivkov
town of Pernik**

SUMMARY

Among the winter calendar holidays in the historical-geographical region of Graovo, the masking with straw „Surva“ from the village of Banishte, Breznik municipality, stands out. The semantics of straw in this rite is related to its use as a marker and mediator in the mytho-ritual space.

Keywords: *winter calendar rituals, masks, semantics of straw, mytho-ritual space*

* * *

„За хората, които имат религиозен опит, цялата Природа е в състояние да се прояви като космическа сакралност[...] Те живеят в сакрализиран Космос, участват в една космическа сакралност, която се проявява както в животинския, така и в растителния свят[...]“

Мирча Елиаде. „Сакралното и профанното“

В близост до град Брезник, по склоновете на връх Копран¹, в котловина, оградена от планини с букова, габрова и борова гора, се е разположило китното селце Банище.² То се намира на границата между историко-географските области Граово и Знеполе: в съседство със селата Душинци и Долна Секирна – на запад; Ерул и Милкьовци – на север; Кривонос и Садовик – на изток; Ръждавец и Станьовци – на юг. Още през римската епоха районът е заселен и известен с разработката на рудни находища³.

¹ Връх Копран (1308 м) е в северната част на Ерулска планина. В подножието му, от четири карстови извора води началото си река Светля – десен приток на Струма.

² Тонев, К. Село Банище. Перник, 2008.

³ Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. // ГСУ-ФФ. Т. LIV, 1959–1960. София, 1961, с. 101. В околностите на селището се намират следи

Историкът и краевед Петко Асенов, направил цялостен преглед на икономическото развитие на тези земи от средновековието до края на XIX век, образно описва условията на живот в Брезнишкия край: „Бедна е земята на Граово. Но селяните имали някакви земи, които орели, сеели, жънели, плащали данъци [...]“⁴ Основният поминък на местното население по това време е: работа в мината в местността „Рáдица“, животновъдство, овощарство, лозарство и пчеларство, по-малко – земеделие. В османските документи селото е споменато в списъците на джелепкешаните⁵ от 1576 г.⁶ – с името Банишор, към каза Радомир. Особеностите на бита и традиционното стопанство налагат свой отпечатък и върху духовния живот на банишорчани.

Историята на селото е тясно свързана с историята на местния храм „Свети Йоан Богослов“. Жителите на Банишор и съседното село Ръждавец през 1870 г. с общи усилия го изградили на мястото на някогашен голям и богат манастир. Според преданието този манастир е съществувал до края на XVI век, когато бил ограбен и разрушен до основи от турските власти, а монасите били избити в местността, наречена Калуджерица.⁷ За тези и много други събития, станали през вековете в Граово, народната памет се е запазила в названия на местности, в предания и легенди, летописни бележки в богослужебните книги на селските църкви и манастири.⁸

Народната памет е запазила живи вековни бащини традиции и обичаи на селището Банище (Банишор), тачени и поддържани в наши дни със съдействието на селското читалище „Просвета–1927 г.“. Гордост на местното население е сурвакарската група към читалището. Всяка година на 14 януари (Василовден и Нова година по стар стил) тя представя обичая „Сукова“, който е част от зимните обичаи с маски, изпълнявани през т.н. „мръсни дни“ – от Коледа до Ивановден.⁹ Сурвакарската група ревностно

от старо рударство и останки на две антични крепости. Виж: **Митова-Джонова**, Д. Археологически паметници в Пернишки окръг. София, 1983, с. 19 – 20.

⁴ **Асенов**, П. Брезник и Брезнишко. Исторически очерк. София, 1969, с. 21.

⁵ Джелепкешаните са категория зависимо население в Османската империя, задължено да доставя ежегодно на държавата определен брой дребен рогат добитък на фиксирани цени.

⁶ ИБИ, Т. XVI; ТИБИ, Т. III. София, 1970, с. 128. Замяната на старото име със съвременното става през 1934 г. Виж: **Чолева-Димитрова**, А.М. Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник. София, 2002, с. 96; **Дуриданов**, И. Из топонимията на Брезнишкия край. // *Език и литература*, 1978, XXXIII, кн. 4, с. 73.

⁷ **Деянов**, А. Храм „Св. Йоан Богослов“. Село Банище, Пернишко. София, 2012; **Тонев**, К. Цит. съч., с. 6.

⁸ **Манолова-Николова**, Н., **Желева**, П. Летописни бележки от Средна Западна България. София, 1999.

⁹ За зимните календарни обредни традиции в Брезнишко Виж: **Мартинов**, А.П. Народописни материали от Граово. – В: *Сборник народни умотворения и народопис*. Кн. XLIX. София, 1958.

СВЯТО И МАГИЧНО

се стреми да запази древните обичаи в най-автентичния им вид.¹⁰

Пернишкият художник Сашо Евтимов, който е зет в селото, разказва за първата си среща с местните сурвашкарки: *„онемях от почуда и възхищение, дъхът ми спря[...] Те събудиха в мен нещо, което дотогава не подозирах, че имам; вклиниха в душата ми красотата и силата на народните традиции [...] А звънците им [...] те не дрънкат, а пеят, наистина пеят [...]“*¹¹

В сурвакарската група участват 20-30 души („сировичкаре/мечкаре“). Персонажите в шествието са: водач (булюбашия), невеста, младоженек, свекър, свекърва, поп, клисар, дявол, мечка, мечкар. Маските („ликовете“) се правят от дърво, кожа, рога, пера на птици; с препарирани животни (вълк, лисица) и птици (сова, бухал). В миналото маските трябвало да са с четири лица. Те се правят индивидуално, по домовете и в кметството. Тоягите, с които се играе сурвакарското хоро при обхожданията, са от борови дървета, с особени извивки, приличащи на изображения на змия, дявол. В миналото костюмите били ушити от кожи, през 60-те години те били заменени с костюми от парцали, но сега се правят от „шашн’а“ (царевичак) от полето. По цял ден не са сваляли ликовете, за да не ги познаят.¹²

На 13-ти януари вечерта сировичкарите се събират в центъра на селото и палят огън, който гори цяла нощ. Посрещат гостуващи сурвакарски групи от близките села – Садовик, Долна Секирна, Кошарево. На 14-ти януари сутринта дружината отива първо в съседното село Ръждавец. След като го обиколят, се връщат обратно в Банище. Обхождането на селището започва от Долната махала. Оттам шествието продължава към Горната махала, Балабанци, Попадия, Царица, Рид. Влизат във всяка къща, за да пожелаят берекет. *Навсякъде ги посрещат с баница, с вариво и пача. Стопаните ги даряват с месо, сланина, боб, чушки, играят с тях.* „Мечката“ газди „свекъра“. „Младоженекът“, „булката“ и „попът“ извършват в двора обредния ритуал „венчавка“.¹³ Обхождането завършва в центъра на селото, където на мегдана отново се представя ритуалът „венчавка“, допълнен с имитация на „раждането“, когато попът си сменя ролята – бабува на невестата и вади от „родилката“ „новороденото“.

¹⁰ Информатор: Иван Таков (64 год.), кметски наместник в село Банище, дългогодишен участник в сурвакарската група към читалище „Просвета–1927“, с. Банище, общ. Брезник.

¹¹ Село Банище. // <https://survakari.com/selo-banishte/> [Последен достъп: 10.02.2024].

¹² Информатор: Николай Боянов (67 год.), дългогодишен участник в сурвакарската група към читалище „Просвета–1927“ – с. Банище, община Брезник.

¹³ Информатор: Сашо Евтимов (75 год.), зет в с. Банище: „Най-старите хора от селото казват, че някога в маскарадната група невини са били „невеста“ и „младоженя“. Не знам дали е вярно[...]“

В местното читалище се съхранява Албум със снимки от празнуването на Сурова в селото през годините. Външният вид на сурвакарите от Банище по нищо не се различава от тези в съседните села: същите маски от пера и рога, костюми от кожи, както го изисква традицията.¹⁴ Според информатори от селото обаче в по-далечното минало маскираните използвали не кожи, а царевична шума („шáшн’а“):

*„Моя близка, възрастна жена, ми е разказвала, че още някога, преди много десетилетия, костюмите на сурвашкарите в Банище били направени от царевична шума. Тя ги помни от детските си години, гледала е как зашиват листо по листо едно до друго, после ред след ред – един върху друг [...] А преди тридесетина години намериха отнякъде някакво друго сухо растение и започнаха да го пришиват него. И сега ги виждаме с тези царевични листа и с това сухо растение. Те много държат да спазват традицията и винаги се стремят към това [...]“*¹⁵

* * *

Маскирането със слама (царевичак) в Граово е известно единствено в това селище и в гр. Батановци.¹⁶ Но този характерен обичай се среща и в други места по света – предимно в Западна Европа: Англия, Германия, Австрия, Ирландия. Мъжете, участващи в коледните и заговезнишките народни карнавали в тези страни, се обличат в костюми, направени от слама.

В Южна Англия, в графство Кембриджшир, до края на 19-ти век съществувал езически обред, посветен на култа на плодородието. По селата на Богоявление (6 януари) местните младежи (ергени) коледували, облечени в слама. Те обхождали къщите, танцували и извършвайки разни трикове, за което получавали дребни дарове. Централни персонажи в шествието били „мечкарин“ и „сламена мечка“. Празникът завършвал с изгаряне на маската на „сламената мечка“, с пожелания догодина тя отново да дойде в селото с новата житна реколта.¹⁷

Персонажи, маскирани като „мечкарин“ и „мечка“, участват и в карнавалите, които се провеждат на Сирни заговезни в Германия (Fastnacht/

¹⁴ Симона Атанасова, жителка на съседното село Ръждавец, споделя пред медиите (2023 г.), че „най-силният спомен от село винаги е бил Сурва. Баба по цяла година събирала кожи, рога, пера, наричаше ги за Сурва. Всички баби това правеха. Вълшебна беше Сурвата [...]“

¹⁵ Информатор Сашо Евтимов (75 год.)

¹⁶ Кукерски игри в Батановци. // https://www.sabori.bg/folk_fest_sub/view.html?oid=60425 [Последен достъп: 10.02.2024].

¹⁷ Срв. Фестивал на сламените мечки в Уитълси, Графство Кембриджшир, Англия. Whittelea Straw Bear Festival // <http://www.strawbear.org.uk> [Последен достъп: 10.02.2024].

СВЯТО И МАГИЧНО

Fasching)¹⁸. В град Бухен (Buchen/Odenwald), провинция Баден-Вюртемберг, в „шествието на духовете“ в образа на „мечка от грахова слама“ (Erbsenstrohbär) е представен безсмъртният горски дух „Ецебер“ (Aehzebaer). Този дух-мечка весели с изпълненията си събралите се зрители, а в края на празненството „духът-мечка“ символично се „изгаря“, както е в Южна Англия – за да „възкръсне“ през следващата година с новото жито.¹⁹ Маската „сламена мечка“ се е запазила и в карнавала в град Кьолн, макар и почти загубила своя първоначален смисъл на демона на плодородието.²⁰

* * *

В карнавалната празничност в селото и града наблюдаваме възприемане на магията като (потенциална) реалност и стара езическа практика, несъзнателно смесвана с християнството.²¹ Магията не може физически да влияе върху света или да осигури добра реколта, но тя „програмира“ хората за успех в постигането на практически резултати в техните „действия, насочени към контакт със силите на природата“.²²

Митологичните представи за умиращо и възкръсващо божество на растителността в аграрно-магическата обредност символично са персонафицирани в демоничния образ на „житен (сламен) дух“ – циклично „възкресяван“ чрез изгаряне или погребване. Превъплъщаването на човека в друго същество чрез маската функционално и семантично е свързано (чрез магията) с митологията: маскираният съживява и материализира мита.²³

Можем да предположим, че маскираните със царевичака (вариант на слама) и зооорнитоморфните ликове сировичкаре (мечкаре) от село Банище, подобно на западноевропейските „сламени мечки“, са били възприемани в миналото като „демони на природата“ от отвъдния свят. Идвайки от отвъдния свят на предците, те символизират връзката с тях и носят берекет и добруване за хората.

В културния контекст на зимната маскарадна семантизацията на физическите свойства и функции на „сламата“, използвана като обреден

¹⁸ „Фастнахт“ – карнавал; нощ преди поста.

¹⁹ Buchener Faschenacht. // <https://www.buchen.de/tourismus/highlights-in-buchen/buchener-faschenacht.html> [Последен достъп: 10.02.2024.]

²⁰ Колязин, В.Ф. От мистерии к карнавалу: Театральность немецкой религиозной и площадной сцены раннего и позднего средневековья. Москва, 2002, с. 98.

²¹ Толшин, А.В. Функция маски в ритуале и обряде. – В: *Известия РГПУ им. А. И. Герцена*, Т.9, № 47. Санкт-Петербург, 2007, с. 77.

²² Даркевич, В.П. Средневековые маскарады. – В: *Древности славян и Руси*. Москва, 1988, с. 215.

²³ К.Леви-Строс смята, че освен пластичния израз маската „съдържа в себе си митологични сведения, социални и религиозни функции“. Виж: *Леви-Строс, К. Путь масок*. Москва, 2000, с. 48.

реквизит, се променя – от профанна (битова, утилитарна) на сакрална (божествена)²⁴. Тя придобива функцията да маркира локуса на обредното действие като символична граница между „свое“ и „чуждо“ пространства²⁵, между земния и отвъдния свят.

Сурвакарите (както и коледарите) идват по граовските села „на гости“ в един „граничен“ момент на „безвремие“, в „края на старата и началото на новата година, когато връзките между отделните звена на подредения свят са разрушени“.²⁶

В навечерието на Рождество Христово обредът Бъдни вечер символично представя цикличното обновяване на света. Сламата, постилана на пода за обредната трапеза в една селска къща, маркира границата между земното и отвъдното, все пространства през „мръсните“ дни на безвремие (от Коледа до Водици).²⁷ В друг зимен традиционен календарен обред „Ората-копата“ горящата слама, закачена на дълъг прът („оратник“), символично имитира небесния огън-слънцето и същевременно условно отбелязва прага между земното и небесното пространство.²⁸

В миторитуалния сценарий на обряда Сурва в семиотично отношение сламата се използва за материал със сакрален характер при маскирането, свързано с контакти с обожествяваните сили на природата – чрез персонафициране и визуализиране в сурвакарското шествие на демонични същества, зоо- и орнитоморфни и представители на отвъдния свят на предците и боговете, идващи при хората от далечен митопоетичен приказен свят, от „отвъдното“ пространство, „оздолно/озгорно Овче поле“, където „под опеката на Бога, светците, Слънцето и Месеца ще се дои мляко и ще се сири сирене“ в чест на родения в небесната сламена ясла „Млада бога“.²⁹

* * *

Зимните календарни обредни ритуали представляват своеобразен

²⁴ Eliade, M. *Le Sacre et le Profane*. Paris: Galimard, 1965; Толстая, С.М., Толстой, Н.И. О вторичной функции обрядового символа. – В: *Историко-этнографические исследования по фольклору*. Москва, 1994, с. 238.

²⁵ Топорков, А. Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры. – В: *Этнографическое изучение знаковых средств культуры*. Ленинград, 1989, с. 95.

²⁶ Моллов, Т. Българският митопоетичен хронотоп в историко-апокалиптичната перспектива на X–XI век (От „Овче поле“ до Средец). // *Проглас*. ВТУ, год.VI, 1997, кн. 3–4, с. 81.

²⁷ Сивков, Н. Млечният път в космическото и обредно пространство. // *Българска етнология*, год. XLIII, кн.1, 2017, с. 14–23.

²⁸ За сравнение: в литовските обреди снопче слама, закачено на дълъг прът (лит. kùkštas), се използва като синурен (граничен) знак. Виж: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т.2. Москва, 1986, с. 432.

²⁹ Моллов, Т. Цит. съч., с. 82.

СВЯТО И МАГИЧНО

културен текст с космогонично и космологично съдържание. Те образно представят митични събития от времето на сътворението и картината на света в достъпна за възприемане от хората на аграрното общество форма.

В условията на индустриалното и постиндустриалното общество тези архаични представи претърпяват значителни промени в посока към де-сакрализация на древните представи за света, както и карнавализация и народна театрализация на маскарадните обичаи и ритуали.

ДИАНА МИТЕВА

ЗИМЕН ОБИЧАЙ „ИВАНОВИ ВЛАЧУГИ“

Диана Митева
Докторант в СУ „Кл. Охридски“

THE WINTER CUSTOM „IVANOVI VLACHUGI“

Diana Miteva
PhD student, Sofia University
„St. Kliment Ohridsky“

SUMMARY

On the territory of Pavlikeni Municipality, several customs and practices are considered elements of the intangible cultural heritage. The most significant example of them is the celebration of the winter custom „*Ivanovi vlachugi*“. It is a folklore-religious ritual performed in the Bulgarian lands long before the Liberation in 1878. Due to its specificity of reproduction, it is currently characteristic only for this region, which gives it a special place among the local traditional rituals. The purpose of the present study is to investigate all aspects of its practice in the region of Pavlikeni, as well as to suggest actions for its preservation and popularization.

Keywords: *Pavlikeni Municipality, intangible cultural heritage, winter custom*

* * *

Българските традиции и фолклор съществуват в своето регионално и локално разнообразие. Те са взаимосвързани с обичайно-празничната система, календарната обредност, народно медицинската практика, фолклора и народното приложно изкуство. Според Международната конвенция за опазване на нематериалното културно наследство като „нематериално културно наследство“ се приемат *обичаи, форми на представяне и изразяване, знанията и уменията, а така също и свързаните с тях инструменти, предмети, артефакти и културни пространства, признати от общностите, групите, а в някои случаи отделните лица като част от тяхното културно наследство*¹. На територията на Община Павлик-

¹ Конвенция за опазване на нематериалното наследство, ДВ, бр. 61, 28.07.2006 г., чл. 1.

СВЯТО И МАГИЧНО

ни за негови елементи могат да се приемат няколко обичая и практики. Най-впечатляващият пример от тях за нематериално културно наследство, запазилото се и до днес, е честването на зимния обичай „Иванови влачуги“. По своята специфика на възпроизвеждане в момента той е характерен само за този регион. Това му отрежда особено място между съхранените местни традиционни ритуали и е причина да се търсят начини за неговото опазване и популяризиране.

Влачуването е народно-религиозен ритуал, който се е практикувал в българските земи много преди Освобождението през 1878 г.² По данни на българския общественик и публицист Пандели (Пантелей) Кисимов, той се е провеждал както на Иванов, така и на Йордановден. Рано сутринта по път извършва служба за освещаване на водата. Хората се събират на групи и си вземат причастие на място. Тогава мъжете, които трябва да извършат ритуала, т.нар. „влачугари“, хващат който и да е и го влачат до близкия извор, чешма или ръчно изкопана вада. Целта им е човекът да бъде измокрен от глава до пети. Обредът е насочен най-вече към младоженците и поради тази причина те символично се „крят“ и „не смеят“ да излязат от къщите си. Турците го наричат „Ислакъ-гюню“ (ислакгюн) – в превод „мокър ден“. Местните власти оставят свободно провеждането му. През периода на Възраждането населението в селата на района е смесено и това позволява първият влачуван да е представителят на властта. Ако не желае да бъде измокрен, дава бакшиш в полза на влачугарите или да окъпят някой друг. Събраните доходи се използват за угощение, общински или църковни дела. Тъй като не всеки иска да участва в обичая, се е случвало да има кавги и сбивания. До Кримската война (1853–1856), според спомените на Кисимов, във Велико Търново обичаят се е изпълнявал всяка година. Той предполага, че обредът произхожда от периода на Средновековието и то след покръстването на българския народ при княз Борис I през 864 г.³ Вероятно приемането на християнството за част от народа е било по насилствен начин. Допустим е фактът хората да са влачени до извора – с цел да бъдат намокрени и кръстени чрез осветена вода. Затова неговата теория относно евентуалното начало на обряда може да се счита за приемлива.

Водата е важен елемент в българската космогония и в митологичната система на народа, като често присъства в обредите и обичаите. Това включва календарни, семейни и трудови празници. Използва се най-вече със здравна насоченост, в друг вариант – за или против дъжд. Водата се възприема за средство, осигуряващо плодородие, здраве и благополучие.

² Кисимов, П. Исторически работи. Моите спомени. Част. II. София: Симилпрес, 1900, с. 58.

³ Кисимов, П. Исторически работи..., с. 58.

Помага за отстраняване на зловредни влияния, насочени към човека, в определени дни от годината. Пречистващите и предпазните възможности на водата се употребяват в календарната обредност чрез обливане с нея – къпане на моми, ергени, малки деца и други. Според традиционния народен светоглед Йордановден е последният от „мръсните дни“ – т.е. дните между Рождество Христово и Йордановден. Смята се, че тогава водата спира, „самокръщава“ се и придобива плодородни сили. На следващия ден при честването на Ивановден, тя има силни магически възможности, които влияят особено върху репродуктивните способности и здравето. Затова символично или буквално измиват младоженците на река или чешма. Същата съдба имат и имениците.⁴

Ивановденското къпане на младоженци е било познато във всички райони на страната. То е част от семейната обредност, чрез която се регулират и съхраняват във фолклорната култура отношенията между мъжа и жената. Целта му е да се осигури здраве и плодородие на младите семейства.⁵ По данни от г-жа Стефанка Стефанова Спасова, родена през 1941 г., в село Карайсен, Търновско, обредът се е провеждал десетилетия преди раждането ѝ, на кладенеца в близост до дома ѝ. Следователно в селището практикуването му е над сто години.⁶

За пръв път след дългогодишно прекъсване официално обичаят е възроден отново в Павликенския край на Ивановден през 1986 г. в село Карайсен. Основоположници на възстановяването са местните семейства на Блажо Николов Раянов, Апостол Цвятко Вачков, Зара и Ваня Пашеви, както и самодейките Теодора Владимирова Пачева и Марийка Тодорова Димитрова. В него са участвали младоженци, годеници с предстояща женитба, ергени и моми, които трябва да последват примера им за задомиане. За да се осъществи влачуването, предварително са избрани гераните (кладенците) или общите селски чешми, където ще бъдат доведени младежите. Сутринта мъжете от селото се събират и отиват в дома на бъдещия младоженец, който носи името Иван. Те са придружени от звуците на гъдулка или гайда и го повеждат към мястото за къпане, където ги очакват предварително събралите се хора.⁷

Обичаят се разиграва драматично и игриво. Първи са бъдещите младоженци. Въпреки че се дърпат, влачугарите ги хващат и теглят към ко-

⁴ Манкова, Й. Обредната употреба на водата у българите (Опит за функционална характеристика) – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. София: БАН, 1989, с. 156.

⁵ Манкова, Й. Обредната..., с. 156.

⁶ Интервю със Стефанка Спасова, настоящ жител на село Карайсен от 1941 г., 03.01.2023 г. (Л.а.).

⁷ Летописна книга на Народно читалище „Добра надежда–1896“, село Карайсен, с. 26.

СВЯТО И МАГИЧНО

ритото с вода или към кладенеца. Женихът прави опит да се измъкне, но го улавят и поставят във водата. Междувременно друг го полива отгоре за здраве, голям берекет, много деца и благополучие през годината. Бъдещата му съпруга носи пешкир и му го подава, за да се подсуши. В този момент я сграбчват и заливат главата ѝ с вода. След тях биват влачугани останалите моми и ергени, с което им се напомня, че следващата година е техен ред за женитба. Задължение на свекървата е да носи бъклица с вино, за да почерпи къпачите.

Тогава започва веселбата, която продължава до късния следобед. Игрят се хорà и се пеят традиционни песни. Една от тях съдържа следния текст:

<i>“Иване ле първо любе, по-полека оро води, момите се измориха, китките си размениха. Иване ле първо любе, по-полека оро води, момците се измориха, калпациите си размениха. Иване ле първо любе, по-полека оро води</i>	<i>булките се измориха, пошовете си размениха. Иване ле първо любе, по-полека оро води, младоженците се измориха, поясите си размениха. Иване ле първо любе, по-полека оро води, бабите се измориха, забрадките си размениха.”</i>
---	--

През 1986 г. групата за изворен фолклор при Народно читалище „Добра надежда–1896“ в село Караисен пресъздава обичая на националния събор за народно творчество „Копривщица–86“. Изпълнението толкова впечатлява публиката и журито, че получава осем златни медала. С навлизането на нови европейски традиции и култура сред обществото възпроизвеждането му е позабравено за няколко години. Благодарение на общите усилия на самодейците от селото през 2007 г. неговото честване отново е възобновено. Оттогава насетне всяка година той се извършва, дори и по време на пандемията от COVID-19. Мястото, където се осъществява, е т.нар. „Срещна чешма“, разположена на около 500 метра от централния площад в село Караисен.⁸

През 2022 г. авторът на настоящото изследване проучва историята и произхода на обичая в българските земи. Впоследствие в практикуването му са включени още други елементи, като откупуване и символично

⁸ Интервю с Галя Личева, секретар на Народно читалище „Добра надежда–1896“ – село Караисен, 02.01.2023 г. (Л.а.)

„окъпване“ за здраве на малки деца. Тези елементи са присъствали в ритуала много преди освобождението на България през 1878 г. Обредът се изпълнява от групата за изворен фолклор към Народно читалище „Добра Надежда–1896“ в село Караисен. По желание в него ежегодно се включват други хора, които желаят да бъдат „изкъпани“ за здраве.

* * *

Към 2023 г. не открих информация обичаят под същото наименование и форма на възпроизвеждане да се практикува на друго място в България, освен в село Караисен, общ. Павликени. Известно е, че на Ивановден в град Перушица пресъздават „Къпанки“, а в село Реселец, обл. Плевен практикуват „Мокро хоро“, които наподобяват обичая „Иванови влачуги“.

Извън административните деления на Община Павликени не е известно докога се е запазило практикуването на обичая. Единственото селище, което прави изключение, е с. Долна Липница. По данни от ръкописите на Кирил Иванов, жител на споменатото населено място, до 1985 г. обичаят „Иванови влачуги“ се е провеждал ежегодно и в това село. Ритуалът е бил с двудневен характер, както е упоменат при описанието на Пандели Кисимов. Срещу Ивановден традиционно са запалвани огньове на височинни места в селището. Къпането се е осъществявало при Крайния геран на село Долна Липница, а след 1944 г. за тази цел е използван Ганзаров геран, защото другият е пресъхнал. Интересно при тамошните влачугари е тяхното усилие никой да не остане неизкъпан. Тъй като младежите се „криели“, издирвали ги навсякъде. Според споменатите ръкописи влачуването е местен обичай⁹, което означава, че практикуването му не е характерно за околните селища. До 2000 г. Долна Липница е част от Община Полски Тръмбеш и затова в архивните единици, свързани с Павликекия регион, няма други запазени данни за обичая.

Любопитен факт е, че за извършването на обичая в Караисен се отлича зимна връхна дреха, върху която се завързва престилка, правена по модел от жителите на Долна Липница. Сред тамошните жители дрехата е известна с името „шеменка“. Същата е присъствала в облеклото на момите от Долна Липница. Преди години секретарката на Кметство Долна Липница – Йорданка Миткова, имайки достъп до картотеката с жителите на всички селища в Община Павликени, установява наличието на много липнишки снахи в Караисен.¹⁰ Вероятно те са пренесли практикуването

⁹ **Иванов, К.** Ръкописи за село Долна Липница, съхранени в Народно читалище „Заря–1883“ – с. Долна Липница, с. 36 – 43.

¹⁰ Интервю с Йорданка Миткова, секретар на Кметството в с. Долна Липница, 13.01.2023 г. (Л.а.)

СВЯТО И МАГИЧНО

на ритуала там и зимното народно облекло, защото с омъжването си са го донасяли заедно с чеиза си. Според етнографа към Музея на Възраждането „Иларион Макариополски“ в гр. Елена – Светослав Петров, шеменката е вид Беленска херцойска носия. Тя е разпространена Североизточно от Павликени в община Бяла, обл. Русе. Има два типа шеменки – венчални и ежедневни. Първите са от копринен плат, а вторите – от груб вълнен¹¹. Тези, които са разпространени в Караисен, са от венчалните, т.е. вероятно достигат дотук със снахи от тамошния край. Донка Митева, родена 1943 г. в село Белцов, общ. Бяла, си спомня провеждането на влачугите и в нейното село точно с тези носии.¹²

Към 1944 г. Ивановите влачуги са провеждани и в село Михалци, общ. Павликени. При тях присъстват по-различни елементи. Например ергените се разделят на групи и ходят от къща на къща, където има моми и Ивановци, да ги влачуват за здраве. Стопаните на домовете ги даряват с орехи и сушени плодове. Някои от тях се събират около кладенците или селските чешми и влачуват девойките, отишли за вода. Част от участващите в празника играят, други пеят, трети къпят влачуваните.¹³

В съвременността традиционните обичаи имат театрално-забавен характер. Чрез възстановката на обряда „Иванови влачуги“ се демонстрира не само миналото, но и живото наследство, което не спира да се развива и променя във времето, като продължава да съществува и днес – в глобалния и виртуален ХХІ век. Всички участници в обряда имат пряко отношение за неговото съхранение и развитие – привличат нови лица, които да усвоят и предадат възпроизвеждането му на идните поколения. През 2023 г. най-възрастният участник в пресъздаването на ритуала е 85-годишен, а най-младият – едва на осем години, което е ярка проява на приемственост.

С цел съхраняване на обичая „Иванови влачуги“ през 2022 г. е подадена кандидатура за вписване в Националната представителна листа на нематериалното културно наследство на Република България. След подбор, комисия на Областната управа Велико Търново го класира като единствен претендент от област Велико Търново. На церемония в Министерството на културата обичаят е удостоен с грамота за номинация в Националната система „Живи човешки съкровища – България, 2022 г.“ Експертите от министерството дават препоръки към автора на настоящото изследване

¹¹ Интервю със Светослав Петров, гл. уредник в отдел „Етнография“, Музей на Възраждането „Иларион Макариополски“ – гр. Елена, 13.01.2023 г. (Л.а.)

¹² Интервю с Донка Митева, жител на село Белцов, общ. Бяла в периода 1943 – 1963 г., 14.01.2023 г. (Л.а.)

¹³ **Трифенова, В.** Етнографско изследване на с. Михалци (Павликенско). Ръкопис. Университетска библиотека „Св. Кл. Охридски“, 1944, с. 137 – 138.

за повторно явяване през 2024 г., с професионално изготвен видеозапис на пресъздаването му.

За да добие обичаят по-голяма популярност, през 2023 г. във възпроизвеждането му се включи и готвачът Иван Звездев, който е родом от село Долна Липница. Оператор с необходимата техника засне качествен видео файл. Обичаят за пореден път е отразен в различни телевизионни медии (БНТ, БТВ, Нова телевизия, ТВ „Европа“, и др.). По свое желание журналистът Мартин Георгиев е изкъпан на живо в сутрешния блок „Здравей, България“ по Нова телевизия.

По инициатива на Общоисторическа обществена колекция – Караисен и Кметството в село Караисен печатници ще изработят брошури и флайери с информация и снимки от „Ивановите влачуги“. Те ще се разпространяват на ключови места в Община Павликени, обществените колекции и в големите търговски обекти. Би било стратегическо вярно решение, ако директорите на Исторически музей – Павликени и Исторически музей – Бяла черква подкрепят популяризирането на обичая чрез предоставени рекламни материали.

В Общоисторическа обществена колекция – село Караисен за лятото на 2024 г. е обявено официално провеждането на „обредна работилница“. В нея ще се работи с различни възрастови групи, включително с възпитаниците на детските градини и училищата от Община Павликени. По време на нейните занятия ще бъдат изнесени беседи и ще се демонстрират умения за пресъздаването на ритуала. Възстановката на обичая „Иванови влачуги“ притежава образователен и развлекателен характер. Тя следва план, визуализиращ аспекти от някогашното му реално практикуване. Затова заниманията в работилницата ще са по-скоро като ролева образователно-възпитателна игра. Идеята на организатора е съвременните хора да бъдат въведени в някогашните роли. Като бъдещи участници те ще преживеят приятни моменти, изпълнени с оптимистично настроение, насочвайки поглед към бъдещи многолюдни семейства. По този начин информацията за ежегодното пресъздаване на обреда ще достигне до голям кръг от хора, които ще запознаят и близките си с него.

В настоящата статия за пръв път са изследвани изцяло всички аспекти от практикуването на обреда в Павлиkenския край. Обичаят „Иванови влачуги“ е богатство, чието запазване е завещание за идните поколения. Грижата за него е обща отговорност, но защитата му зависи преди всичко от компетенцията на местните органи и културни институции. В няколко населени места от Община Павликени атрибутите, свързани с осъществяването на ритуала, са експонирани в музейното пространство и са носители на колективната памет за него.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

**АПОСТОЛЪТ ПАНАЙОТ ВОЛОВ –
ЗА ВЯРАТА И ЦЪРКВАТА**

*гл. ас. д-р Милена Георгиева
ШУ „Епископ Константин Преславски“
Регионален исторически музей – Шумен
Андрей Георгиев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

**THE APOSTLE PANAYOT VOLOV –
ABOUT THE FAITH AND THE CHURCH**

*chief assistant doctor Milena Georgieva
Shumen University „Bishop Konstantin Preslavski“
Regional History Museum - Shumen
Andrey Georgiev
Sofia University “St. Kliment Ohridski”*

SUMMARY

The proposed scientific work presents important and little-known facts about the life and views of one of the most charismatic Bulgarian revolutionaries – Panayot Volov. The Apostle of the April Uprising of 1876 came from a middle-class family and grew up under the influence of Orthodox Christianity. In his activities and as an educator, he is dedicated to the strengthening of the Bulgarian church and the traditions of faith.

Keywords: *Bulgarian National Revival, Bulgarian church*

* * *

През 60-те и 70-те години на XIX век пред българското общество стоят две важни задачи: да постигне духовна самостоятелност – чрез изграждане на национална просвета, култура и независима църква; да извоюва своето политическо освобождение. Втората задача разделя политическите дейци на еволюционисти и революционери. За всички тях науката и знанието имат първостепенно значение.

Представителите на Новобългарското просветно движение засилват

идеите в националната доктрина и включват с още по-голям размах силата на знанието за родната история, миналото на нашите земи и българската старина и най-вече силата на православната вяра. Това знание се транслира основно от българското училище и от православната църковна ритуалност.

След Танзиматските реформи по българските земи започва постоянен и организиран религиозен живот. В него се включват и огромен брой представители на българското Просвещение и национално-освободително движение. Един от тях е обаятелният наш национален герой Панайот Волов. Познат повече като революционер, той обаче остава непознат като личност с принос за запазване чистотата на българските традиции и вяра, самостоятелността на българското училище, за извоюване на независимостта на нашата църква.

Роден е през 1850 година във възрожденския град Шумен. Израства в голямо семейство със здрави български традиции и стремежи към просвета и духовност.

През 1938 година – в първата си книга, посветена на Панайот Волов, писателят Стилиан Чилингиров пресъздава вълнуващ разговор между бъдещия апостол от Априлското въстание и неговата майка. Едва на 7 или 8-годишна възраст малкият Панайот споделя с нея, че приятелчетата го наричат с прозвището „Волче“. Мъдрите думи на Василка Волова, оставят траен отпечатък в будния ум на детето: „[...] ти може волче да се казваш, и конче да се казваш [...] и пак да си по-добър и по-умен от всички, които се казват ангели и серафими и още не знам какви си. И за да не те е яд на името, ти се учи, напредвай и накарай хората да го изказват с почит и с уважение [...]“.¹

В съхраняваното архивно наследство все още липсват категорични сведения на кого от семейните си предци е кръстен Панайот Волов. Неговото име е популярно в Шумен и Шуменския край. Известно е, че Πανάγωτος (Panayotis) има гръцки произход. Името е съставено от думите „pan“ – Πάν – в смисъл на „всичко“, „все“, и „hagios“ – Ἅγιος – свещен, светъл или общото му значение е Пресветен или Всесвети.

През епохата на Българското възраждане имен ден на носещите това име или производните му е християнският празник на светците Петър и Павел. След Освобождението, а и в по-ново време придобива популярност традицията имениците да празнуват на 18 юни – деня на Все светии.

Не е известна и точната рождена дата на П. Волов, тъй като не е открито писмено свидетелство, съхранено в някоя от църковните книги на

¹ Чилингиров, Ст. Панайот Волов. // Библиотека „Велики българи. Животописни разкази“, Кн. № 34, София: Изд. „Ново училище“, Печатница „Бачо Кольо“, 1938, с. 4.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

шуменската старинна църква (строена към 1830 г.) „Свето Вознесение Господне“² или друг документ от епохата. Приема се, че той е роден около 1 ноември 1850 година.

Възпитанието в семейната среда формира у младия Панайот Волов здрави нравствени качества, християнски морал и родолюбие. Много оскъдни са сведенията за семейните и битови традиции в неговата фамилия. Единствено сестра му Вичка споделя пред писателя Стилиян Чилингиров откъслечни факти и спомени за сплотеността на многочисленното им семейство, състоящо се от 7 деца – 4 момчета и 2 момичета. Пословичното трудолюбие на родителите Вичо и Василка Волови е белязало безспорно и техните деца, особено най-големия син – Панайот. Според сведенията, всички участват в трудовите дейности за подпомагане прехраната на семейството. Често децата общуват и гостуват на по-възрастните свои роднини, където са техните корени – шуменските чисто български села Драгоево и Дивдядово.

Заедно и по традиция отбелязват християнските празници и имени дни. Семейството живее в шуменската Костова махала, която има свой празник – Деня на светите равноапостолни светци цар Константин Великий и царица Елена – 4 юни (по стар календарен стил). По-късно празникът се утвърждава на 21 май. По спомени на старите шуменци, на този ден живущите в махалата се черкуват в местната долномахленска църква „Св. Св. Кирил и Методий“ и правят общ курбан. Предварително изпълняват някои ритуали като почитване на кладенците и палене на огньовете вечерта. Тук е мястото да се уточни, че семейство Волови имат две къщи в този квартал. Първата, в която се ражда синът им Панайот е обитавана за кратко време, тъй като от 1857–1958 г. те заживяват в друга, по-малка къща, съвсем в края на квартала. Тя принадлежи към район, наречен „Чабан махлеси“³, поради основния поминък на хората тук – овцевъдството. Сега това е домът–музей на апостола в Шумен.

През 1858 година малкият Панайот Волов постъпва в Славенобългарското училище в село Ченгел (днес квартал Дивдядово) като ученик при даскал Драгой. Завършва през 1859 г. при даскал Герчо.⁴ Прочутото и много добре уредено училище е построено през 1848 г. в двора на новоизградената черква „Св. Пророк Илия“. И до днес на фасадата му стои

² **Манолова-Николова, Н.** Българите, църковното строителство и религиозната литература (30–40-те години на XIX век). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, с. 185.

³ **Андреева, Р.** Дом под орехова сянка. Принос в традиционното музейно пространство. Шумен, 2002, с. 61.

⁴ **Панайотов, Тр.** Панайот Волов. Живот и дело. Издава Община Шумен. Шумен: „Антос“, 2000, с. 21.

МИЛЕНА ГЕОРГИЕВА, АНДРЕЙ ГЕОРГИЕВ

надписът: „Училище заради славянобългарските юноше 1848 година“. Впоследствие то се преобразува в Дивдядовско „главно“, т.е. класно училище, като за външните ученици е уреден и пансион. Сред учителите в Дивдядовското училище са Рашко Блъсков и синът му Димитър Блъсков, който през 1872 г. урежда и училищна библиотека. Съучениците на Волов в дивдядовското училище по-късно разказват в спомените си, че той е „много прилежен и за него лош човек не е имало“ и като другар е „незаменим“.⁵

През 1860 г. Панайот Волов постъпва в Шуменското взаимно училище, при учителя Илия Р. Блъсков. То е известно като „Долномахленското взаимно училище“, разполага с нова сграда, специално построена в двора на църквата „Св. Св. Кирил и Методий“, (днес църква „Три светители“). Черковен певец в нея е даскал Блъсков. Тогава школото се намира на улиците „Сборяна“ и „Кикийна“. Към тях води малката „Чамурлу сокак“ – уличката, на която се намира къщата на Волови.

До 1864 година Панайот Волов учи при Илия Блъсков. По-късно възрожденският учител пише за взаимното обучение, като споделя и много факти от училищния живот, които са неразделна част от църковната институция и нейната ритуалност. Под негово ръководство учениците му посещават редовно църковните служби и участват в значими прояви на местното общество.

За „дядо Блъсков“, както е наричан от шуменци, подкрепата на църквата за училищата е важна, но той отчита и тази на еснафите, като казва: *„Нека се знае и помни, че без техните нравствени и материални пожертвувания, нашите училища не биха достигнали до това похвално положение“. За него са важни дори и такива подробности в интериора на учебната стая: „на изток“ има „икона с образа „Съшествието на святаго духа“, която по-късно се заменя „с ликовите на светите Кирила и Методия, а пред светицата (иконата) – окачено кандило, което се палеше срещу всяка неделя и празник. По-долу от иконата, отдясно висяха красивите каваларии за радост и насърчение на добрите ученици [...]“*⁶.

На следващата година (1865) П. Волов се записва в прочутото със своите успехи Мъжко класно училище в Шумен. За това свидетелства и съученикът му Ради Кавалджиев. В Спомените си той пише, че техни учители са Тодор Икономов, Димитраки Константинов, Тодор Пейчев и Мехмед ефенди от Алжир. Същото потвърждава и Жечо Павлев. Сред учебните

⁵ Пенков, М. Панайот Волов в Дивдядово. // *Шуменски общински вест*, № 64/08.04.1941 г., с. 2–3.

⁶ Блъсков, И. Материал по нашето възраждане. Събрал Ил. Р. Блъсков. Издава Шуменското Градско Общинско управление. Шумен: Печатница „Сп. Попов“, 1907, с. 97–98.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

предмети в подготвителния курс, възпитаващи и формиращи бъдещите млади граждани, са: Свещена История и Катехизис.⁷

Изучаването на предмета Катехизис по това време се дължи както на силата на традицията, така и на стремежа на българските възрожденци да дадат представа на българчетата за основните начала на нашата вяра. Катехизисът е тази от религиозните книги, в която са формулирани най-важните начала на религиозната етика⁸ и допринася за утвърждаването на личностните и националните добродетели. Нашите възрожденци смятат, че вярата трябва да почива на познанието и нейните нравствени норми не могат да бъдат силни, ако в тях не участва разсъдъкът. Затова те утвърждават: добродетелите да се постигат с обучение и възпитание. Точно за това допринася и регламентирането на образователните традиции от края на 50-те и 60-те години на XIX век.

Тогава се появява и един от най-важните нормативни актове на възрожденското шуменско общество – „Длъжности и наказания на учениците в Шюмненските учебни заведения“ (1 януари 1860 г.): на първо място „всякой ученик“ трябва да отдава прилична чест на „родителите си, на учителите, на училищните настоятели, на свещениците и на всичките почтени граждани“, както и „в църква да стоят с крайно благоговение“, „да варди всякога голяма душевна чистота“. В параграф № 22 на същия устав е регламентирано и следното: „Събота вечер, срещу Неделя – или срещу друг някой празник, всичките ученици са длъжни да дохождат на църковно пение у училището и от там на вечерня у църква, а в неделя празник – на Божественната служба и после в училището“⁹. Същият документ предвижда и „Наказанията за престъпленията на длъжностите на учениците в Шуменските заведения“, така че според параграфи 22 и 23 такива са предвидени и за онзи, който „не дохожда в събота вечер, в неделя, на училището и на черква и не стои благочинно, тъй също и който не дохожда срещу празник и в празник в училището, на пение и сутре в църква ще се накаже с 4 пръчки, освен ако има истински причини“¹⁰.

Учителите също имат своите регламентирани задължения за приобщаване на своите ученици към духовния живот на общността: „в събота вечер на църковно пение един от учителите ще се намерва в училището до надгледлива учениците мирно да стоят и ще ги отвежда благочинно в църква“. Освен това, „в неделя подир Божественната служба, като отидат

⁷ Пак там..., с. 142.

⁸ Радкова, Р. Интелигенцията и нравствеността през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX век). София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995, с. 147.

⁹ Блъсков, И. Материал ..., с. 146–147.

¹⁰ Блъсков, И. Материал ..., с. 152.

МИЛЕНА ГЕОРГИЕВА, АНДРЕЙ ГЕОРГИЕВ

учениците в училището, един от учителите ще ся намерва, за да ги поучи от неделното Евангелие или друго някое поучение“.¹¹

За образованието и възпитанието, което Панайот Волов получава от Илия Блъсков, или пък за взаимоотношенията помежду им няма много сведения. Но старият учител споменава с топлота периода, в който по-късно заедно са били за кратко училищни инспектори и имат съвместна работа.¹²

Следващият учител, който много осезателно формира личността на младия шуменец, е Тодор Икономов. След успешно завършване на богословско образование в град Киев (тогава Руска империя) Икономов се завръща в България през 1865 година. Много скоро се отзовава на поканата на първенците в Шуменската община и става класен учител. От запазено „Спогодително писмо за назначение“ се разбира, че местните „устабашии и старци, еснафите и по-знатните граждани, училищните настоятели в събранието“ му предлагат място в престижното Мъжко класно училище. Според склучения „Контракт“: „Учител Икономов се обязва да слугува в нашето училище, като учител, цели 13 месеца от днес, като предава назначените нему уроци, по 5 часа на ден“ и да „пее в църквата ни възнесение по сичките празници през годината...“¹³

Образът му на „инакомислещ човек“ и бунтар завладява младите хора. Поради това обаче той става неудобен за някои от представителите на чорбаджийството. Учителят е авторитетен и известен с много добрите си познания на педагогическите теории и техните представители в общоевропейски мащаб. Той има свое мнение по редица въпроси и най-вече „за вървежа“ на българските училища. Позициите си за образованието изразява смело и върху страниците на тогавашния печат. Благонравните жители на Шумен „изтръпват“, когато той в своя дописка, поместена във вестник „Турция“, критикува начина на преподаване на Закон Божи и „театралните занятия“ на Добри Войников.¹⁴

Икономов не споделя много за конкретната си педагогическа работа или за конкретни свои ученици, сред които е и П. Волов. Но от описанието на преминалия традиционен училищен изпит става ясно мнението му за нивото на преподаване в училищата на Шумен и относно степента на усвояване на знанията от учениците. Ето какво пише учителят:

¹¹ Блъсков, И. Материал ..., с. 154.

¹² Блъсков, И. Спомени. София: Изд. „Отечествен фронт“, 1976, с. 72.

¹³ Георгиева, Д., Пенков, М. *Шумен и Шуменско XV – XIX век*. Документи и материали. Издание на Исторически музей – Шумен, Шумен, 1996; инв. № ИМШ, В. 1848, с. 190.

¹⁴ Жечев, Т. Тодор Икономов. Очерк из историята на българската обществена мисъл. София, 1975, с. 30; Икономов, Т. Мемоари. Подбор и редакция Тончо Жечев. Библиотека „Български мемоари“. София: Изд. „Български писател“, 1973, с. 546.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

„Учебната година изтече и изпитанията се свършиха. Моите изпитания не бяха твърде бляскави. Учениците не отговаряха с оная свобода, която нашите граждани изискват. Правилно гледано, изпитанията не можяха да се нарекат неудовлетворителни, но в очите на мнозина те се показаха таквизи. Причината за това бе отсъствието на особена подготовка на учениците за изпитанията. Аз исках да покажа учениците таквизи, каквито са си били през цяла година и както са се учили. Те отговаряха по всичката съвкупност на уроците по един учебен предмет и, разбира се, отговорите им не можяха да бъдат ни гладки, ни бързи. За да бъдат гладки, трябваше да бъдат приготвени по билета или в един по-прибран обем. Таквиз изпитание не се хареса на мнозина, които чакаха отговори като „Отче наш“, и аз мислех, че ще бъда принуден да напусна Шумен“.¹⁵

Първият шуменски период на учителя Т. Икономов е много плодотворен и по отношение на неговата учебническа дейност. Трябва да се спомене и фактът, че по това време той се свързва с опитния и много известен книгоиздател Христо Г. Данов.

Илия Р. Блъсков го определя като „строг и придиричлив“ учител, който впечатлява всички с педагогическия си талант и професионализъм: „заговори ли, очите му топлят. Ще те преведе оттам, отгдето друг още не е минавал. С уважение за него говорят и хората от еснафа“ и най-вече „от сърце и душа старателен за доброто, напредъка, благоденствието на единородците си“.¹⁶

Макар да е богослов по образование и със завидни познания, особено по „Патрология и нравственото богословие“¹⁷, Икономов се заема с борба срещу схоластиката в образованието и точно като учител в Шумен той изказва следното: „Богословието, това сухо богословие, което се преподава днес в училищата, няма да има място в моята програма“.¹⁸ Запазен е документ, в който е дадена цялостната програма на класното мъжко училище в Шумен за учебната 1867 – 1868 година, известен като „**Разположение на Уроците за 1867 – 1868 г.**“.¹⁹ Според него занятията са разпределени от понеделник до събота за приготвителния клас и за трите следващи класа. В този клас се учи пет дни седмично, по пет часа, като в

¹⁵ **Икономов**, Т. Мемоари..., с. 85.

¹⁶ **Блъсков**, И. Повествования за възрожденското време: Избрани творби – Илия Р. Блъсков. Състав., ред. и бел. Иван Радев; Предговор Тончо Жечев. София: Изд. на БЗНС, 1985, с. 471.

¹⁷ **Икономов**, Т. Мемоари..., с. 536 – 537.

¹⁸ **Жечев**, Т. Българският Великден или страстите български. Спомени, размисли и следосвобожденска съдба на един българин от Възраждането. София: „Народна младеж“, 1980, с. 474.

¹⁹ **Георгиева**, Д., **Пенков**, М. Шумен и..., с. 294 – 295.

събота са само два. Учениците от първи, втори и трети клас имат същата натовареност, с тази разлика, че в съботните дни имат по три учебни часа. Предметите, които се изучават, са общо 16, като сред тях единствената богословска учебна дисциплина е Закон Божий.

Учителят Икономов изпълнява добросъвестно не само своите задължения към Мъжкото класно училище, но и към църквата „Свето Вознесение Господне“ в „Горната махала“, където е певец.

По традиция той води своите ученици в храма. Вероятно ги обучава и в черковно пеене. Икономов се изявява и като новатор в обучението по многогласно пеене, което провежда със своите ученици в Шумен, а по-късно и в Тулча. А съставеният от него учебник „Черковно Въсточно пение“ дава на неговите възпитаници правилни насоки за хармонично църковно пеене. В предговора – „Азбука“ – и в самото съдържание авторът поднася интересни факти и начини за църковното нотно пеене и музикалното образование. Ето какво пише Икономов: *„пението, което става по нашите черкови, са казва въсточно пение, защото напева му са оупотребява оу восточните народи. Оу европейците пението става по други начини [...] с таквизи изменения на гласа ний можем да произвождаме секакви гласове и да предаваме на другите оусецията си с песни [...]“*.²⁰

Но най-голямата сила на учителя е да обучава и възпитава младите хора в Шумен – да усвояват „положителните“ знания от света на рационалните науки, които носят „практическа полза на човека“.²¹ Според просветителя важно е още нещо: *„младите са двигателният елемент на обществото, а известно е всекиму, че движението е животът, движението е смисълът на живота“*.²²

Под ръководството на такива ерудирани педагози буйният шуменски младеж **Панайот Волон** получава висока обща култура, изгражда силен характер.

Завършва с отличие шуменското Мъжко класно училище и продължава образованието си в **град Николаев** (тогава Руска империя, днес в Украйна). За младия шуменец се знае, че се обучава повече от четири

²⁰ **Икономов**, Т. Воскресник..., 1872: 3. Воскресник, или черковно въсточно песно-пение, съдържающе Осмогласника. Оутрените стихире и последованието на Литургията. Написан Т. **Икономова**. 1872. Напечатан же иждивением Андреа Анастасова и С-ие. Цариград. В печатницата Т. Дивитчиана. 370 с.; **Икономов**, Т. Песнопение или Черковно-восточно пеене съдържающе на оутренни и последованието на Литургията, собрано от Т. **Икономова**, отпечатано с иждивението на Андреа Атанасова и С-ие, в Цариград в Печатницата на Т. Дивитчиана, 1872, с. 370.

²¹ **Икономов**, Т./ **Хавезов** (псевд. на Т. Икономов). Няколко думи още за първоначалното преподавание изобщо. // *Турция*, г. II, бр. 25 и 26 от 1 януари 1866 г., бр. 25–26, с. 102.

²² **Икономов**, Т. Значението на младежа в обществото. // *сп. Читалище*, 1872, год. II, №10, с. 45.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

години в *Николаевската мъжка гимназия*, която се ползва със статут на Императорска. Тя е преименувана в 1874 г. в „Александровска гимназия“. Панайот Волов е възпитаник и на *Южнославянския пансион* – частно учреждение, покровителствано от руската власт. Пансионът е открит с императорска заповед от 10 февруари 1867 г. и отваря врати на 1 март 1867 г. Негов ръководител е *българинът Тодор Минков* (1830–1906) – ерудиран педагог, необикновена личност, заслужил просветител и патриот. Целта на пансиона е да подпомага младежи, дошли да се обучават от различни славянски страни. Училището обучава елита на балканските нации — българи, сърби, черногорци. Известно е, че в пансиона и гимназията се учат много бъдещи български известни революционери и политически дейци. Панайот Волов изучава на руски език следните дисциплини, описани в Програмата на училището, действаща до 1874 г.: Закон Божи, Руски език и словесност, латински език, френски език, немски език, математика, алгебра, геометрия, география, физика, астрономия, природоведение, философия, история, гимнастика и хигиена, военни и навигационни науки, логистика и други. В специални салони и кабинети се изучават физкултура, нумизматика и медицински науки. Ето какви са обстановката, традициите и порядките при възпитанието на пансионерите в периода 1869–1873 г.: „на първия етаж на пансиона се помещават учебните помещения, канцеларията и библиотеката. На втория е квартирата на Тодор Минков и неговата съпруга Ксения Павловна, болницата с 15 места. Щатът на пансиона се състои от трима надзиратели, учител по църковно пеене и музика [два пъти в седмицата пансионерите се учели да свирят на пиано и цигулка], учител по танци, лекар и 16 човека прислуга. На щат има и един учител по български език. Денят в пансиона започва сутринта в 6 часа, с обща молитва и закуска с хляб и чай“.²³

След като се завръща в родния град Шумен, той веднага е назначен за главен учител, т.е. директор на Мъжкото класно училище. Със специално Окръжно от 2 юли 1874 г. Св. Синод на Българската Екзархия приканва българските митрополити по Шуменския събор да проведат такива във всички епархии, с което официално се ангажира с организацията на училищното дело. За този събор изключителни заслуги има тогава 33-годишният митрополит Симеон Варненско-Преславски. Според документални сведения, принос за организацията на събора имат и други бележити шу-

²³ **Бондаренко, В., Честнова, К.** Жизнь и судьба великого славянского педагога Тодора Минкова (1830 – 1906 гг.). – В: *Мемориалните музеи в България в контекста на общото културно наследство*. Сборник с доклади от Национална научна конференция с международно участие. Посветена на 170 години от рождението на апостола от Априлското въстание Панайот Волов, 29–30 октомври 2020, Шумен. Велико Търново: „Фабер“, 2022, с. 250–259, с. 257.

менци: Васил Друмев (идва специално от Браила, оставяйки за известно време задълженията си като директор на известното Браилско училище и председателството на Българското книжовно дружество и неговия печатен орган „Периодическо списание“), главният учител на Мъжкото класно училище Димитраки Константинов и неговият заместник Панайот Волов.

След Събора следват действия във връзка с реформиране и усъвършенстване на учебното дело в града и в цялата Варненско-Преславска епархия. На Волов е поверена и длъжността училищен ревизор.

Младият учител е определян от своите ученици като „необикновен“ и обичан от всички. Той преподава по най-модерна методика и се изявява като новатор в обучението по химия, естествени науки и българска история. Волов е създател през 1874 година на първото Родителско-учителско дружество в България.

Със съдействието на Варненско-Преславската митрополия той възобновява тържествените школки годишни изпити. „Испитанията“, които организира, били „истински всенародни празници“, както се изразяват съвременниците.

Благодарение на авторитета и знанията си П. Волов печели за училищното дело местната общественост и най-вече благоволенieto и подкрепата на Варненско-Преславския митрополит Симеон.

Панайот Волов развива активна културно-просветна и обществена дейност. Той е ангажиран и в шуменското читалище „Св. Арх. Михаил“, основано още в 1856 г. Волов и младите хора, с които учи и работи, изявяват себе си на театралната сцена в читалището. С тях той често е както в училището, на тайни военни игри „на талим“ в околностите, така и в църквата. Няма сведения Волов да е проявявал убеждения на заклет атеист. Нещо повече, той демонстрира уважение и респект към православната вяра и представителите на църквата, към християнските традиции.

Вероятно още по време на учението в Русия Панайот Волов се сдобива с една скъпоценност и личен спомен – *сребърно кръстче, тип енколпион (Обр. 1)*. Днес то се съхранява в специална витрина с негови лични вещи в къщата-музей „Панайот Волов“ в град Шумен.²⁴ Според някои специалисти тази християнска реликва е руско производство, датирана е към средата на XIX век.

В същата витрина е изложена още една реликва – сувенирна сребърна камбанка²⁵ (*Обр. 2*), закупена от Парижката католическа катедрала „Све-

²⁴ **Кръстче на П. Волов**, тип енколпион от сребърна сплав, кухо, с двустранен орнамент, от втората половина на XIX в. Оригинал. Къща-музей „Панайот Волов“ – Шумен, инв. № 102-1/ 11.04.1987 г., основен фонд.

²⁵ **Камбанка на П. Волов**, сребърна сплав, с двустранни изображения и надпис. Сувенир

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

та Богородица“. Според специалистите, най-вероятно този скъп дар е от близък познат на Панайот Волов, пребивавал във френската столица. Догадките витаят около личността на хубавата шуменска учителка, учила там педагогика – Василка Константинова. Заради нея впоследствие, се променя и съдбата на самия Волов.

Това е свързано с известната шуменска случка „*Френската сватба*“²⁶, в която революционерът става главен герой. Тя предизвиква големи вълнения сред възрожденското общество и поставя пред изследователите и днес редица интересни въпроси. За тази случка разказва Стилиян Чилингиров в романа си „Невиждан враг“²⁷. Изпълнената с много факти история, накратко представлява желанието на шуменската учителка Василка Константинова да се омъжи за белгийския инженер Симон Фери, но шуменското общество се разделя на два лагера – „за“ и „против“ предстоящата им сватба.

Едното мнение гравитира около тезата за законността на католико-православния брак. То е поддържано от младоженеца, неговите колеги и от няколко видни шуменски чорбаджии. От другата страна застават „младите“ – организирани от Панайот Волов и Петър Енчев учители, заедно с еснафи, комитетски дейци и представители на гражданството. Любопитното в случая е, че в хода на създалата се извънредна ситуация председателят на местния революционен комитет (Панайот Волов) и десетина години по-големия от него преславски владика Симеон отстояват една и съща позиция – и то с присъщата за възрастта им упоритост и настойчивост.²⁸

За комитетските дейци това е възможност да революционизират града, същевременно да се противопоставят на нахлуването на негативни порядки от западноевропейското влияние на Балканите. Една от целенасочено предизвиканите провокации на младите хора от Шумен срещу готвения брак е поставянето на сцената на читалище „Архангел Михаил“ комедията на Добри Войников „Криворазбраната цивилизация“.

В неделната сутрин на 12 януари 1875 г. (деня на сватбата) силите са привидно изравнени. Тогава, след редовната сутрешна служба в митрополитския храм „Св. Вознесение“ учителят Панайот Волов държи реч пред стотиците граждани, изпълнили сградата и двора на православната

на катедрала „Св. Богородица-Нотр Дам“ – Париж, Франция. Оригинал., от втората половина на XIX в. Къща-музей „Панайот Волов“ – Шумен, инв. № 102-2/ 11.04.1987 г., основен фонд.

²⁶ Бонева, В. Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения. („Френската сватба в Шумен през 1875 г. – едно неочаквано трудно изпитание“), Велико Търново: Изд. „Фабер“, 2002, с. 268.

²⁷ Чилингиров, Ст. Невиждан враг. София, 1936, с. 58 – 59.

²⁸ Бонева, В. Българското..., с. 272.

черква. В своите спомени това е описал бившият ученик на Волов – Янко Сакъзов: „аз си припомням особено живо два момента от тази борба. Големото събрание в горната черква, натъпкана с хиляден свят вътре и в двора, гдето Волов говори от амвона. Що е той говорил – не помня, всъщност, но на два пъти, с очи вперени в него, ние изтръпвахме всички, когато Волов ни приканваше на съпротивление.“²⁹

Според изследователя Вера Бонева, „възползвайки се от отсъствието на митрополита и въодушевен от факта на владишкото съпричастие спрямо тезата на „младите“, революционерът Панайот Волов застава на амвона и наставлява събраното множество от позиция, от която има право да говори само владиката или неговият законен наместник. Строго погледнато, поведението на учителя-бунтовник е неканонично, но това обстоятелство едва ли по някакъв начин е впечатлило разбуненото множество, опиянено от упованието на словото му. Какво точно е говорил Волов под купола на черквата, не е съвсем известно. Според наличните свидетелства, той настоявал „да се пазят черковните правила от всяко нарушение“. Ст. Чилингиров допълва още: „Панайот Волов каза слово, с което силно защитава обредите на нашата православна вера и напомни, че днес съветът насила кара свещениците ни да венчаят един католик с православна против черковните правила“.³⁰ Според всички сведения, Волов говори по съдбоносен за българската църква и изобщо за българщината въпрос. В единодушие и съгласие Волов и митрополит Симеон отстояват в едно патриотичен дълг и църковните правила; това единодействие е правдиво оценено от техните съвременници.

Отношението на Панайот Волов към вярата, църквата и морала на човека в обществото едва ли се променят в хода на неговата чисто революционна дейност по-нататък. Сведенията не са изобилни. Липсват конкретни факти в неговите писма. Те по-скоро са в чисто деловия и конспиративен тон на революционната му дейност, заредени със силен патриотичен дух.

Митрополит Симеон пише за младия борец за свобода в своите Спомени, публикувани във вестник „Мир“ през 1937 г.³¹, следното:

„Помня го. Висок, сух, с блестящи очи, възторжен поклонник на идеалите на българския народ, за достигането на които се пожертва.“ Митрополитът добавя още: „[...] в края на учебната година ме посети и ми каза, че искал да подаде оставката си от учителстване. Попитах го:

²⁹ Сакъзов, Я. Моите спомени за Панайот Волов. // *Шуменски вестник*, № 54, 55/9, 11.07, 1930.

³⁰ Чилингиров, Ст. Жалостно приключение в Шумен. // *Духовна култура*, кн. 39, 1929, с. 67–81.

³¹ Симеон, митрополит. Едно писмо. // *Мир*, № 10980/ 25.02.1937.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

„Защо?“ Да не е нещо недоволен? – „Доволен съм, но искам да се заломя с друга работа“ – ми каза. – Подозирам на каква работа искате да се предадете – му забелязах. Но внимавайте, г. Волов, – прибавих – в тия места ние сме капка в турско море. Ще ни удавят в реки от кръв. Това беше последната ми среща с него.“³²

След злополучния завършек на случката „Френската сватба“ (януари 1875 г.), продължава общуването на Волов и неговите съратници с Варненско-Преславския митрополит Симеон и Доростоло-Червенския митрополит Григорий. Деянието на нашите бунтари е окачествено като акт срещу султана и дипломатически въпрос. Осъдени на строг съдебен процес и тежки месеци затвор в Шумен и Русе, шуменските революционери се уповават единствено на помощта на църквата. Според запазените писма³³, нашето духовенство успява да окаже подкрепа на мнозина от подстрекателите на този бунт, но на „главатарите“ – не успява, въпреки усилията и преговорите с казалийския съд в Русе и с властта.

В следващите месеци Волов успява да избяга от затвора и преминава река Дунав. Попада в средите на нашата революционна емиграция и става един от организаторите на планираната „незабавна всеобща революция“. Групата на Ботев му възлага задачата да бъде „емисар в Търновско“, но пътищата го отвеждат в по-спокойния за работа Ловешко-Троянски край. Волов избира Троянския манастир за център на планираното за средата на септември 1875 г. въстание. Влиза във връзка с позайника на Васил Левски – архимандрит Макарий, и заедно успяват да организират подготовката на въстанието.³⁴

Младият шуменец винаги е търсил подкрепа и сподвижници от средата на българската православна църква. Няколко свещеници стават дейни членове, привлечени от него в периода, когато е председател на Шуменския революционен комитет. По-късно, при подготовката на Априлското въстание (1876 г.) в поверения му Четвърти революционен окръг Панайот Волов отново търси тяхното съдействие и успява да ги привлече за успеха на народното дело.

Емблематично в националната ни история остава Оборищенското народно събрание, организирано и председателствано от апостола Волов. Според очевидеца и летописец на Априлското въстание Захари Стоянов,

³² Панайотов, Тр. Панайот..., с. 81.

³³ Георгиева, М. Писма от затвора на участниците в шуменската „Френска сватба“ от 1875 година. // *Известия на Историческия музей–Шумен*, кн. 18. Шумен, 2019, с. 264–290, с. 267.

³⁴ Андреева, М. Един малко познат период от революционната дейност на Панайот Волов. // *Известия на Историческия музей–Шумен*, кн. 14. Шумен, 2008, с. 131–146, с. 138.

именно главният апостол предлага събранието да се предхожда от водосвет, за да призват божията благодат в своите действия. Тогава излиза поп Груйо, в църковни одежди, с требник в ръце, съпровождан от другите свещеници.³⁵

Действията на Волов, наричан още „войводата Ванковски“, по време на въстанието са много добре изяснени в различни публикации. В една от тях подробно се проследява пътят на неговата чета – от Панагюрище до самия ден на гибелта му. В допълнение по-нататък се представят **два непубликувани още документа**, които също дават представа за духовния облик на шуменския апостол и въстанически предводител.

Първият документ касае дейността на шуменския апостол в Клисура. Ето откъс от спомените на Вельо Николов Бояджиев от Копривщица за бунтовния 23 април 1876 г.³⁶

„На 23 Априли с четата бил в Клисура. И слет малко излязуха свещениците и направиха Молебен и цалувахме чесния Кръст Господен че каквато мъчнотия да ни са срешие нема да са повърнем назад и откажем, после ископахме табията... Слетъ малко слезе отгоре апостолъ Ванковски и са качи на коня и каза Аиде по мене Братя, драго ми е защото се все сърце тръгват на помощ на Клисурци и като излязухме на тъмнина. На зазори са и той ни каза починете малко и после ще продължаваме, казахме не сме уморени. Като стигна Ванков първо в Клисура като началник го послушахме та са позапрехме малко и тръгнахме. Стигнахме Клисура още не беше почнала черкова срещнаха ни накрая много сърдечно. И каза Ванковски че треба да идеме въ черкова. Утидохме в черквата и стухме до един и попа изчете една молитва свещенива. И ни дадуха нафора и от там взеха херувимите свещениците и тръгнаха и ние и после много народ одихме на две позиции и последната на Зли дол там ни оставиха свещениците и ни благословиха за добра победа тъй също ни каза и Ванковски и че е доволен от нашето дохождане на помощ че сме съ все сърца. И направи сбогомъ...” (Обр. 3).

Вельо Бояджиев нарича шуменеца „апостолъ Ванковски“, „Ванков“ и „Ванковски“. Споменатите от него лица са достоверни, както и описаните факти и случки. Някои от тях намират потвърждение и от другите мемоаристи. При анализ на наличните спомени на априлци за качествата и действията на въстаническия предводител Панайот Волов прави впечатление

³⁵ Панайотов, Тр. Панайот..., с. 222.

³⁶ Фонд на къща-музей „П. Волов“—Шумен. Инв. № 118/2.7.1987 (Фотоархив КМПВ-Ш – 5 к., 11-22). Спомени на Вельо Николов Бояджиев от Копривщица за Априлското въстание в 1876 г. Съдържа сведения за П. Волов. Писани преди 1907 г. Фотокопие. 12 страници, ръкопис. Оригиналът е в НБКМ–БИА, колекция „Априлско въстание“, сигнатура: II А 9269.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

чатление изразеното уважение и респект към личността му. Не само в спомените на копривщенци Волов е обаятелен, отговорен и опитен водач. Внимателен към хората, които ръководи, военният предводител убеждава всички, че е „умът на Средногорското въстание“.

Интересна е информацията от **още един непубликуван и неинтерпретиран документ, който касае дейността на шуменския апостол в Копривщица**. Това е сведение от Протокол № 3 „Държан от комисията на 13 февруари 1896 год. в една от училищните стаи на училището „Любен Каравелов“ в Копривщица: „като се прочете миналият протокол и не се намери да стане нещо бележка, пристъпи са към описание делата и заслугите на следните поборници“.³⁷ Ето откъс от документа:

„Панайот Волов известен под прикритото име П. Ванков. Неизвестно отъ где е родом. На 1-и февруарий 1876 год. дойде за пръв път в Копривщица, идящ от Пловдив и по известни въстанически лозинки (секретни думи) запозна се и с П. Бояджиев, който от своя страна събщи на Танчо Шабанов и този последния го прибра в дома си. Същата вечер не можеше комитетът да направи събрание в негова чест. На другия ден стана разпореждане да се свика събрание, но понеже той беше ходил в Църква сутринта и като странен беше се препоръчал за търговец налянджия, която препоръка беше поставила мнозина в съмнение, то се отмени събранието и същия ден той си тръгна за – Клисурса.“

* * *

Посочените примери и документи са твърде малко и не са достатъчни да обрисуват по-пълно учителя и революционера Панайот Волов – личност с изключително висок морал. Неговото дело е ярък израз на процесите на Българското Просвещение, които са свързани с борбата за духовна свобода и църковно-национална независимост. Панайот Волов е един от най-ярките изразители на националната доктрина и деец на национално-освободителните борби на нашия народ през 60-те и 70-те години на XIX век.

Панайот Волов извървява кратък, но съдържателен жизнен път. Той израства като обществено отговорен човек, прозрял значимостта на собствената си роля – „да подготвява епохата“.

³⁷ НБКМ–БИА – А 9267, л. 9.

Емилия Велинова

***КОТЕ КАФЕДЖИЙСКИ – ОСНОВАТЕЛ НА
БРЕЗНИШКАТА ФАМИЛИЯ КАФЕДЖИЙСКИ***

*Емилия Велинова
Общински исторически музей – гр. Брезник*

***KOTE KAFEDZHIYSKI – FOUNDER OF THE BREZNIK
FAMILY KAFEDZHIYSKI***

*Emiliya Velinova
Municipal History Museum – town of Breznik*

SUMMARY

At the end of the last century, the Archive of the Kafedzhiyski family from the town of Breznik, dating back to the 19th century, was donated to the collection of the Municipal History Museum – Breznik. It has been inventoried in the „Modern History of Bulgaria“ section under No. 397 and contains photographs, documents, personal belongings, greeting cards, and correspondence. The archival material presents the life and work of the progenitor of the Breznik family, Kota (Kote) Kafedzhiyski, the history of his large family, as well as the historical, economic, political, and cultural development of Breznik over more than a century.

Keywords: *Kafedzhiyski family, archive, family history, history and development of Breznik town*

*** * ***

Във фонда на Общински исторически музей – Брезник в края на миналия век постъпи като дарение архивът на фамилия Кафеджийски от град Брезник. Инвентиран е в отдел „Нова история на България“ под № 397 и съдържа 387 индекса – снимки, документи, вещи, поздравителни картички, кореспонденция. Чрез тях можем да проследим не само историята на големия род Кафеджийски, но историческото, икономическото, политическо и културно развитие на Брезник – в продължение на повече от век.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Фамилията Кафеджийски в град Брезник води началото си от Възраждането. Родът има своите разклонения и връзки с други знаменити български фамилии. Заедно с вещите и документите постъпва и „Родословно дърво“ на рода Кафеджийски, което има своите празноти. На базата на него, документалния материал, предишни и нови проучвания ще проследим живота и делото на основателя на брезнишката фамилия Кота (Коте) Кафеджийски.

Фамилии с името Кафеджийски не са често срещани у нас. Авторът на „Речник на личните и фамилните имена у българите“ Стефан Илчев извежда фамилното име Кафеджиев/ *Кафеджийски*/ Кафеджиски от думата *кафеджия*: 1) Съдържател на кафене и 2) Любител на кафе“. Отбелязва, че това фамилно име се среща в гр. Брезник и Елхово. Посочва още фамилно име Кафенджийски, което идва от диалектната форма *кафенджия* (съдържател на кафене) и се среща в Брезник.¹

В своите краеведски проучвания в „Из миналото на Брезнишкия край“² Вера Георгиева анализира произхода на имената така както са произнасяни от населението в Брезнишко: В раздел 1 „*Бакали, крѣчмари*“ – посочва фамилното име Каведжийски (и пояснява: „Дядо Кота първоначално имал кафене“); В раздел 4 „Кафеджии“ – посочва диалектната форма: Кота Каведжийски, Сима Каведжийски; В раздел 5 „Мелници“ – Кота Каведжийски, Сима Каведжийски, Люба Каведжийски (Пижон).

В своя труд „Местните имена в Брезнишко“ Вельо Велев, изброява старите родове в Брезник (староселци) и посочва рода „Каведжиски“, които са имали 5 къщи.³

* * *

Основател на фамилия Кафеджийски, която и до днес е известна в град Брезник, е **Кота (Костадин) Гьорев Кафеджийски**. В историческия летопис на Брезник Кота Кафеджийски заема видно място. Брезничани си спомнят за него като „живата история на Брезник“ – от времето на робството до 30-те години на 20-ти век. Кота/Костадин Гьорев Кафеджийски е роден през 1833 г. в с. Ялботина (Яблотино, дн. в Драгоманска община). Умира на 30.10.1938 г. в дома си в София – на 104 годишна въз-

¹ Илчев, Ст. Речник на личните и фамилните имена у българите. София: БАН, 1969, с. 247.

² Георгиева, В. Из миналото на Брезнишкия край. София, 2000, с. 67, 76; Ръкопис, ОИМ-Брезник, НА инв. № 118/1.

³ Велев, В. Местните имена в Брезнишко. Велико Търново: „Фабер“, 2009, с. 24.

раст. От публикуваната скръбна вест е видно, че е погребан в гр. Брезник.⁴

Баща му **Гьоре (Георги) Стрежков** е роден 1800 г. в с. Яблотино. Около 1841 г. се преселва със семейството си в Брезник, където през 1850 г. се ражда вторият му син – **Иванчо (Иван)**. В родословието не е отбелязано името на дъщерята на Стрежков, сестра на Кота и Иванчо.⁵ Тя се споменава в завещанието на Иван: „сестра ни Стоянка, съпруга Димитрова“. В един запис в Научния архив на музея – за фамилията на д-р Михал Михайлов – Димитър Кожухаров (роден 1891 г. в Брезник) пише: „Баща му е Димитър Михайлов, а майка му е сестра на Кота Кафеджийски“.⁶

В Научен архив в описанието на Цинцарския хан и род също откриваме сведения за сестрата на Коте Кафеджийски „[...] Димитрия се жени за Стоянка, сестра на Кота Кафеджийски [...] Димитрия и Стоянка раждат пет деца“.⁷ Първородният им син **Михал** е първият студент от Брезник, който учи медицина в Русия. Неговият брат и синът му също завършват медицина. Други наследници – братя и сестри на Кота и Иван, в архивите на музея и литературата не са открити.

В завещание от 03.01.1886 г.⁸ **Иван завещава** всички движими и недвижими имоти на брат си Коте Кафеджийски. В него той споменава името на любящата си съпруга и сестра си Стоянка. Други наследници в завещанието не са посочени. Вероятно Иван няма деца. Умира на 36 години, няколко дни след изготвяне на Завещанието.⁹ Завещава на Коте Кафеджийски – „един дюкян и една къща в София“, които притежават заедно с брат си Кота, „дюкян, хан и къщи в гр. Брезник“, които също са съсобственост с Кота, както и ниви и ливади в Брезнишко. На него завещава и движимите си имоти, но конкретно не са описани. В завещанието е записано, че Иван „установява по свободната си воля, брата Коте **Георев Кахведжийски** за пълнен наследник [...] От всичките тия имоти задължавам го да изплати сто полуимпериали¹⁰ на възлюбената ми **съпруга Кръстана Иванова Кахведжийска**, които ѝ завещавам в знак на признателност за всичките добрини, които е имала за мене и за добрия съпругески живот, който съм притежавал с нея от задомиането ни

⁴ ОИМ–Брезник, НИБ осн. ф., инв. № 397/32.

⁵ ОИМ–Брезник. Родословно дърво, представено в изложба „Родът Кафеджийски“, около 2000 г. Музейна сбирка, без инв. номер.

⁶ ОИМ–Брезник, НА, инв. № 40/7, л. 62.

⁷ ОИМ–Брезник, Научен архив, инв. № 120/1, л. 117–118.

⁸ ОИМ–Брезник, НИБ осн. ф., инв. № 397/111. Духовно завещание.

⁹ ОИМ–Брезник, НИБ осн. ф., инв. № 397/113. Удостоверение от Брезнишкото Архирейско наместничество, издадено на Кота Кафеджийски, за смъртта на Иван Гьорев Кафеджийски, погребан на 11.01.1886 г. Следва подпис и печат на Архирейското наместничество – Брезник

¹⁰ Полуимпериал – руска златна монета на стойност 5 рубли.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

и до сега, също така задължавам брат си Коте да даде и на сестра ни Стоянка, съпруга Димитрова, десет полуимпериали за спомен [...] Да бъдат изплатени всички дългове, за да остане след смъртта ми добър спомен с хората, с които съм живял и съм имал сношения по търговски и други вземания и давания.“

От Завещанието е видно, че Кота и Иван в края на XIX век имат солидни недвижими имоти в София и Брезнишко, които Кота Кафеджийски наследява, и в следващите десетилетия умножава. Собственик е на хотел в София, купува още една къща и дворно място, построява хотел и парна мелница в гр. Брезник. Работи заедно със синове си, като те се занимават с търговията.

Кота Кафеджийски и съпругата му Трена, родом от Брезнишко, имат пет деца (трима синове и две дъщери), които ги даряват със седем внука и три внучки. Правнуците на Кота Кафеджийски са двадесет и четири.¹¹

Кота Кафеджийски със семейството си, 1892 г.: съпругата Трена; синовете Георги, Симо и Йосиф; дъщерите Екатерина и Елена.¹²

Кота Кафеджийски получава образованието си в килийното училище при църквата „Св. Петка“ в Брезник.¹³ Като млад той усвоява занаята кюркчия (кожухар).

В своите спомени **Мария Кафеджийска** (дъщеря на маестро Георги Атанасов) – съпруга на Любомир (син на Сима Кафеджийски и внук на Кота Кафеджийски) пише:¹⁴

„Снаха съм в Кафеджийския дом. Вкъщи се говореше, че дошъл некакъв кожухар от вън, който научил дедо Кота на занаята да прави ко-

¹¹ ОИМ–Брезник, НА инв. № 40/7, л. 58–60

¹² ОИМ–Брезник, осн.ф. инв. № 397/ 177.

¹³ **Боянова–Андреева, Е.** Брезнишките възрожденци. – В: Известия на ОИМ –Брезник. Т. I, 2018, с. 102.

¹⁴ ОИМ–Брезник, НА инв. № 119/1 л. 20.

жуси. Той си отишел и дедо Кота като млад продължил да работи с брат си Иванчо. Така от занаята постъпенно започнал да замозва.

Живеели са първоначално в стара турска къща. Аз като дойдох я използвахме за кухня – двете стаи и бани бяхме приспособили за кухни [...] В едната готвеше моята свекърва (сърпругата на Сима), а в другата – мама Райна (сърпругата на Георги). След като замозва дедо Кота прави новата къща, като замисля първоначално да я използва за къща и дюкян. После размисля, че не е удобно семейство и дюкян, и построи дюкяна на друго място и после строи воденицата.“

* * *

„Аз бех млад и буен“

В 1857 г. властите закарали на ангариен труд от Брезник в Силистра 360 мъже, от които се върнали живи само 120.

През 1861 г. по нареждане на софийския паша около 1000 кримски татари трябвало да бъдат заселени в Брезнишко, за да усмиряват бунтуващите се жители. Брезничани, организирани от Кота Кафеджийски, оказали съпротива.¹⁵ Съпротивата, срещу заселването на татарите в Брезнишко е първата проява на Кота Кафеджийски в защита на родния край. За това свидетелстват неговите спомени:

„[...] През 1861 г., по нареждане на Софийския валия били изпратени за Брезник около 1000 души татари. Носело се слух, че татарите където минели, всичко плячкосвали, яли конско месо и пиели кобилешко мляко. Аз бех млад и буен, алармирахме населението за съпротива и отидохме при каймаканина, заявявайки, че нема да допуснем татарите да се заселят в Брезнишко – нашият край е войнишки и ние имаме правилник. Каймаканинът подкрепи нашия протест и прати съобщение до валията да даде друго направление и така не допуснахме да минат през Брезнишко, а по пътя от Добра могила отидоха към Коценска река и оттам за Кошарево и за гр. Куманово. И до днес където татарите са минали, реката се казва „Татарски брод“.¹⁶

Кота Кафеджийски взема активно участие в борбата за църковна независимост. Участва в делегации до Цариград във връзка с разрешаване на църковния въпрос. В своите спомени Кота Кафеджийски отбелязва, че „едно от най-големите събития преди Освобождението за нас бе изграждането на църквата „Св. Неделя“ в София [...] със средства на нашите еснафи. [...] Аз съм работил като повиничар [изкопаване на изкопи] заедно с други мои съграждани при изкопа на основите на църквата. [...]

¹⁵ Асенов, П. Из Възрожденското минало на Брезнишкия край. – В: Брезник и Брезнишко. Краеведски изследвания. Колектив. София: „Вулкан 4“, 2005, с. 83.

¹⁶ ОИМ–Брезник, НА инв. № 40/1, л. 35.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Вземал съм дейно участие по църковната борба и учебното дело. На три пъти съм ходил, по църковни въпроси с различни делегации в Цариград и борбата ни с гръцките владци [...] Никога при литургия в Брезник не е споменавано името на гръцкия владика. [...] Като училищен настоятел съм действал за откриването на класно училище в Брезник през 1869 г. и за събиране на книги за читалището“.¹⁷

През 1870 г. Църковното настоятелство в Брезник трябва да излъчи представители на Софийската епархия за Църковния народен събор в Цариград. По препоръка на Коте Кафеджийски от Брезник участват Димитър Игнатов, Гига Георгиев и Стоилко Пейчев, като за избиратели са одобрени Димитър Игнатов и Гига Георгиев. За постоянен представител от София в Цариград е избран учителят Христо С. Стоянов.¹⁸

Кота Кафеджийски участва и при избора на Софийския владика Мелетий, който се е състоял в църквата „Св. Крал“ („Св. Неделя“). Светият синод на Екзархията единодушно одобрява софийския избор на 11 септември 1872 г., а окончателното решение е обявено на 5 октомври 1872 г. За посрещането на Мелетий Кота Кафеджийски разказва с възторг: „[...] било устроено тържествено посрещане. Това било цял събор. Всички излезли на Цариградското шосе. Едни се кръстеха, други плачеха. Това било велик събор“.¹⁹

Има сведения, че Кота Кафеджийски преди Освобождението е бил кръчмар в гр. Радомир. По време на Априлското въстание спасил трима комити от Граовско, които турците докарали при него – заплатил значителна сума гаранция и те били освободени.²⁰

Коте Кафеджийски срещу сръбската окупация

Непосредствено след Освобождението Коте Кафеджийски организира населението срещу сръбската окупация. Под претекст, че са участвали в освобождаването на България от турците, сърбите се настаняват в Пирот, Цариброд, Враня, Трън, Брезник.

По времето на сръбската окупация, продължила почти 14 месеца, до май 1879 г., надеждите на брезничани са насочени към София и Сан Стефано. Местните първенци, организирани от Коте Кафеджийски, изготвят Прощение до руския княз Николай Николаевич. В него те молят за закрила и техният край да остане в границите на свободна България. Прощението е написано от краснописеца Миле Дурев и подписано от жителите

¹⁷ ОИМ–Брезник, НА инв. № 40/1, л. 37; Вж.: Асенов, П. Брезник и Брезнишко. София: „Отечествен фронт“, 1969, с. 61, 76–77.

¹⁸ Динев, П. София през XIX век до Освобождението на България. София: Български археологически институт, 1937, с. 134–135.

¹⁹ ОИМ–Брезник, НА инв. № 40/1, л. 38.

²⁰ Асенов, П. Цит. съчинение, с. 88.

на Брезнишко и Сливнишко. Коте Кафеджийски занася тъжбата в София. Там със същата мисия пристига и представителят на Трън – Тако Пеев. Заедно със софийската делегация, в която участва и Марин Дринов, представителите на Трън и Брезник заминават за Сан Стефано. Князът дава уверения, че исканията им ще бъдат удовлетворени и за високо патриотичната им проява ги награждава с ордени.²¹

Според Санстефанския договор Брезнишко и Трънско са включени в границите на България. Но Берлинският конгрес разпокъсва Санстефанска България и дава воля на сръбските шовинисти да продължат окупацията на тези райони.

Икономическа и политическа дейност на Коте Кафеджийски

След Освобождението Коте Кафеджийски се занимава с икономическа и обществена дейност, организира редица родолюбиви прояви. Той е народен представител, училищен настоятел, търговец, крупен земеделец, хотелиер (в Брезник и София), собственик на мелница. Участва в кампании по събиране на средства за строителството на храм-паметник „Свети Георги“ в гр. Брезник; член е на земеделското дружество. Той е лидер в политическия живот в Брезнишко. През 1907 г. Коте Кафеджийски участва в Балканското изложение в Лондон и получава бронзов медал за качествена домашна ракия.²² Вероятно от Брезнишко са участвали още представители в това изложение, но това ще бъде предмет на друго изследване.

След подписването на Санстефанския договор ликвидирането на османската поземлена собственост и придобиването на земи от българското население се извършва със законови форми – чрез покупко-продажба, получаване на земи под аренда или възстановяване на правата върху земи, отнети им насилствено преди войната, по съдебен ред.²³ По-голямата част от българското население закупува земи от изселилите се турци, но друга част от населението се е самонастанила в имотите на турските бежанци. Това довежда до много пререкания, съдебни дела и т.н., с които се сблъсква и Кота Кафеджийски.

Най-старият дюкян на Коте Кафеджийски се е помещавал в стара турска къща. Дюкянът е бил бакалница и кръчма. В бакалницата са се продавали: памуци, тъкани, телове за литаци, храни, сол, видело за газовите лампи. Внукът на Коте – Владимир Георгиев Кафеджийски, в своите спомени пише следното:

„Старият дюкян бил опожарен. Причината за опожаряването на дюкяна са спорове за имоти с хора, които са работили в турските чи-

²¹ Асенов, П. Пак там., с. 81, 85, 89.

²² ОИМ–Брезник, НИБ инв. № 397/10.

²³ Петров, Ц. Аграрните реформи в България 1880–1944. София: БАН, 1975, с. 5.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

флици и след заминаването на турците от Брезник, през м. декември 1877 г., те заграбили имотите им и ги присвоили. Но след аграрната реформа турските собственици продават голяма част от имотите си на Кота Кафеджийски. „Чивличаньете“ не отстъпват имотите и това става повод за много съдебни и други разправиш.“²⁴

След опожаряването на дюкяна Кота Кафеджийски се отказва от този имот и взема под наем дюкяните на „баба Руса“ – бакалница и кръчма. Този дюкян семейство Кафеджийски напуска около 1903 г.

Коте Кафеджийски закупува място на Трънски път и строи нови дюкяни – „**Кафеджийските дюкяни**“. Над бакалницата на втория етаж е бил хотелът с четири стаи. В двора са се помещавали складовете, яхъра и мелницата. Имало е и фурна, която е изгоряла около 1912–1913 г. заедно с дюкяна, от който са останали само четирите тухлени стени и мазето. След една година дюкянът е възстановен в същия вид.

Стоката за дюкяна е доставяна от София – ориз, железария, захар... „Търгувахме от евреите Аврам & Исак Леви. До 1913 г. пазарувахме от Русе – голем търговски център. Стоката пристигаше по железницата до Батановци.“²⁵ За бакалницата, фурната и кръчмата са наемали работници – готвачи, помощници.

Внукът на Кота Кафеджийски – Владимир Георгиев Кафеджийски, пише в спомените си:

„Ракията, която се продаваше, се е получавала от внесен от Австрия денатуриран спирт – 95 градуса. Същият в ракиджилницата се преваряваше с анасон и преварена/дестилирана вода. В кръчмата освен ракия се продаваше и вино от Дупнишко. Също така докарвахме вина от Перуцица, Кара бунар, Кара мусал. До Батановци с вагони, и след това с каруци до Брезник. Също докарвахме вино от Плевен и Горнооряховско до ж.п. гара Батановци.. На един вагон с вино се побираха 12 бъчви от 800–1000 литра. Аз съм стоварил най-малко 50 такива вагони. След като пристигнехме в Брезник, ги настаняхме в мазето. Всичко ставаше с чалъм и хора.“²⁶

Средно годишно продавали 4 вагона вино и 2 вагона ракия. Захар, газ и спирт закупувал от Австрия. Стоката се превозвала до Ломското пристанище и оттам до Брезник с коли с впрегатен добитък. Виното докарвал от Дупнишко, а също и южни вина от Кара бунар, Плевен.“²⁷

²⁴ ОИМ–Брезник, НА инв. № 119–1, л. 25. Спомени на Владимир Георгиев Кафеджийски, роден 1898 г., внук на Кота Кафеджийски.

²⁵ ОИМ–Брезник, НА инв. № 119–1, л. 27. Спомени на Владимир Георгиев Кафеджийски – син на Георги Кафеджийски, внук на Кота Кафеджийски.

²⁶ Пак там. л. 25, 26, 31.

²⁷ ОИМ–Брезник, НА инв. № 120/1, л. 2–8.

Клиенти на кръчмата са били хора от цялата Брезнишка околия, а също и от селата на Трънска околия. Държал е и мандри по селата. От писмото на 5-ти Конен полк до Кота Кафеджийски (за доставка на хляб, дребни продукти, овес и газ) е видно, че той е снабдявал и V Конен полк с провизии.

В същия двор *през 1903 г.* Коте Кафеджийски *построява мелница* – малка едноетажна сграда. Първоначално мелницата била парна, с 4 камъка, а през 1909 г. я преустроява – движела се от парна машина с 80 конски сили. Мелницата е имала комин висок 35 метра, който на обяд свирел. Обзаведена с различни машини за получаване на търговско брашно по тогавашния стандарт, а също така и грис. Преустроената мелница си запазва същия вид до национализацията през 1949 година. След 1914 г. работата в мелницата и дюкяна поемат синовете и внуците на Кота Кафеджийски:

*„Баща ми Гоца Кафеджийски се занимаваше с дюкяна, чичо Симо се е отделил, но неговите синове Борис и Любо около 1920 г. държаха мелницата“.*²⁸

Търговията се извършвала в дюкяна (кръчма и бакалница). Давали на вересия и в тефтера били записани най-малко 1800 „мущерии“ (купувачи, клиенти).

В годините след Освобождението селското стопанство заема водещо място в българската икономика. В него е ангажирано 75% до 80% от населението.

Кота Кафеджийски е притежавал 800 дка земя, обработвана от наемни работници. Занимавал се е и с животновъдство: 350 брави (броя) овце за домазлък (за разплод) и до 2000 за търговия. Карали добитъка до София и там идвали купувачите от Цариград.²⁹ Притежавал е и мандри в селата. Търгувал е със селскостопанска продукция.

В Юбилейния български алманах за 1902–1903 г. в графата „Търговци“ е отбелязано – братя Кафеджийски, а в графата „Земеделци“ – Кота Кафеджийски.³⁰

През 1888 г. Кота Кафеджийски е назначен за член на **Училищното настоятелство в гр. Брезник** и дава своя принос за развитието на учебното дело в Брезник.³¹

* * *

При административното деление на България след Освобождението се

²⁸ ОИМ–Брезник, НА инв. № 40/1, л. 27–28.

²⁹ ОИМ–Брезник, НА инв. № 119/1, л. 22.

³⁰ ОИМ–Брезник, НА инв. № 119/3, л. 82–83.

³¹ **Иванов, Р.** Памет за Брезнишка и Трънска околия (1878–1944). София: „Изток–Запад“, 2023, с. 65.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

образува Брезнишка околия в рамките на старата турска каза (Граово и Бурела) и е създадена изборна колегия (район). В Брезник се създават секции на партиите – *Народняшка с представител Кота Кафеджийски, Либерална – Кръсто Миков, Цанковисти – Митка Бунджулов, Демократи – Мила Дортулов.*

През 1887 година с Указ № 7/ 22.08.1887 г. на Фердинанд I са насрочени избори за V Обикновено народно събрание на Княжество България. Изборите са на 9 октомври 1887 г. Проведени са три редовни заседания в сградата на Народното събрание. Разпуснато е 1889 г. след изтичане на мандата му. Изборите за народни представители в Брезник се провеждат в основното училище, където всички избиратели от околията гласуват.³²

*„Тези избори бяха бурни, с побоища, разбиване на урните, чупене на глави [...] Войската (1-ви резервен полк) вземаше участие за разправиите [...] Брезнишка околия е била крепост на народняците. За народни представители са избирани: от народняците – Кота Кафеджийски, неговия син Георги Кафеджийски, Сима Гигов и Иван Андреев; от цанковистите – Митка Бунджулов и Лазар Бунджулов; от либералите – Кръсто Миков“.*³³

От Брезнишка околия в V НС са избрани Кота Кафеджийски – по професия земеделец, и Симо Гигов – също земеделец.³⁴

Кота Кафеджийски е народен представител и в Деветото Обикновено Народно събрание на Княжество България, което заседава от 1 декември 1896 до 19 декември 1898 г. (159 народни представители).³⁵ Тези избори са спечелени от управляващата Народна партия на Константин Стоилов. Своята лоялност към Народняшката партия съмишлениците от Брезнишко изразяват с поздравително писмо до Ив. Гешов, по повод откриването на юбилеен събор на Народната партия (1904 г.).³⁶

В „Юбилеен български алманах за 1902–1903 година“ е отбелязано, че Кота Кафеджийски е народен представител. В този период действа XII Обикновено народно събрание (22.04.1902 – 31.03.1903 г.) със 188 народни представители.³⁷

Кота Кафеджийски е и дългогодишен член на Брезнишкия общински съвет (от 1896 г.).³⁸

Активна политическа дейност развиват и *синовете на Кота Кафе-*

³² ОИМ–Брезник, НА инв. № 40/3, л. 19–20.

³³ ОИМ–Брезник, НА инв. № 40/3, л. 21.

³⁴ **Иванов, Р.** Цит. съч., с. 64.

³⁵ Пак там, с. 80.

³⁶ ОИМ–Брезник, НИБ, осн. ф. инв. № 397/ 50.

³⁷ ОИМ–Брезник, НА инв. № 119/3, с. 2. Препис на л. 621–623 от Юбилейния алманах.

³⁸ **Иванов, Р.** Цит. съч., с. 29.

джийски. Симо Кафеджийски е избран през 1908 г. от Брезнишка околия за съветник в Софийски окръжен съвет.³⁹ В периода 1908–1911 г. е избран за член на няколко общински съвета в гр. Брезник.⁴⁰ Председател е на Ловното дружество в Брезник, основано 1899 г.⁴¹

Георги Кафеджийски е народен представител (1931–1934 г.)⁴², търговец, общественик, член на Софийския окръжен съвет (1927–1930 г.)⁴³. Той е секретар на Комитета по въздигане на храм-паметник „Св. Георги“, подпомага пострадалите от Брезнишко в Македония и Одрин; касиер е на Брезнишкото Опълченско дружество.⁴⁴ В архива на дружеството се съхранява списък на опълченците от 58-ми пехотен Опълченски полк от Брезнишкия край, взели участие в атаката и превземането на Одрин. Участниците от Брезнишко са 155 опълченци, от които 14 души са убити и починали. Сред опълченците е и младши подофицер Георги Котев Кафеджийски – дългогодишен общински съветник, от 1912 г. до 1928 г.⁴⁵

В дейността на Комитета се включва и Коте Кафеджийски. Той дарява значителна сума за изграждането на храм-паметника „Св. Георги“.⁴⁶ Прави дарения за училища и за бедни деца; дарява за гробищен парк нивата си, която се намира на Трънски път. „Бърдото и Густо Търне са за отдих и разходка, а не за гробища. Затова подарих нивата си на Трънски път за общински гробища.“⁴⁷

За своите синове и дъщери Кота разказва с чувство за хумор :

*„Симо обичаше компаниите, а жена му беше много трудолюбива домакиня. Георги не беше общителен, но жена му Райна откри стопанското училище в гр. Брезник. На Борис жената Люба работеше по женска линия в Дружество „Зора“. За Йосиф казва: „Понеже обичаше девойки не по-стари от 18 години, остана стар ерген. Той беше подпредседател на клуба на „Старите петли“ в пивница „Батенберг“ в София. Еленка, се ожени като стара мома, нема деца. Като мома капризна, а като съпруга – добра домакиня.“*⁴⁸

³⁹ Пак там. с. 28.

⁴⁰ Пак там. с. 32.

⁴¹ Пак там. с. 101.

⁴² ОИМ–Брезник, НИБ осн. ф. инв. № 397/ 278, 291.

⁴³ Пак там. Инв. № 397/ 183, 185.

⁴⁴ Пак там. Инв. № 397/ 48–54

⁴⁵ **Иванов, Р.** Цит. съч. с. 33, 34, 35.

⁴⁶ ОИМ–Брезник, НА инв. № 40/1, л. 36.

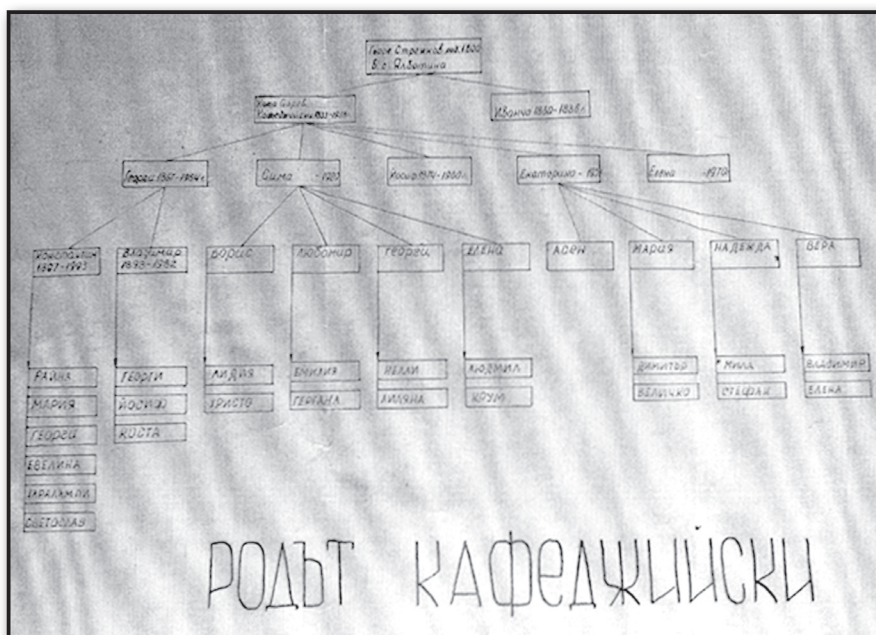
⁴⁷ ОИМ–Брезник, НА инв. № 40/1, л. 40.

⁴⁸ ОИМ–Брезник, НА инв. № 40/7. Спомени на Коте Кафеджийски, записани от Димитър Кожухаров.

Днес фамилни имена Кафеджийски освен в Брезник се срещат в София, Варна, Шумен, Плевен и др. Наследниците на основателя на рода Кафеджийски в Брезник ще бъдат обект на друго изследване.

⁴⁹ ОИМ–Брезник, НА инв. № 40/1, л. 40.

СИЛВИЯ НОТЕВА

**МИЛАН ТАСЕВ ДИМОВ ОТ ГРАД ПЕРНИК
„ДОБРИЯТ БАЙ МИЛАН“**

Силвия Нотева
Регионален исторически музей – Перник

**MILAN TASEV DIMOV FROM THE TOWN OF PERNIK
“THE GOOD MILAN”**

Silvia Noteva
Regional History Museum - Pernik

SUMMARY

On April 17, 1944 – the second day after Easter, a massive Allied air strike was carried out over the city of Sofia, killing seven Bulgarian pilots. In the history of the Bulgarian combat aviation, this day remains with the name “The Black Easter”. During an aerial battle over Pernik, a Messerschmitt Me-109 G2 aircraft, piloted by Lieutenant Dimitar St. Popov, falls in Milan Tasev Dimov’s orchard. Seeing the torn body of the Bulgarian aviator, Milan Dimov decided to donate 400 square meters of his orchard and 10 000 BGN for the erection of a monument on the lobular place of the hero. This is a manifestation of true respect, compassion and immense humanity.

Keywords: *Milan Tasev Dimov, Lieutenant Dimitar Popov, town of Pernik, air strike, April 17, 1944, monument.*

* * *

Настоящото изложение е за Милан Тасев Йонев Димов, родом от Перник. С неговите родолюбиви действия той е достоен името му да остане в историята и паметта на перничани.

Правейки едно проучване в Държавен архив–Перник, попаднах на писмо, написано от Милан Тасев Димов до Командира на Въздушните на Негово Величество войски¹ (Сн.3). То предизвика силни емоции в мен, развълнува ме героизмът на българския летец капитан Димитър Попов и патриотичната постъпка на Милан Димов. Публикувах историята в елек-

¹ ДА–Перник, ф. 206, оп. 1, а.е. 95. Писмо с вх. № 65/ 19.04.1944.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

тронна медия, в която РИМ–Перник има страница, и помолих за връзка с негови наследници. Един ден с музея се свърза Нели Костов, живееща в Германия със семейството си². Тя е правнучка на Милан Тасев Йонев Димов. Голяма част от информацията ни предостави нейната майка Нора Траянова Николова (внучка на Милан). Нора е родена 1935 г., омъжена е за Божидар Кирилов Божурин – син на Невена Миланова Димова (дъщеря на нашия герой Милан) и Кирил Николов Божурин – директор на пожарната в Перник до м. септември 1944 г., много ярка личност в живота на нашия град.

Така със съдействието и подкрепата на Нели Костов се докоснах до семейния архив от снимки, документи и много разкази за рода Димови и Божурини.

* * *

Милан Тасев Йонев (лично той се е подписвал с фамилията Димов) е роден на 26.01.1882 г., кончината му е на 06.07.1960 г. По сведения на внучката Нора родът Йонéви е живял в махалата под Пернишката крепост. В Родословния показалец на г-н Симеон Мильов няма отбелязан род с това име³. В книгата „Старите родове на Перник“⁴ е отбелязано, че във „Вароша“ е живял Иван Димов, който е „закупил земя от турски чифликчий“ под махала „Тева“, и фамилията Димови се е преместила да живее там, в днешната Димова махала. В началото на XX век махалата е наброявала 20 къщи⁵. В същата книга се споменава за стар род Йоцéви, „изселили се и положили началото на квартал „Рено“. Дали има объркване на една буква, подлежи на бъдещо проучване. След издирване и допитване до възрастни хора, живели в махала „Селото“ в Перник, попаднах на доц. д-р Анаки Спасов, сега 90-годишен, който е от рода Спасови (Джоргови). Той си спомня следното: „Родът Йоневи обитаваха земи при нас, до р. Струма, от лявата страна по посока на течението“ [дн. кв. „Рено“ – б.а.]. Под ул. „Отец Паисий“ и днес живеят перничани, носещи фамилното име Йонев-и. По спомени на местните хора, в ливадите на местността „Рено“ [преди да бъде застроена с блокове] е имало къщи на рода Йонев-и. Вельо Велев пише, че според турски извори в „Селото“ е имало „около 100 къщи християни с многочислените си семейства, на изток и на север от р. Струма“. Тук Велев изброява някои от фамилията, като споменава и рода Димови⁶.

² Нели Костов е хоров диригент на музикалния театър в гр. Айслебен, клавирен педагог и преподавател в консерваторията „Георг Фридрих Хендел“ в гр. Хале, както и в музикалното училище „Й.С.Бах“ в гр. Лайпциг.

³ Мильов, С. Родословен показалец за Пернишко. Перник: Дворец на културата, 2011.

⁴ Ерулски, Ив. Старите родове на Перник. Перник, 1995, с. 2.

⁵ Пак там, с. 3.

⁶ Велев, В. Местните имена в Пернишко. Велико Търново, 2010, с. 43–44.

Родствениците на Милан Тасев Йонев/Димов не знаят той да е имал брат или сестра. Милан е учил в най-старото училище в Перник [днес VI СУ „Св. Св. Кирил и Методий“]. Като младеж работи при Христо Стоянов Димов, който е имал имоти и в кв. „Рено“. В края на XIX и началото на XX век Христо Димов е един от заможните хора в Перник. За това свидетелства нотариален акт⁷ за продажба на недвижим имот, в който се посочва, че през 1919 г. Христо Стоянов Димов продава на Милан Тасев имоти над 92 дка в селището Перник, „като му прехвърля правото на собственост и фактическото владение“. И двамата са споменати с професия земеделец. Този нотариален акт е ценен за историците, защото нивите, ливадите и имотите са записани с наименованията им от началото на XX век, с тяхното местонахождение и съседи. В документите от 1919 г. главният ни герой е записан като Милан Тасев. По-късни писма от 40-те години на миналия век са адресирани до Милан Тасев Димов.

Като младеж съдбата го отвежда в къщата на заможния земеделец Христо Димов. Той харесва Милан, защото е изключително трудолюбив, честен и образован млад мъж. Милан и единствената дъщеря на Христо Димов се харесват и получават неговата благословия. Милан се жени през 1907 г. за красивата Коена (01.02.1882 – 26.02.1973). Създават три деца – Невена, Търса и Асен. Първото дете, Невена (27.05.1908 – 26.02.1973), се омъжва за споменатия по-горе командир на пожарната команда в Перник – Кирил Божурин⁸.

Ще спомена някои от недвижимите имоти в землището на Перник, които е притежавал Милан Димов, за да останат географските названия от нашата териториална област като местни имена в началото на XX век. Според нотариален акт, предоставен от Нели Костов, през 1919 г. той е собственик на ниви в местностите: Егреко, Рено, Селото, Могиличето, Друмо, Смърделян, Лаката, Бачачин дол, Гладно поле, Бели брег, Цалева круша, Лаго, Стърната, Валого, Угаревец, Янчов брод⁹, Половина вител воденица в местността Бузовата воденица [дн. Младежки дом и бившето кино „Кракра“ – б.а.]. Изключително предприемчив и трудолюбив човек, той изгражда и първата „тухларница“ в нашето селище – в дн. Димова махала [на мястото, където днес има комплекс от магазини „Перник плаза“ – б.а.]. Освен че произвежда тухли, Милан Димов е имал и строителна бригада, с която участва в построяването на Минната дирекция и почти всички къщи на днешната ул. „Търговска“. По негови спомени, разказ-

⁷ Нотариален акт, том 11, №6, регистър 281, дело 281/1919 г. Семеев архив на Нели Костов.

⁸ **Коняров**, Г. 50 години Мини Перник 1891–1941. София, 1941, с. 197.

⁹ Нивата в местността „Янчов брод“ е 10 дка; 5193 кв. м от нея през 1920 г. са отчуждени от държавата в полза на Мини „Перник“.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

вани на внучката му, през 1928 г. е започнал строежът на новата Минна дирекция и много се е бързало, за да успеят за обявяването на Перник за град през 1929 г.¹⁰ По цял ден от тухларната в „Димова махала“ до новостроящата се Минна дирекция са се извозвали тухли в каруци, теглени от коне. В тухларната са работили над 10 перничани, които винаги в края на седмицата са получавали своите заплати. Дори да е нямало постъпили парични преводи от Мината по неговите сметки, Милан Димов е плащал от свои пари и не е оставял хората си без изработените средства. Изключително коректен и почтен човек е бил „бай Милан“.

Много от къщите в Перник, построени в началото на XX век на улица „Търговска“ и не само там, са изградени от неговата строителна бригада. До ден днешен на ул. „Търговска“ е запазена къщата, която Милан Димов е построил за своето семейство [последната къща преди сградата на Окръжния съд – б.а.]. В нея през 30-те – 40-те години на XX век са живели първородната му дъщеря Невена и Кирил Божурини.

Върху имот на М. Димов в Перник са построени Младежкият и Синдикалният дом. Правнучката му Нели си спомня за големия бор, който и днес се намира пред Общинския младежки дом, но някога е бил в имот на нейния дядо. Децата от рода Димови са играели там през 60-те години на XX век. (*Сн.1 – Тухларната на М. Димов; Сн. 2 – Милан и Когна Димови*)

* * *

Милан Димов получава от перничани прозвището „Добрият бай Милан“¹¹, защото е бил благ, добродушен и милостив човек. На 17 април 1944 г. съдбата му се преплита с трагичната съдба на българския летец-изтребител поручик Димитър Попов (произведен посмъртно в чин капитан на 16.04.1944 г.)¹² и го изправя пред вземането на „решение изпълнено с безспорен патриотизъм“.

Капитан Димитър Стефанов Попов е роден на 18 ноември 1918 г. в гр. Варна. Баща му – свещеник Стефан поп Йорданов, е родом от гр. Добрич, където по време на Втората световна война е архиерейски наместник. Майка му – Райна Димитрова Татарова, родом от Шумен, по произход е от гр. Омуртаг. Основно и гимназиално образование Димитър Попов получава в гр. Варна. Завършва Варненската гимназия през 1937 г. с отличен успех; бил е и знаменосец на гимназията. Същата година постъпва във Военното на Негово Величество училище (ВНВУ) в летателния отдел, където изпъква със своите качества на много добър летец. През

¹⁰ ДВ, бр. 86 от 18 юли 1929 г., Указ № 402.

¹¹ ДА–Перник, ф. 206К, оп. 1, а.е. 95, л. 48.

¹² ДА–Перник, ф. 206К, оп. 1, а.е. 95, л. 14.

юли 1939 г. е изпратен на обучение в Италия, където завършва с отличен успех курсове за изстребител и за далечно разузнаване. На 16 юни 1939 г. е произведен в чин подпоручик, а на 16 юни 1943 г. – в чин поручик. На 21 февруари 1944 г. способният пилот е назначен на служба с Царска заповед №56/1944 г. в изстребителния орляк 2/6, като командир на ято. Този орляк е дислоциран на летище Враждебна със задача да охранява София¹³. **(Сн. 4 – поручик Димитър Ст. Попов)**

17 април 1944 г. – България празнува втория ден на Възкресение Христово, Велики понеделник. В 11.45 часа е обявена въздушна тревога и е даден пистолетен ракетен изстрел за излитане на изстребителни орляци 2/6 (базиран на летище Враждебна) и 3/6 (от летище Божурище)¹⁴. Към София се насочват 350 американски бомбардировачи Б-24 „Лиърейтър“ и Б-17 „Фортрес“, придружавани от 100 изстребителни П-51 „Мустанг“ и П-47 „Тъндърболт“. Срещу тях българската изстребителна авиация вдига във въздуха 37 самолети – 30 „Месершмит“ Ме-109 Г2 и 7 „Девоатин“ Д-520.¹⁵ От изстребителните орляци се изисква „да посрещнат, атакуват и разстроят противника, който се насочва към София¹⁶, като бойните действия да са максимално далеч от столицата“. В историята на българската авиация тази дата остава като „Черният Великден“ – най-жестоката бомбардировка над София и с най-много загуби за българската авиация; загиват 7 летци.¹⁷ Поручик Димитър Попов със своя Ме-109 Г2 води неравна битка с врага над град Перник. Не след дълго стоманената птица пада в пернишката местност „Стария яз“ в овощната градина на Милан Тасев Димов. Двадесет и пет годишният поручик Д. Попов загива в Перник. Доказателство, че тук е неговото лобно място, е настоящото съобщение и архивните документи от 1944 г. Вмъквам това пояснение, защото в Централния военен архив – В.Търново е записано, че Димитър С. Попов е „Загинал във въздушен бой над село Ержиловци, Брезнишко“.¹⁸

В документ, намиращ се в Държавен архив–Перник, денят 17.04.1944 г. в град Перник, е описан така:

„Хубав и слънчев ден и ден на възкресението на Богочовека Христос. Българският народ, призван от камбанен звън, тръгна към Божия храм, за да направи смирения поклон на митари и да помоли Всевишния разпоредител да простре своята десница и благослови хубавата българска

¹³ ДВИА, ф. 24, оп 3, а.е. 184, л. 158.

¹⁴ Стоянов, С. Ние бранихме тебе, София. София, 1993, с. 229–231.

¹⁵ Христов, М. Развитие тактиката на Негово Величество войски във Втората световна война. Долна Митрополия, 2018, с. 326.

¹⁶ ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 184, л. 157.

¹⁷ Пак там, с. 331–332.

¹⁸ ДВИА, ф. 1049, оп. 7, а.е. 40, л. 409.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

земя. Но... молитвите бяха прекъснати и погледа отправен към синята небесна шир. Силен моторен шум долете [...] И душата – душата на героичен народ, закипя като лава на вулкан и устата промълви клетва пред Разпятието Христово за верност към Род и Родина. С тази клетва на уста храбрите бранители на родното небе цепеха със своите стоманени орли чистия български въздух, готови да смажат убийците от Сити и Чикаго. Безсмъртие е да умреш, бранейки своето от посегателството на близки и далечни пришълци [...] Поручик-летец Димитър С. Попов със своята стоманена птица падна, за да живее [...] Стоотици богомолци смилено застанаха и направиха кръст пред тялото на героя. Множеството се раздвижи – идваше добрият бай Милан Тасев Димов. Съзри капеха от старческите му очи, мъка спираше думите му, но надви коравото, каленото в борба сърце на българин и изрече сърцераздирателни слова[...]¹⁹

Жителите на Перник наблюдават неравния въздушен бой, игнорирайки опасността от авиобомбите. Те стават свидетели на падането на един от българските изстребителите и геройската кончина на поручик Д. Попов. Когато вижда в своята нива падналият самолет с разкъсаното тяло на летеца, Милан Димов решава да дари овощната си градина и 10 000 лв. за издигане на паметник на загиналия летец. Това решение е проява на истинска почит, състрадание и неизмерима човещина. То е без precedent, единствено по рода си. Тялото на летеца капитан Димитър Ст. Попов е транспортирано до град Добрич, където живее семейство му. Отелото е извършено на 21 април 1944 г. в църквата „Св. Георги“²⁰, където служи неговият баща. Присъстват всички официални лица и военно-патриотичните съюзи в Добрич. След отелото тленните останки на капитан Д. Попов се отправят към гробището с траурно шествие от хиляди хора по улиците на града, с почетна рота на българската войска и военна музика. „Добрич изпраща с подобаваща тържественост, с грандиозна траурна манифестация и всепреклонение още един величав герой на родното небе“.²¹

На 18 април, на следващия ден след гибелта на летеца Димитър Ст. Попов, Милан Димов написва изключително трогателното **писмо** до Командира на Въздушните на Негово Величество Войски – генерал Айранов (с вх. №65/19.IV.1944 г.):

„В този велик празник за българския народ угодно било Богу – градината ми да приюти разкъсаното тело на героя летец, паднал в неравен бой[...] Господин генерал, плодовете, които ще бера от местото, ще бъдат горчиви за мен и семейството ми, затова дарявам 200 кв. метра от

¹⁹ ДА–Перник, ф. 206, оп. 1, а.е. 95, л. 48.

²⁰ В-к „Добруджански глас“, бр. 728, Д./ 26.04.1944 г.

²¹ В-к „Добруджанска поща“, бр. 57, В./ 24.04.1944 г., с. 2.

тази градина и сумата от 10000 лв., която да послужи за образуване на фонд за издигане на паметник за увековечаване паметта на тази скъпа българска рожба, която със смелостта си учуди наблюдаващите неравната борба пернишки граждани. Дарението правя на Дружеството на Младите бойци в гр. Перник[...] За да се осъществи изграждането на паметник с помощта на родолюбивото пернишко гражданство и мина „Перник“[...] Нека този паметник да бъде утеха за семейството и близките на героя и да служи за пример на саможертва и достойно изпълнен дълг към Родината. Със сълзи на очи Ви моля, Господин Генерал, да приемете моето скромно дарение.“²²

В същото писмо допълнително е добавено, че са дарени още 200 квадратни метра от Милан Тасев Димов. Благородният жест от негова страна е трябвало да обезсмърти делото на българския летец капитан Д. Попов.

В Държавен архив–Перник се съхраняват изпратените **БЛАГОДАРСТВЕНИ ПИСМА** до нашия съгражданин Милан Димов и Дружеството на „Младите бойци:

- **От Министерството на войната** (писмо № 1234/ 15.5.1944 г.):

[...] Изказваме служебна благодарност на жителя на град Перник Милан Тасев Димов [...]“

- **От Командира на Въздушните на Негово Величество войски** (писмо № 1551/ 12.05.1944 г.):

„[...] изказвам моята сърдечна похвала за високо патриотичната и навременна проява на почит към делото на българските летци, намерило жив отзвук в сърцата на Пернишките граждани. [...] да засвидетелствам искрената ми и дълбока благодарност към Господин Милан Тасев Димов за направения дар от негова страна [...]“

- **От Командира на летище Враждебна** (писмо № 443/ 2 юни 1944 г.):

„Дълбоко трогнати сме от вниманието, което оказвате към един наш загинал другар в бой за свободата на любимото ни Отечество [...]“

- **От бащата на летеца капитан Д. Попов – Стефан п. Йорданов:**

„[...]Семейството ми, заедно с мене, изказва своята благодарност Вам за съчувствието Ви в нашата голяма скръб [...]“

След щедрия дар, който Милан Димов прави на Дружеството на мла-

²² ДА–Перник, ф. 206, оп. 1, а.е. 95, л. 34.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

дите бойци в Перник (с председател Тодор Георгиев Виячев – чиновник в мини „Перник“)²³, Министерството на войната дава предписание да се образува специален комитет, който да работи за събиране на средства за изграждане на паметник, а уставът на комитета да се утвърди от Министерството на вътрешните работи и Народното здраве.²⁴ Докато той се утвърди, всички суми от дарителите да се получават с временни разписки. Сумите да се съхраняват в държавно или „гарантирано от държавата кредитно учреждение“ на името на фонд „Паметник на летеца поручик Димитър С. Попов“.²⁵ През месеците април и май се водят многократни писмени кореспонденции на дружеството с командира на летище Враждебна, където е позициониран 2/6 орляк,²⁶ с Министерството на войната – отдел военни музеи, паметници и гробове,²⁷ с командира на Въздушните на Негово Величество войски, откъдето получават разрешително за строеж на паметника. Разрешителното писмо е с № I – 1551/12.05.1944 г.²⁸ Няма и месец от трагичната гибел на пилота и вече има позволение за строеж. Пернишкото Дружество на младите бойци разполага с 400 кв. метра, подарени от собственика, и започва трескаво събиране на средства, като публикува и раздава на предприятия, държавни учреждения и граждани обръщение, с което иска подкрепа за построяване на паметник на летеца Димитър Попов. Дружеството отбелязва, че ще изпълни проекта по изграждането *„под покровителството на Господин инж. Васил Радославов – Главен директор на Мини „Перник“, като паметникът ще напомня, че тук в тази градина витае духът на един безсмъртник – поручик-летец Димитър С. Попов.“*²⁹ Този исторически източник изтъква водещата роля и ключовото значение на Мините – не само за стопанския, но и за социалния и духовен живот на града. Всички пернишки училища проявяват съчувствие и се отзовават на призива. На Дружеството на младите бойци са предадени суми от учениците от „Средищно основно училище „Отец Паисий“ – 2945 лв., и от Народна смесена гимназия „Симеон княз Търновски“ – 6731 лв.³⁰ До 18 юли 1944 г. от „родолюбивото пернишко гражданство“ е събрана сумата от 200000 лева.³¹ Амбицията на дружеството на Младите бойци е строежът на паметника да бъде завършен до 1 ноември 1944 г. – патронния празник на Мини „Перник“, на

²³ ДА–Перник, ф. 206, оп. 1, а.е. 95, л.16.

²⁴ ДВ, бр. 77/ 1938 г.

²⁵ ДА–Перник, ф. 206, оп. 1, а.е. 95, л. 18.

²⁶ ДА–Перник, ф. 206, оп. 1, а.е. 95, л. 16.

²⁷ ДА–Перник, ф. 206, оп. 1, а.е. 95, л. 31.

²⁸ ДА–Перник, ф. 206, оп. 1, а.е. 95, л. 2.

²⁹ ДА–Перник, ф. 206, оп. 1, а.е. 95, л. 48.

³⁰ ДА–Перник, ф. 206, оп. 1, а.е. 95, л. 12 и 13.

³¹ Пак там, л. 10.

който да бъде открит и осветен.³²

Отделението на Военни музеи, паметници и гробове изпраща готов образец № 48 на идейна скица-проект за паметник на загиналия за Родината летец. Но Дружеството на младите бойци в Перник огласява публично дейността, с която иска да увековечи паметта на българския пилот, и получава няколко предложения-скици от родолюбиви творци. На Министерството на войната са представени два проекта и макети към тях. Първият е създаден от местния художник Александър Поплилов³³, а вторият – от архитект Стефан Олеков³⁴. Авторите и на двата проекта работят безвъзмездно – „безплатно си предложиха услугите“.

На 1 август 1944 г. е одобрен първият идеен проект за изграждане на паметник на лобното място на летеца капитан Димитър Попов. Той е одобрен от Междуведомствен художествен съвет при Министерството на войната и утвърден от Началник Щаба на Войската. От писмо до свещеник Стефан п. Юрданов (баща на загиналия пилот) става ясно, че на 2 август започва строежът със събраните до този момент 500 000 лв. В писмото се посочва, че паметникът ще бъде висок 6 метра и 30 см, с две лица. Ще е направен от гранитни плочи и на него ще бъде монтирана автентичната перка на самолета, паднал в територията на гр. Перник. Ще се излеят от бронз и ще се поставят на паметника Войнишки кръст на Военния орден „За храброст“, орелът от авиаторската значка и барелеф на Д. Попов в профил. В писмото комисията при Министерството настоява отливката на барелефа да бъде одобрена от майката и бащата на летеца.³⁵ В същата кореспонденция Дружеството на младите бойци съобщава, че за строежа са отпуснати 8500 кг цимент, 800 кг желязо и нужната баластра. В началото на м. август трябва да се сключват договори с каменоделците и скулпторите, за да може гранитните плочи и елементите на паметника да бъдат готови до края на м. септември. Но специалистът по сключване на договорите от комитета – подпоручик Йордан Славев Стоичков, е извикан и мобилизиран в 11-ти пехотен Сливенски полк. Председателят на дружеството Тодор Виячев изпраща молба до Командира на полка да пусне в отпуск „поне за 15 дена“ подпоручик Й. Стоичков, който е с висше образование и е държавен контролор при Пернишката община, за да може да се изгради паметникът, „за който той работи денонощно в продължение на повече от четири месеца“.³⁶

³² Пак там, л. 7.

³³ Роден 1916 г. в гр. Кула в семейството на Лило поп Йончев – минен енорийски свещеник в Перник (1933 – 1948 г.).

³⁴ Роден в Габрово, дипломира се през 1928 г. в Рим.

³⁵ ДА–Перник, ф. 206, оп. 1, а.е. 95, л. 44.

³⁶ Пак там, л. 45.

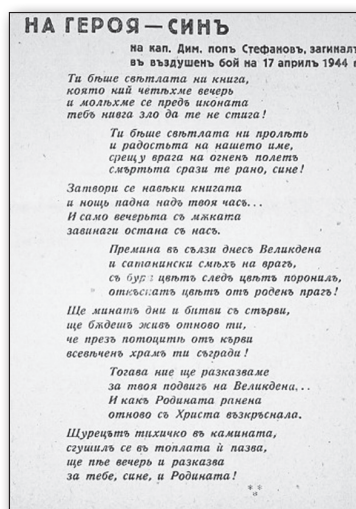

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Документите доказват, че постаментът на паметника, който се състои от три стъпала, е изграден през м. август 1944 г. В нощта на 8 срещу 9 септември 1944 г. настъпва коренна политическа промяна в България и на власт идва Отечественият фронт. Строителството на паметника на капитан Димитър Стефанов Попов е спряно. Какво се случва със събраните средства и с направения постамент, е въпрос на бъдещо проучване. Изследователят на пернишката история Румен Иванов предполага, че в края на 40-те години на XX век, при изграждането на ж.п. линията Перник–Волуяк–София, постаментът за паметника е разрушен.

Един български офицер, защитавал Родината, потъва в забвение. Но великодушният жест на перничанина Милан Тасев Димов остава и намира отзвук в поколенията. Със своите действия „този добър българин“ отдава почит и преклонение пред паметта и подвига на един български летец. Каквото и да напишем за Милан Димов, ще е малко. Ако той беше роден в друга държава, поне един град щеше да е кръстен на него. Но не е, той е перничанин. Няма дори една улица, която да носи неговото име, няма и една паметна плоча, която да засвидетелства благородното дело и достойния живот на „Добрия бай Милан“. Със своето смирение и трудолюбие „бай Милан“ заслужава уважение и помнене. Пернишката общественост е длъжница на времето и хората с онзи морален дух, който дава сила на поколенията след тях.

На геройски загиналия за Родината капитан Димитър Попов е посветено стихотворение, написано от неговите родители:³⁷

³⁷ Стихотворението е публикувано във вестник „Добруджански глас“, бр. 729/ 29.04.1944 г.

МИЛЧО ГЕОРГИЕВ

ЧУДАЦИТЕ НА ГРАОВО И НАШЕТО ВРЕМЕ

Милчо Георгиев

Етнохореолог и фолклорист

Сдружение „Локално наследство“ – град Перник

THE WEIRDOS OF GRAOVO AND OUR TIME

Milcho Georgiev

Ethnochoreologist and folklorist

Association „Local Heritage“ – town of Pernik

SUMMARY

Through the lens of laughter and verbal rural and urban folklore, this report traces the history and development of the town of Pernik and the emergence of colorful personalities – „cheshits“ (eccentrics) and weirdos. It examines their way of life and coexistence in the town and surrounding settlements, exploring how these so-called „different people“ have evolved in both rural and urban environments.

Keywords: „cheshits“, weirdos, eccentric figures

* * *

В настоящото изложение съм направил опит да събера на едно място информацията за по-различните хора – чудаците, живели и живеещи в селищата на регион Граово и в град Перник. Като специалист-методист в Пернишкия Окръжен център за художествена самодейност (ОЦХС) съм се срещал и общувал с описаните личности по различни фолклорни изяви – събори, фестивали, градски тържества. По време на моето общуване с тези личности, интересът ми към тях се засилваше: Защо са такива? Какъв е бил животът им и как те се вписват в нашия? Описанията на личностите – чудаки от региона, и приведените размисли за тях определиха заглавието на настоящото изложение.

ГРАОВО (от Шопски етнокултурен регион на Средна Западна България), подобно на много други селища в страната, има своите специфики. При граовеца всичко се пречиства през финия филтър на смеха. **ГРАОВЪЦА**¹

¹ Названието е изложено на местния диалект.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

се смее почти над всичко, което предизвиква любопитството и интереса му. Във фокуса му попадат и са осмивани онези, които се мъчат да се „тúрят“ (поставят) по-горе от останалите. А светът е такъв, какъвто го възприемаме!

В своята хилядолетна история Перник има възходи и падения, има и своите чудати личности. След Освобождението в селището Перник се оформят два центъра на обществен живот. Населението им се възприема като две общности: от една страна – придошлите селяни-миньори са „дошляци“, а от другата са „ментетата“, както новодошлите наричали местните по името на облеклото им. След Първата световна война тук се изграждат редица предприятия: керамичната фабрика „Каменина“, стъкларската фабрика „Кристал“, двете топлоелектрически централи, завод „Шипкар“ (по-късно „Пектин“), металодобивно предприятие „Железни заводи“, дузина мелници, масложитна и др. Още преди да е станало град, селището има водопровод и канализация, павирани улици, модерни за времето си квартали. Най-големият квартал се казва „Монте Карло“. Намира се близо до центъра, където живеели минните специалисти, инженери и маркшайдери, дошли от Западна Европа (Франция, Германия и Австро-Унгария). Именно тук е монтирана и първата рулетка за хазарт в България.

През 1929 г. Перник е обявен за град. Старите махали, селският мегдан, крепостта „Кракра“ и кръчмите са все „своите“ места за фолклорния човек в старото селище, а новоизградените квартали, чаршията, пазарът, кафенетата, площадът са „новото“, все още чуждо за кореняците, пространство. Годици наред те трудно или по-скоро предпазливо ги прекрчават, но постепенно ги превръщат в центрове на модерния обществен живот. Освен европейските минни специалисти, своята култура в Перник привнася голямата група белогвардейци-емигранти, прогонени заради болшевишката революция в Русия. Те започват да се заселват през 1918 г. и към 30-те години на XX век вече наброяват около 5 хиляди души – значителна част от общо 15-хилядния по онова време град.

ЗА ГРАОВСКИТЕ ЧУДАЦИ²

Често не харесваме даден човек (личност), защото е различен от нас. Не знам какво се е случило или случвало с тялото и душата на хората-чудаци. В малките населени места хората се познават и затова бързо разпознават и определят различните – чудаци, чешитите и зевзеците. Те, от своя страна, по своему изпращат различни послания към хората като нас!

² Чудак /чудаци/ – странен човек, който има нетипично, странно, особено поведение; чудат човек; особняк, ексцентричен човек; нестандартни хора.

За тях и около тях се разказват пикантни истории, случки и любовни драми. Имаме навика да си обясняваме странностите, чудатостите и необичайното им поведение с техния характер: „Ами просто са си такива!“. Опознавайки ги се оказва, че понякога странностите им са по рождение или са придобити в по-късен, важен етап от техния живот. Очевидно става дума не просто за „кофти характер“, а за психологически проблеми при тях, изискващи повече внимание и разбиране. Това са хора, независимо от чудатостите им, със свое минало, свое страдание, нежни мечти, болки и желания в живота.

Известно е, че при всяко по-значително драматично събитие – любовна драма, изнасилване, самоубийство, градът е пламвал като кошер. Най-често тези събития остават в устната градска история и често са свързани именно с по-различните в общността. История, която днешните млади хора не познават. В Перник са живели куриозни личности, красавици, донжуановци, хулигани и престъпници. Колоритни личности, които заради особеното си поведение са наричани чудаци, зевзеци или чешити, своеобразни емблеми на своето време. Наричани са със странни имена като: Жуцата (Георги Благоев), Пешо Паприкашо, двете Микета, Шкендро, Асен Саламандъра, Чукчето, Джунджуро, Чаршията (Боян Радев), Круме Мекрото, Мара Мъжката (Мария Ненкова – Мичето), Ярето, Лъвчо Моторетката, Бухалцето и много други известни личности от местната култура и спорта на миньорския град.

През 70-те – 90-те години на XX век много популярни бяха **Здравка Драганова Атанасова (Здравка Трънска) и Иван Георгиев Искренов – Мусте с неговия квартет „Буфо Буболечки“**. Където и да се появяваха на концерти, фестивали, събори, градски и семейни тържества, винаги разсмиваха със своя оригинален и неподправен хумор. За съжаление, за тези колоритни личности има много малко писмени източници, поради което ще ви запозная само с някои от тях. Съвременник съм на много от събитията, случвали се в моя град и селищата около него, свързани с посочените емблематични личности, а по различни поводи съм се сблъсквал с тях лично.

ГЕОРГИ БЛАГОЕВ – ЖУЦАТА

Жуцата (Георги Благоев) – легендарен пернишки стругар в завод „Струма“ (завод „Сталин“), фамозен в професията си; като много опитен стругар търсен за заготовки и от други предприятия – Металургичен комбинат „Кремиковци“, Машиностроителен завод „Русе“. „Голям зевзек, майтапчия и кърканде. Но имаше голямата слабост след работа да се напива до козирката с негови близки по чашка.“³ Шегите му се

³ Благоев, Г. Случки от миналото. [Facebook, Посетен на 25.07.2022.]

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

раждали докато смучел мастика – обикновено в ресторант „Байкал“ или в бара на ул. „Кракра“. Веднъж, докато си седял там да си вземе редовната доза, гонел с вилица маслина в чинията. При него приседнал приятел. Взел вилицата от ръката му и набол маслинката. Жуцата го изгледал неодобрително и казал: „Да, бе, да! Уцели я, но вече я бех омалоощил.“⁴ Разказват още, че: „...Мужът на Здравка Трънска – Жуцата, е един от най-големите зевзеци на Перник. Веднъж го срещнало едно бабе и го питала: Сине, идем от село, да ми кажеш дека е Дарако? Он се усмихнал дяволито, завел я пред милицията и рекъл: Бабе, те тука е Дарако, много убаво дерат и чешат, и не узи́маю паре!“⁵

ПЕШО ПАПРИКАШО

„Паприкашо продаваше печени слънчогледени и тиквени семки, обикновено на мачове на „Миньор“-Перник в А-група или по традиционните събори. Кофичките, във вид на фунийки, ги правеше от стари вестници – „Работническо дело“, „Труд“ и други. Запаянковците основно купуваха семките от него поради духовитите му реплики в стил: „Айде на „израелскио слънчоглед“ от нашето ТКЗС“; „Айде убавия – телешко впрегано“ или „Убавия! Не се блъскайте, има за сите. Как ги искаш семките – бутилирани или наливни [в хартиени фунийки]?“ Поради това, че фунийките не бяха пълни догоре, запаянковците често го репликираха:

- Абе, Паприкаш, оти толку малку семки сипваш у фунийките?
- Па малко, по малко, да има за сичките! – във философски стил им отговаряше той.“⁶

ДВЕТЕ МИКЕТА

„Микетата живеела в нашия град в средата на миналия век. Сестри, стари моми без възраст. Едната руса, другата тъмна. Като две капки вода си приличаха – върлинести, с едър кокал и походка като на непохватни патоци. Обличаха се в рокли с финтифлюшки. Носеха пъстри парцалени чанти, обувките остри, с високи тънки токчета и бели къси чорапки с дантелки. Русата носеше сламена капела, увенчана с жива червена роза, а тъмната – забрадка на рози. Ходеха все под ръка хванати. Минаваха като на дефиле през площада, покрай сградата на Минната дирекция и правеха бавен завой към черквата отсреща. Бяха омазани с помади, гримове и червила, а в ръцете си държаха неизменните бели чадърчета. Поклащаха ги важно-важно с гордост и високомерие.

⁴ **Борисова, Р.** Перник – град като виц. Хрумки, размисли, рошави мисли. https://rumiborisova.blogspot.com/2015/10/blog-post_19.html [Посетен на 19.10.2015 г.].

⁵ **Рангелов, Б.** Приятели, обичате ли родния си град? [Facebook, Посетен на 08.02.2019.]

⁶ **Благоев, Г.** Случки от миналото. [Facebook, Посетен на 25.07.2022.]

Микетата се бяха заклели в безбрачие и във вярност една към друга. Но как да потиснеш щенията човешки!? Русото Мике си харесало мъж от сой. Тъмното Мике обаче ѝ се сопнало, та чак ревнало. Ручей от помади и грим се разлепи като нежен акварел връз лицето ѝ и очертали тъмни вадички по безбройните лицеви линии на мъдростта. Обичта и привързаността взели връх и Микетата стигнали до компромисно решение. Положили летва връз леглото помежду си, за да си го поделят поравно.⁷

ШКЕНДРО

„Шкендро беше гявол циганин. Свиреше на хармоника. Издуваше модри бузи и от тях през хармониката бликаха славейни трели. А кръглото му телце потръпваше в лек нехаен кючек. За пореден път Шкендро влезе в ареста. Откраднал в една нощ на Сергей обучава менгемето и стотина налчета, но го хванали милиционерите и нали си е РЦ (рецидивист), го тикнали в мазето при Гюро Стражаро с намерението при бърз процес да го върне в панделата. Гюро Стражаро – побратим по цвят и мирис на Шкендро, се разтапяше от романтично умиление на музикалните изпълнения, а огромните му телеса се разтърсваха в ритъма на груб и всеотдаен кючек. И други мисли и щения минаваха през малката главица на Гюро, но горкият не смееше да върши своеволия, защото му предстоеше да го приемат в партията.“⁸

АСЕН САЛАМАНДЪРА

„Саламандъра“ – този прякор му идва от магазина за обувки, който имал на улица „Търговска“ с название „Български Саламандър“! Колко ли килограма тежеше? Сигурно над двеста. Живееше в махалата над болницата и караше един стар руски камион. Като се качеше в камиона, той се накланяше към лявата си страна. Легенди се разказваха за това, колко кебапчета може да изяде наведнъж и колко бири може да изпие. Кебапчетата стигаха до 50–60, та дори до 100 на брой.“⁹

Не мога да пропусна да спомена добрите „луди“: **Гошо Лудото** от кв. „Рудничар“, **Пипето** от кв. „Варош“, **Павката** от с. Ковачевци, **Нунчо** от с. Мешица, **Мара Мошинска** от кв. „Мошино“. За лудите Буковски казва: „Лудите и пианиците са последните светци на тази епоха“ (цитат).¹⁰ А 94-годишната ми баба Митра от с. Лобош (Община Ковачевци), ми казваше: „Видиш ли алтав човек, помогни му, може да ти е родà!“. Какви

⁷ **Милев**, Н. Зевзеците на Перник: Микетата. <https://zapernik.com/za-pernik/68202/> [Посетен 27.02.2019 г.]

⁸ **Милев**, Н. Зевзеците на Перник: Шкендро. <https://zapernik.com/za-pernik/67447/> [Посетен 17.02.2019 г.]

⁹ **Асенов**, Б. Аз съм ПЕРНИЧАНИН. София: Скала Принт, 2022. с. 205

¹⁰ **Буковски**, Хенри Чарлс (1920–1994) // коментар за творчеството му в Списание Обсървър (*Journal Observation*) – „Във времена на конфронтизъм“ [Facebook, afish.bg-цитати. Посетен на 15.08.2022.]

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

са те? Някои ние самите познаваме и срещаме от малки, други се появяват някак изведнъж. Едни са пияници, други не близват дори. Част от тях са имали „истински“ живот, работа и семейства.

Нашето общество непрекъснато показва липса на толерантност към тези хора. Така се появяват градските чешити и зевзеци, каквито обикновено остават до края на дните си, превърнали се в част от градския живот. Тях ще ги срещнете по пероните на ж.п. гарите, в подземите и входовете на изоставени къщи, съпроводени от вярно куче за придружител. То ги топли в студените нощи и споделя скитническия им живот, съпътства ги във вечните им разходки по улиците. Винаги носят огромни торби. Как се издържат, какво ядат, как си намират дрехи и обувки, в повечето случаи за нас е пълна мистерия. Поглеждаме ги плахо, най-много да им подхвърлим някоя монета в кутията пред тях, ако просят, и да ги отминем.

Чудаците са странни хора, екстравагантни и бохеми, сякаш са от друга вселена. Луди ли са те? Или просто ние не ги разбираме, както те често твърдят. Ние ли не можем да влезем в техния свят или те не желаят да го споделят с нас? Щастливи ли са, влюбват ли се, страдат ли, изпитват ли чувство на вина, на срам? Трудно ми е да кажа. Мисля, че незаслужено ги игнорираме!

ЗА ГРАДСКИТЕ ЕКСЦЕНТРИЧНИ ЛИЧНОСТИ

„Нема да се плашиш, копеле!“. Едва ли съществува фраза, която да е по-изразителен философски манифест на пернишкия „интелектуален“ авангард. Група от съвременни пернишки чешити и зевзеци (определяна като „старите муцуни“ от кафенето „При Цоло“ заради постоянното им присъствие в Клуба на културните дейци в Перник), наричащи се „Кръжок на бръснарите“, предлага монументалната украса на централния площад да бъде място с фигурите на градските пернишки чешити. Идеята им е на площада да седи **Жуцата** и да гони маслинката, балона си да развие местният самобитен боксьор **Круме Мекрото**, написал класическите рими:

Мома седи у ливада
и пие лимонада.
От водопада вода пада
и става на вада.
Рада полива ливада:
– Поливай Радо ливада,
че ти купим водомер! ¹¹

„Кръжокът на бръснарите“ предлага на площада да има място и за бай

¹¹ **Борисова, Р.** Перник – град като виц. Хрумки, размисли, рошави мисли.
https://rumiborisova.blogspot.com/2015/10/blog-post_19.html [Посетен на 19.10.2015 г.].

Пешо Паприкаша, който по времето на Соца забогатя от продажбата на слънчоглед. Още за **Роби** с цигулката, който на младини печели джаз конкурс в Париж, но в родния си град умира като уличен музикант. Така пернишкият живот ще се увековечи – като виц.

Мисля си, че тези личности са единствените съвременни Мунчовци, осмеляващи се да повдигнат въпроси, които ние замитаем в ъгъла, за които ни е по-лесно да махнем с ръка и да отминем. Докато те – необременени и свободни, заявяват открито мнението си и имат куража да назоват нещата с истинските им имена. Без тези чудаци и зевзеци светът щеше да е тъжно място за живеене. По моя преценка към споменатите вече може да се добавят още личности, със силно присъствие в местния живот:

1. Германецо и Бонка – семейство възрастни, свързани с Вила „Бонка“
2. д-р Замбовски – зъболекар
3. д-р Класанов – психиатър
4. Бай Яким – Биячо – от милицията
5. Джони Фотографа
6. Гецата – фотограф, който разговаряше в стихотворна форма.
7. Пепи Рицаря
8. Мите Чешмето
9. Денчо – Паралентата – от село Кошарево
10. Митко Гаци – художник в Драматичен театър „Боян Дановски“ – Перник
11. Роберто Торнев (Роби) – цигулар в Камерен оркестър „Орфей“ в Перник
12. Ники Кръстев (Шпинката) – рок музикант, диджей
13. Аделина Ангелова – кънкьорка (на ролкови кънки)
14. Любомир Милчев (Денди) – светски хроникьор, писател

НЯКОЛКО ДУМИ ЗА СЕЛСКИТЕ МЪЖЕ–КОДОШЛИИ И ЖЕНИТЕ–ЗЕВЗЕЦИ

Навремето почти във всяко населено място в Граово е имало мъже-майтапчии и кодошлии, разказвали всякакви истории, свързани с живота на местните жители и отглежданите животни. Тяхното битие изковало в ума им най-универсалното оръжие, приложимо както към врагове и приятели, така и към себе си – това е смехът. Смехът и хуморът са празник на активното отношение към недъзите и потенциална сила за ликвидирането им. И както казват в нашия край: „Смехът е в граовеца и граовецът е в смеха!“

А какво да кажем за селските и градските женици-бунтарки, жени-зевзеци, оставили голяма дияра в мъжките времена, запомнени със своите действия и с пиперлив език, величествено, но и без фанфари. В миналото

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

прицел на техните закачки и шеги са били действията на попа, селския пъдар, кмета, но и на изявените селски любовчии, мъжкари и селски „убавици“, както и много случки, свързани с техният начин на живот, имоти, взаимоотношенията между свекърва и снаха, между етърви и т.н. В патриархалното все още общество на XX век да се противопоставяш на установения ред, да имаш куража да осмееш недъзите на социума, се е изисквало смелост и голяма доза непукизъм. Тези жени не са се притеснявали да се противопоставят и опълчат на патриархалните нрави и разбирания. Действали са смело, без задръжки пред сексуално невъздържащите „мъжкари“ и селски „убавици“, често са нарушавали установените норми, използвайки разюздани и неприлични жестове, реплики, недопустими в делника, сваляйки маските на всекидневието.

Тези разказвачи и разказвачки, селски шегаджии и зевзеци често са именно хората - чешити, които са слушани винаги с удоволствие в моменти на разтуха. Днес може да ги срещнете само по сцените на различни фолклорни изяви - събори, фестивали, конкурси, концерти, градски и семейни тържества, разказващи за тези селски и семейни истории от миналото. В следващите редове, предлагам от личния ми архив сведения по азбучен ред за някои от тях:

1. ВЕЛИЧКА БОРИСОВА АНДРЕЕВА

Родена на 01.05.1952 г. в с. Църква, Община Перник. Завършила основно образование. Работила в Завод за токоизправители и в МК „Кремиковци“. Разказвачка и хумористка към Пенсионерски клуб „Никола Вучков“ в кв. „Църква“, град Перник.

2. АНА РАЧЕВА ДАВИДКОВА

Родена на 05.10.1947 г. в град Русе. През 1972 г. се омъжва в село Дивотино, Община Перник. Със средно специално-техническо образование. Работила е като лаборант в с. Образцов Чифлик, Русенско и в Института по животновъдство в гр. Костинброд. Разказвачка и хумористка към Фолклорна група при Народно читалище „Чичо Стоян–1927 г.“ – село Дивотино, Община Перник.

3. ЗДРАВКА ИЛИЕВА ВИТАНОВА

Родена на 26.05.1929 г. в село Люлин, Община Перник. Основно образование. Разказвачка и хумористка към фолклорна група при Народно читалище „Христо Ботев–1961 г.“ – с. Люлин, Община Перник.

4. ЗОЯ МИРЧЕВА НАЙДЕНОВА (1952 – 2023)

От село Кошарево, Община Брезник, омъжена в село Рударци. Средно образование. Разказвачка, хумористка и певица във фолклорна група „Граово“ при НЧ „Васил Левски–1968 г.“ – село Рударци, Община Перник.

5. ЗАНКА БОЯНОВА

Родена в град Трън. Средно образование. Участник като разказвачка от град Трън.

6. ИСКРА ГЕОРГИЕВА МИШОВА

Родена на 15.08.1950 г. в с. Кралев дол, Община Перник. Завършила Икономически техникум в Перник. Работила като: касиер-счетоводител, икономист и като кранист в МК „Ленин“, град Перник. Разказвачка и хумористка към Дом на туриста „Васил Апостолов“ и към Пенсионерски клуб „Железничар“ – град Перник.

7. ЛЮБА ЗАФИРОВА АНАЧКОВА

Родена 1938 г. в село Батановци, омъжена в село Черна гора. Основно образование. Разказвачка на граовски словесен фолклор към фолклорна група при НЧ „Наука–1967 г.“ – село Черна гора, Община Перник.

8. ЛИДИЯ ДОБРЕВСКА (24.08.1925 – 14.09.2015)

Родена в град Брезник. Завършила средно образование в Трънската гимназия. Разказвачка и хумористка, ръководител на фолклорна група за словесен фолклор към НЧ „Миньор–2006 г.“ – град Перник.

9. ЛИДА ПЕТРОВА ТАРАТУПСКА

Родена на 26.05.1945 г. в село Дивля, Община Земен, омъжена в село Владимир. Образование – средно специално. Разказвачка, хумористка на словесен фолклор и народна певица във фолклорна група към НЧ „Евлоги Агайн–1927 г.“ – село Владимир, Община Радомир.

10. КИРИЛ АСЕНОВ БРАНКОВ

Роден 1955 г. в село Попово, Софийска област. Средно образование. Разказвач и хуморист в Естрадно-сатиричния състав към ПДК на металурзите и художествен ръководител на фолклорна група към НЧ „Искра–1960 г.“ – кв. „Изток“, град Перник.

11. ПЕТЪР РАНГЕЛОВ ВЕЛЕВ

Роден на 11.07.1948 г. в село Копаница, Община Радомир. Средно образование. Разказвач и хуморист към фолклорна група при НЧ „Христо Ботев–1928 г.“ – село Копаница, Община Радомир.

12. РАЙНА МЕТОДИЕВА ВЕЛИНОВА

Родена на 24.03.1935 г. в село Бегуновци, Община Брезник. Омъжена в град Перник. Средно образование. Разказвачка и хумористка във фолклорна група при Туристическо дружество „Кракра Пернишки“ – град Перник.

13. РАЙКА ЗДРАВКОВА ДОКОЛЕНКОВА

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

От село Владимир, община Радомир. Средно образование. Разказвачка, хумористка и певица във фолклорна група към НЧ „Евлоги Агайн–1927 г.“ – село Владимир, Община Радомир.

14. РАЙКА ЙОРДАНОВА ТОДОРОВА

Родена на 14.11.1939 г. в село Жабляно, Община Земен. Средно образование. Разказвачка и певица във фолклорна група „Клубучка китка“ при НЧ „Крюгер Николов–1922 г.“ – село Пещера, Община Земен.

15. СИЙКА ГРОЗДАНОВА ПЕНЕВА

Родена на 01.09.1959 г. в село Велковци, Община Брезник, омъжена в село Рударци, Община Перник. Средно техническо образование. Работила като кранист в завод. Разказвачка, хумористка и певица във фолклорна група „Граово“ към НЧ „Васил Левски–1968 г.“ – село Рударци, Община Перник.

16. ТЕМЕНУЖКА БОГДАНОВА БОГДАНОВА (1939 – 2021)

От село Богданов дол, омъжена в кв. „Бела вода“, град Перник. Средно образование. Разказвачка, хумористка и певица във фолклорна група при НЧ „Пробуда–1935 г.“ – кв. „Бела вода“, град Перник.

17. ТРАЯНКА ПЪРВАНОВА НИКОВА (14.02.1948 – 22.10.2021)

От село Люлин, Община Перник. През 1965 г. се омъжва в село Големо Бучино, Пернишко. Средно образование. Разказвачка и хумористка към фолклорна група при НЧ „Люлински изгрев–1903 г.“ – село Големо Бучино, Община Перник.

18. ЦВЕТАНКА КИРИЛОВА ПОПУНКЪОВА (06.09.1933 – 17.06.2007)

От село Дрен, Община Радомир. Основно образование. Работила в СМЕК „Стомана“ – град Перник. Разказвачка, хумористка, певица и танцьорка във фолклорна група към НЧ „Благой Попов–1927 г.“ – село Дрен, Община Радомир.

19. ЦВЕТАНКА МИХАЙЛОВА АРАХАНГЕЛОВА (04.09.1923 – 18.07.2005)

От село Дивотино, Община Перник. Образование – средно. Разказвачка, хумористка и певица в женска фолклорна група към НЧ „Чичо Стоян–1927 г.“ – село Дивотино, Община Перник

20. ФЕРДИНАНД КРУМОВ КОСТОВ

Роден на 01.04.1912 г. от село Черна гора, Община Перник. Участник като разказвач и хуморист към НЧ „Просвета–1909 г.“ – град Батановци, Община Перник.

В Граово и в частност в Перник мъдростта и шегите кипят и бушуват,

местните ги разнасят като „свинкя блажен вестник“, а чудаците и зевзеците млатят пошлостта и предразсъдъците като „маче у дирек“. Днес е много популярен изразът: „Пред винкело сички са равни, пред Голфо сички са бавни“. Ето така днешните чешити и зевзеци описват перничани, но избягват да го правят в тяхно присъствие, защото да спориш с перничанин си е изкуство, при това по-често бойно. Чувството им за хумор е неизчерпаемо, винаги намират сили и време да се пошегуват със себе си и с околните. Перничанинът обича страстно, мрази лошо, но същевременно той е толерантен, добронамерено и с усмивка приема шегите, закачките и всичко останало, което му се вменява и придава.

Вицовете и майтапите се приписват на различни автори, но всъщност са дело на самите перничани, които умело ги пресъздават и то много преди да ги има винкелите и „Голфовете“. Защото днешният Перник и най-новата му история са създадени от кюмЮра и Баба „Мйна“, допринесли за бързото развитие на малкото селище в град – сърце на индустрията в България. Тука ще споделя работническия виц за Бай Фердо (Фердинанд Тодоров) – профсъюзен деец на соца: „...Оплакали се миньорите, возени в камиони до родните им села, че шофьорите не спирали където трябва, закъснявали и т.н. Бай Фердо им отговорил: „Какво се оплаквате – зимайте лопатите, па по тех...“ Добре, но и шофьорите му се оплакали, че миньорите са много недисциплинирани, закъсняват, мотат се и т.н. Бай Фердо пак решил въпроса: „Що чекате, фащайте манивелите, па по-горе и по-доле...“

Размишлявайки по темата си мисля, че всяко време има своите чешити, има ги сега, сигурно ще ги има и в бъдеще, защото животът ни няма да бъде интересен без тях и техните шегички. Макар чудаци, те са част от нас, придават онзи чар и колорит, необходим за всяко едно време и за всяко едно общество.

Ще завърша с мислите на моя съгражданин, автобусен шофьор Мирослав Стефанов, който написа в профила си във Фейсбук по повод Деня на град Перник – 19.10.2023, следното:

Перник не е само винкел и вицове за голф...

Перник е любов, Перник е хилядолетна история...

Перник е сила и инат!!!

Затова се носи в сърцето, където и да сме...

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАЧАЛОТО НА ЗЕМЕДЕЛСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В БЪЛГАРИЯ

Ваня Коцева
Национален земеделски музей

THE BEGINNING OF AGRICULTURAL EDUCATION AND SCIENCE IN BULGARIA

Vanya Kotseva
*National Agricultural Museum,
Agricultural Academy*

SUMMARY

This article aims to give a basic idea of the motives underlying the organization of agricultural education in our country, as well as of the first attempts to create places where agricultural science can be developed through experimental fields. The establishment of different types of educational institutions is a prerequisite for reaching this knowledge to every single farmer, regardless of his location, literacy and training time. Experimental work arose as an integral part of practical agricultural schools where knowledge was acquired. In aid of science and education appeared the agricultural press and books, through which the students absorbed their knowledge.

Keywords: *agricultural education, agricultural science, experimental work*

* * *

Земеделското образование и наука са закономерна необходимост в страна, в която голям процент от населението е заето основно в областта на земеделието. Необходимостта от обособяване на това специализирано образование и наука се осъзнава още преди България да тръгне по стъпките на възстановяването ѝ като държава и развитието на нови икономически и социално-политически и обществени отношения. Преди Освобождението общото образование се развива задоволително, изразявайки се в разкриването на значителен брой основни и класни училища. Преди появата на специализирани училища, подготовката на учащите различни занаяти е осъществявана в работилниците на майсторите, обединени от

еснаф. По отношение на земеделието, младежите придобиват умения по обработка на земята и свързаните с нея стопански дейности по примитивен начин – чрез непосредствено участие в процеса.¹

Христо Г. Данов е един от първите застъпници на идеята за откриване на земеделски училища в България. Той дава трибуна за разпространението на тази идея в сп. „Летоструй“. В своя статия там през 1869 г., озаглавена „Защо не напредваме ние нравствено и вещественно?“, той пише: „[...] Земеделieto у нас е най-главният поминък [...], ала кой се е погрижил досега негде за отваряне на земеделско училище, което според добрата ни земя и според голямото ни трудолюбие могло би да въздигне и да направи народът ни да бъде най-богат от всички други[...]“.²

В „Летоструй“ Христо Г. Данов дава подробни сведения за земеделските училища в Табор (Чехия) и Крижевац (Хърватия). До Освобождението в тези училища са завършили някои от най-видните български земеделски дейци като Георги Георгов (управител на първото държавно земеделско стопанство „Образцов чифлик“ край Русе), Васил Манушов (първи директор на земеделското училище в „Образцов чифлик“), Димитър Наумов (инициатор за създаването на земеделското училище в Садово), Иван Хр. Бояджиев (първи директор и организатор на земеделското училище в Садово) и много други.³

Възпитаник на училището в Крижевац е и Димо Хранов. Той е смятан за родоначалник на българския земеделски периодичен печат. В редактираното от него списание „Ступан“ Хранов пише: „[...] Училищата са едни от най-главните средства, чрез които може да напредне един народ, не само душевно, умствено и вещественно. Без тях не можем да достигнем напълно желаната цел и в земеделско-стопанско отношение[...]“.⁴

Никола Икономов, определян за основоположник на земеделската просвета у нас, издава книгата „Земеделе“ през 1851 г. В нея той излага ползата от земеделските училища в Европа и настоява за откриването на такива и в България.

През 1846–1847 г. Захари Княжески прави неуспешен опит за откриване на земеделско училище в Стара Загора, а през 1875 г. по инициатива на Душко хаджи Деков и Драган Манчов пред епархийския събор се обсъжда идеята за откриване на земеделско училище в някое близко до Пловдив

¹ История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. I. София, 1975, с. 279–284.

² **Топузов, И., Сарафов, И.** Първите стъпки на земеделската просвета в България. Пловдив, 1971, с. 39–41.

³ Пак там, с. 39.

⁴ **Ванков, Н.** История на учебното дело в България открай време до Освобождението. Ловеч, 1903, с. 122. Цитирано в История на образованието и педагогическата мисъл в България, Т. I, 1975, с. 281.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

село. Откриването му се отлага. Въпросът за развитие на земеделското образование е повдиган и от други видни общественици.⁵

В годините преди Освобождението – след различни епархийски учителски събори, земеделието е въведено като учебен предмет в отделни училища. Например в училището в с. Стрелча дякон Поликарп Чуклев в периода 1843 – 1870 г., наред с аритметика, география, обща и османска история и т.н., е преподавал и земеделие, овощарство и градинарство. През 1870 г. Община Русе назначава комисия (по искане на учителите), чиято задача е реорганизация на учебната програма и *„да се постави училището в по-добър ред“*. В комисията освен граждани (сред които са Драган Цанков и Христо Г. Данов) влизат и класните учители (сред тях: Никола Икономов и Цани Гинчев). Вследствие на тяхната работа през учебната 1871/1872 г. в Русенското класно училище е въведен предметът „агрикултура“, преподаван от Цани Гинчев. През 1871 г. той издава „Учебник за земледелието“, приет за първия учебник по земеделие. От 1874 г. във втори клас на общообразователния курс на богословското училище в Лясковския манастир „Св. Св. Петър и Павел“ също започва изучаване на земеделие като задължителен предмет, преподаван по книгата на Цани Гинчев.⁶ След епархийския учителски събор, свикан на 25.07.1874 г. в Самоков, е взето решение за въвеждане на практическо обучение по земеделие, овощарство, скотовъдство, пчеларство и лозарство след третата година в градските училища.⁷

Междувременно, по нареждане на Мидхат паша (тогавашен управител на Дунавския вилает) през 1864 г. се организира стопанство, наречено „Нюмуне чифлик“, което да служи за *„образец при отглеждането на земеделските култури и животни“*.⁸ В следващите години (1868–1869) за развитието на чифлика се внася модерна за времето си земеделска техника. Всички машини, семена и пр. са изпитвани първо там.

След Освобождението чифликът става собственост на държавата. Тогавашният министър на външните дела и изповеданията и временен министър на финансите Григор Д. Начович мотивира идеята за превръщането на „Нюмуне чифлик“ в образцов чифлик (в доклад №35 от декември 1879 г.). В доклада си той посочва, че създаването на образцови чифлици ще спомогне за набирането на практически познания и опит.

„[...] Следователно в България понастоящем земеделческите академии и училища, ако би такива да се основат, ще способстват без съмнение

⁵ История на образованието и педагогическата..., с.281–283.

⁶ Топузов, И., Сарафов, И. Първите стъпки на земеделската..., с. 108–111.

⁷ Известия на Национален селскостопански музей (НСМ), кн. 6, София, 1989, с. 23.

⁸ 80 години земеделско училище в Образцов чифлик – Русе. Юбилеен сборник.София, 1961, с. 5.

*не да привлекат млади сили към земеделското изкуство, но, напротив, за да ги отдалечат от него. [...] Твърде много полезни ще бъдат, напротив, образцовите чифлици, где то ще се приемат млади селянчета, които да работят с ръцете си под ръководството на опитни земеделски учители. Истината е, че в тия чифлици учениците няма да добиват теоретично образование, но ще виждат на практика, как работят най-изкусните европейски земеделци[...].*⁹

Така с Указ № 374 от декември 1879 г. „Нюмуне чифлик“ се преименува в „Образцов чифлик“ към Министерството на финансите като образцово държавно стопанство, популяризиращо практически модерното земеделие сред населението. През януари 1880 г. с Указ е назначен Георги Георгов за управител и учител.¹⁰

През 1882 г. „Образцов чифлик“ преминава под управлението на Министерството на общите сгради, земеделието и търговията и през следващата година се утвърждава специален закон за неговото устройство, управление, цели и задачи. Въвежда се тригодишен курс на обучение и се установяват правила за прием на ученици. С нов закон през 1915 г. курсът на обучение става петгодишен, в учебната програма освен специалните предмети се въвеждат почти всички образователни предмети.¹¹

През 1887 г. от директора Иван Саранов към училището е уредено „изпитателно поле“, чиято основна цел е практическо обучение и сортоизпитване. Няколко години по-късно (1905 г.) то е отделено от училището и там се обособява Земеделска опитна станция, основана от д-р Петър Козаров (специалист-фитопатолог) като самостоятелно учреждение с първоначално направление, насочено към растителната защита. В периода 1910 – 1920 г. станцията и земеделското училище функционират под единно ръководство. Променят се целите и задачите на опитната станция – селекция, а опитното поле бива преместено. С разширяване работата на станцията, тя е отделена окончателно от земеделското училище.¹²

През 1880 г. в Областното събрание на Източна Румелия е внесен законопроект за откриване на земеделско училище с чисто практически характер, подобно на Образцов чифлик. На 18 април следващата година е издаден административен акт № 28 от Алеко Богориди – генерал-губернатор на Източна Румелия, за основаване на Областно практическо земеделско училище в бившия чифлик на Юнус бей в Чешнигир (Садово). Законопроектът за учредяване на училището е окончателно гласуван на четвъртата редовна сесия на Областното събрание на Източна Румелия,

⁹ 80 години земеделско училище ..., с. 7.

¹⁰ Пак там, с. 8–9.

¹¹ Пак там, с. 9– 11.

¹² 80 години земеделско училище ..., с. 85–89.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

проведена на 10.11.1882 г. За управител е назначен Иван Бояджиев, като под негово ръководство започва и строежът на първата сграда на училището. Официалното откриване е на 1.май 1883 г. Към този момент училището разполага с 2200 декара земи, в които са разположени опитно поле, овощни и зеленчукови градини, ливади и др. Обучението е тригодишно с теоретична и практическа насоченост, като се изграждат и оборудват изследователски и учебни лаборатории (т.нар. сервиси).¹³

Опитното поле към училището през 1901 г. дава началото на Земеделска опитна станция – Садово, която започва самостоятелното си съществуване на 01.09.1902 г. За неин пръв директор е назначен Константин Малков, който разработва цялостна програма, с която определя насоките в бъдещата дейност на станцията.

В края на XIX-ти век филоксерата (насекомо, вредител по лозята) унищожава по-голямата част от европейските лозя и постепенно навлиза в България. Появата ѝ налага да се изкоренят съществуващите лозови насаждения. Липсата на познания и подготвени кадри за борба със заразата създават предпоставка за откриване на специализирано лозарско училище.

През 1888 г. в Плевен председателят на Окръжната постоянна комисия Тодор Табаков поставя въпроса за внасяне на предложение за разкриване на училище по лозарство и винарство с двегодишен курс на обучение. Сред поставените задачи е и създаването на образцово лозе и винарска изба, в която освен практическо обучение на учениците се осъществяват и консултации на частни стопани. Предвижда се създаването на образцов чифлик за практическо обучение по земеделие и скотовъдство. На 01.09.1890 г. в привременно помещение започва работа „Българско окръжно практическо земеделско училище“, за чийто главен учител и директор е назначен Никола Емфеджиев.¹⁴ От есента на 1894 г. плевенското училище става държавно.

От 01.01.1911 г. Държавното практическо лозаро-овощарско училище е преименувано в Държавен земеделски институт (ДЗИ), като по същество е практическо училище за ученици, завършили тогавашния 5-ти клас. Срокът на обучение е две години и съществува до 1914 г. През 1921 г. към тогавашното Държавно средно специално лозаро-винарско и градинарско училище е разкрит Висш специален лозаро-градинарски институт с двегодишен курс на обучение.¹⁵

¹³ 100 години Садовско земеделско училище. Юбилеен сборник (1883–1983). Пловдив, 1982, с. 11–26.

¹⁴ **Рангелов, Б.** По гънките на времето. История на плевенското лозаро-винарско, овощарско и градинарско училище. В. Търново, 2010, с. 21–24.

¹⁵ Пак там, с. 171 – 178.

По инициатива на Министерство на земеделието и търговията – с цел преодоляване кризата с филлоксерата по лозята, през 1902 г. в Плевен се създава Държавна опитна и контролна станция по лозарство и винарство – по препоръка на известния в Европа професор Пиер Виала от Парижкия земеделски институт ¹⁶ (днес Институт по лозарство и винарство).

През 1887 г. се приема Закон за земеделското учение, с който се организира агрономическото образование. Според закона се разграничават три степени на земеделско образование – висше, средно и нисше. Съгласно закона се предвижда откриване на Агрономически факултет към Софийския университет (1921 г.), а средно земеделско образование се получава в трите открити тогава училища: в Садово, Образцов чифлик и Плевен. Започва и разкриване на нисши земеделски училища като практически: през 1900 г. в Кюстендил (променено на Средно специално лозаро-градинарско училище през 1920 г.) и в Пазарджик; през 1901 г. – в с. Крушето, Горно-Оряховско и в Боруш, Велико Търново; 1902 г. – в Хасково; 1904 г. – във Видин; 1907 г. – в Добрич, Шумен и Кнежа, и други. За подготовка на специалисти за различни земеделски служби през 1920 г. се разкриват висш земеделски курс в София, висш лозаро-градинарски в Плевен, както и висш девически земеделско-домакински курс в Пазарджик – с цел подготовка на учители за девическите земеделско-домакински училища и специалисти за женските секции при Държавните подвижни земеделски катедри. В края на 1923 г., след различни реорганизации, под ведомството на Министерството на земеделието в България функционират общо петнадесет училища (освен зимните земеделски училища) – пет средни земеделски училища, две практически мъжки земеделски училища, шест практически девически земеделско-домакински училища, два висши курса.¹⁷

Освен закона за земеделското учение Министерството на обществените сгради, земеделието и търговията предприема различни инициативи за подпомагане на земеделските стопани. През 1889 г. се създава служба на пътуващите учители, преименувани в районни инспектори по лозарството и земеделието (1900 г.), инспектори по земеделието и отраслите му (1903 г.), държавни агрономи (1909 г.). За подпомагане дейността на държавните агрономи през 1910 г. се създават държавни подвижни земеделски училища, които през 1912 г. се преименуват в Държавни подвижни земеделски катедри. Помощ на земеделските стопани оказват и земедел-

¹⁶ НЦАН (Национален център за аграрни науки). 125 години земеделска наука в България. Исторически алманах (1882–2007). София, 2007, с. 64.

¹⁷ МЗДИ (Министерството на земеделието и държавните имоти). Земеделско образование. Отчет за 1923/1924 година. София, 1925, с. 3 – 5.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ските училища, опитни станции, държавни заводи и депа за добитък.¹⁸ До войните в началото на 20-ти век в страната съществуват 3 земеделски опитни станции (в Садово, Образцов чифлик и в София), една бубарска (Враца) и една лозаро-винарска (Плевен), както и пет държавни заводи и депа за добитък. Разкриват се различни държавни лозови и овощни разсадници, някои от които стават опитни станции.

Нараства нагласата за разширяване на научните изследвания в областта на земеделието, което изисква въвеждане на нормативна уредба, която да регулира и управлява тези процеси. По инициатива на проф. Янаки Моллов е приет Закон за земеделските опитни и контролни институти през 1924 г. Законът разграничава опитната и контролна дейности, като научната се свързва с опити и научни изследвания в областта на земеделието с цел подобряване на производството, докато при контролната, посредством анализ на семена, торове и т.н. се цели защита на интересите на потребителите и производителите. Чрез закона се определя управлението, видовете дейности и планирането на контролните задачи на институти. Дава се възможност за разделяне на опитните и контролните институти според дейностите им, територията на действие и характера на работа, съобразно почвено-климатичните условия и характерното регионално производство. Това води до обединяване и нарастване броя на научните звена в областта на земеделието в България.¹⁹

Първите стъпки в земеделското образование и опитното дело, както и целенасочената държавна ангажираност впоследствие, дават тласък за развитието на земеделието в следващите години. Създаването на специализирани училища се свързва с имената на редица личности, дали своя принос за развитието на науката, образованието и земеделието в България. Законодателните инициативи, създаването на различни степени на земеделско образование подкрепят идеята за поставянето му на научна основа, като се изучават най-новите тенденции в земеделието.

¹⁸ *Известия на Национален селскостопански музей*, кн. 5. София, 1983, с. 271 – 273.

¹⁹ НЦАН. 125 години земеделска наука..., с. 11–19.

ЛАРИСА НЕШЕВА, ДЕСИСЛАВА ДЕЛИБАЛТОВА, ИВАЙЛО ДАНОВ
**ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ В НАЦИОНАЛНИЯ
МУЗЕЙ „ЗЕМЯТА И ХОРАТА“**

Лариса Нешева, Десислава Делибалтова, Ивайло Данов
Национален музей „Земята и хората“, София

*EDUCATIONAL ACTIVITY IN THE EARTH AND MAN
NATIONAL MUSEUM, SOFIA*

Larisa Nesheva, Desislava Delibaltova, Ivaylo Danov
Earth and Man National Museum, Sofia

SUMMARY

One of the main priorities in the activities of the Earth and Man National Museum is education. During its 36-year history, various projects, programs and initiatives have been developed and implemented. Some of them are as follows: general and specialized talks; School of Geology and Mineralogy; Children's educational corner; educational activities on request; Holiday games; educational initiatives for various events in the Museum; educational work with mineral collectors and enthusiasts; educational activities with volunteers. This rich educational program of the museum makes it the only publicly accessible scientific and educational center of geology and mineralogy in the country for people of all generations.

Keywords: *education, children, minerals*

* * *

Националният музей „Земята и хората“ е минераложки музей, основан през 1986 г. и отворил врати за посетители през 1987 г. Една от основните и приоритетни функции на музея наред с издирването, събирането, изучаването, опазването и представянето пред публика на различни минерални образци, е образователната. Нещо повече, важноста на тази музейна мисия се увеличава от факта, че науката геология и в частност минералогията вече не се изучава в българското училище. Учебната 1963/64 е последната година, в която се преподава предметът „геология“.

През 36-годишната история на музея, образованието остава приоритет и се развива със специално отношение и обич към децата, и към всеки желаещ да научи повече за света на минералите. През годините

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

музеят разработва и осъществява различни образователни програми и инициативи. Най-предпочитани за широката аудитория форми за придобиване на знания са общите и специализираните тематични беседи в експозицията на музея.

От откриването на музея към него е създаден Кръжок по минералогия, който по-късно е преобразуван в двугодишна Школа по геология и минералогия. Тя дава възможност на всеки да се запознае с веществото, процесите и еволюцията на Земята. Близо 50-те теми в програмата включват разностранни връзки с всички природни науки.

Заниманията се осъществяват под формата на презентации, придружени от работа с колекции от минерали, скали и вкаменелости, както и геоложки екскурзии със събиране на образци. Освен теоретичното обучение се провеждат и множество демонстрации с експерименти в специално оборудвания кабинет по Геология. Децата опитват и придобиват различни нови знания и умения. Обучението включва още посещения на други музеи и срещи с водещи специалисти в различни направления на геологията.

През ваканциите се организират едnodневни геоложки екскурзии за събиране на минерални образци, които попълват учебните колекции на кабинета и личните колекции на децата. През годините са посетени: Плиоценският парк, с. Дорково, различни находища на минерали в Маданския район, районът на Етрополския Балкан, Плана планина, Лозенската планина, Витоша и др.

Над 500 ученици, студенти и дори зрели хора са завършили успешно Школата на музея. Независимо как продължава личностното им развитие, те са повишили общата си природонаучна образованост и са развили усет за критично мислене.

На 12 май 2011 г. Националният музей „Земята и хората“ откри първия Детски образователен кът в софийски музей. В него се прилага подхода за учене чрез правене. Децата и възрастни могат да се запознаят с минералите, техните кристални форми и агрегати, както и употребата им в ежедневието. Уникалното учебно пространство е изградено съвместно с Нов български университет, Министерството на културата и Фондация „Америка за България“.

Отделните модули в Детския кът дават разнообразни възможности децата свободно да избират какво и как да учат, увлечени в игри. Минералите са показани по достъпен за „малките минералози“ начин. С помощта на придружителите си децата могат да разрешават различни гео-загадки, да изпробват и разучат част от физичните свойства на минералите, да наблюдават света на минералите под микроскоп, да нарисуват минерал или да разберат кои минерали са полезни и служат за

ЛАРИСА НЕШЕВА, ДЕСИСЛАВА ДЕЛИБАЛТОВА, ИВАЙЛО ДАНОВ

направата на различните предмети навсякъде около нас.

Друга образователна форма в музея е заниманието по заявка. Във взаимодействие с преподаватели се създават занимания за техните образователни цели с различни целеви групи: деца в предучилищна възраст, училищни класове, по проекти, студенти. Заниманията комбинират: разглеждане на експозицията на музея; на Учебната колекция; беседа; научнопопулярен филм; презентация; дискусия; викторина; демонстрации; опити; работа с модели и др. Всяко занимание е уникално, създадено в творческо сътрудничество на уредника с учителя и е съобразено с конкретните участници.

От 2013 г. през ученическите ваканции музеят предлага занимателни образователни игри с водещи, ориентирани към ученици до VI клас. Леката игрова форма интегрира разказ и прожекция, откривателство с ателие или състезание. Темите на игрите са различни: „Как растат кристалите?“, „Минералословица“, „Кристали от картон“, „Намери минерала“, „Направи си тебешир“, „Открий съкровищата на Земята“, „Изригващият вулкан“ и др. Участниците сами изработват кристали от картон, решават интересни минералословици. Могат да държат в ръцете си вкаменени древни животни и растения като научават тяхната интересна история и особености.

Различни образователни занимания съпътстват ежегодните или еднократни събития в музея. Най-значимите от тях са в Дните на минералите, включващи Великденските, Есенните и Коледните изложения на минерали, фосили и скъпоценни камъни. Тогава се провеждат викторини и образователни игри, организират се работилници, ателиета и конкурси за деца.

Традиционната ежегодна „Нощ на музеите“ също включва различни образователни игри и демонстрации за малки и големи.

Още от създаването на музея специалистите работят в сътрудничество с колекционери и любители на минерали, като ги подпомагат методически в обработката и описанието на техните колекции с обогатяване на знанията им чрез различни инициативи. Голяма част от тях стават впоследствие дарители на музея. През последните години много помагат в това отношение контактите в социалните мрежи като Фейсбук и Инстаграм. Голям дял (около 75%) от новите постъпления са дарени именно от фейсбук-приятели на музея.

Към образователната дейност на музея се причислява и работата с доброволци – ученици, студенти, хора в активна възраст и пенсионери, които успешно се включват в организацията и осъществяването на различни събития и същевременно участват в образователните програми.

Наред със събирането, опазването и изучаването на минерали,

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Националният музей „Земята и хората“ изпълнява задачата да повишава общата природонаучна грамотност в обществото ни. Прямо началото си през 1987 година, когато музеят отваря врати, натрупването на знания за минералите сред редовните посетители е повече от очевиден. Вярваме, че нашите постоянни усилия допринасят за тази положителна промяна. Ще продължаваме да следим пулса на времето и да реагираме според изискванията му. Само така музеят ще остане единственият общодостъпен научно-образователен център по геология и минералогия а хората от всички поколения в България.

НОНКА КРЪСТЕВА

**С ПЕСЕН В СЪРЦЕТО
100 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА НАРОДНАТА
ПЕВИЦА БОЖУРКА ТУПАНКОВА**

**Нонка Кръстева
Сдружение „Локално наследство“, Перник**

**WITH A SONG IN THE HEART
100 YEARS SINCE THE BIRTH OF THE FOLK SINGER
BOJURKA TUPANKOVA**

**Nonka Krasteva,
„Local Heritage“ Association, Pernik**

SUMMARY

Bojurka Tupankova is a folk singer, born (August 14, 1923) and raised in the village of Chuipetlovo in Pernik region. From 1945 until the end of her life (October 20, 2007), she lived in the village of Studena, Pernik region, where she was married and where she had her first stage appearances as a singer. She is a bright representative of the Graovo singing region. Her repertoire consists of folk songs that she learned from her parents and other elders, as well as self-composed ones. Bojurka was a soloist of the folk choir in the Palace of Culture in Pernik and she participated in many concerts, festivals, competitions, meetings and tours in the country and abroad. She has achieved serious success and has been honoured with numerous awards – certificates, diplomas, medals. She has released four small gramophone records and three books – an autobiographical book with many song lyrics “With a song in the heart” (1993), “Poems for Children” (1999) and a book with anecdotes “Talking with a Song” (2005). In 2023, the centenary of her birth was celebrated with radio and television broadcasts and reports, an exhibition and a gala concert in Municipal Palace of Culture, Pernik.

Keywords: *folk singer, books, anniversary*

„С песен в сърцето“ е книга-животопис и песенен сборник, която народната певица Божурка Костадинова Тупанкова ни остави като наследство и завет, за да знаем, помним, пазим и почитаме родното и българското, да милеем за него и да предаваме знанията и традицията на тези след нас. Тя е ярък пример на самороден талант, умело и успешно съчетал дарбите, дадени му свише – да съчинява, разказва и пее, успоредно с ежедневните грижи, задължения и отговорности на домакия, майка, работничка в завода за токоизправители в Перник, както и всички други, обичайни дейности за една селска жена. През настоящата 2023 година се навършват 100 години от нейното рождение. Да си спомним за нея.

Родена е на 14 август 1923 г. в китното пернишко село Чуйпетлово, разположено в южните склонове на Витоша планина, в семейството на Сона (Соса) и Костадин Конакчийски. Те са скромни селски хора, останали и двамата отрано сираци като сами с много труд и усилия създали дом и отгледали децата си – четири дъщери, които възпитавали в трудолюбие, скромност, задружност и любов към народната музика. Бащата сам майсторил различни свирки, дори и гъдулка, с която си съпровождал тежките мъжки „Маркови“ песни, които пеел доста добре. На празниците пеел и в селската черква „Св. Петка“. Бил отворен и отговорен човек, с поглед към проблемите и радостите на своите съселяни; до 1945 г. няколко пъти бил кмет на селото. Майката била предимно домакия, но понякога работела по чуждите къщи и ниви, за да подпомага семейството. Тя знаела много песни, които се пеели по седенки, на нивата, по празници. На селските сборове се отличавала като голяма играорка и певица. Така малката Божурка (третото дете в семейството) от съвсем невръстна растяла в интонационна среда, пропита с граовски ритми и мелодии, което възпитало у нея любовта към народното изкуство, съпровождала я през целия ѝ жизнен път и подтиква я към творчески изяви. Божурка била будно дете, жадно за знания за света около нея и искала да учи повече, но родителите ѝ нямали възможност да я изпратят в града да продължи образованието си и тя останала с IV отделение, днес IV клас. А песента не слизала от устата ѝ – тя все пеела, в делник и празник, у дома, на нивата и където и да е..Дори започнала сама да съчинява и пее песни по народен образец, с които радвала близките си.

През 1945 година свързва живота си със Стефан Тупанков от друго пернишко село – Студена, където се установяват и градят дом и семейство със задружен труд и усилия. Имат двама сина – Емил (1947 – 2015) и Васил (1949), и пет внуци – Стефан, Десислава, Александър, Елена и Божидар. Първородната им дъщеричка Емилия, род. 1946, е живяла само

няколко месеца.

Съпругът ѝ бил добър човек и я подкрепял за хубавото ѝ пеене. Това ѝ давало кураж и самочувствие и през 1950 г., на празника на жената – 8 март, тя за първи път се изявява като певица на сцена – в читалището на село Студена. На другата година отново на същата дата се представя вече с авторската си песен „Рано ранила Тодорка“ и оттогава започва низ от участия в множество концерти, прегледи, фестивали, конкурси, които ѝ носят много успехи. Редовен участник е в радиопредаванията на селото. През 1961 г. става солистка на битовия хор към Двореца на културата в град Перник, а през 1964 г. е в състава на групата на народните певци към концертната дирекция в града. Следват пътувания с турнета и концерти в цялата страна и извън нея – в съседна Югославия и Съветския съюз. Тя представя предимно песните на родния си край – от поселищна област Граово, която се включва в границите на големия Шоплук. Навсякъде изпълненията ѝ на „сватовските“ песни с характерното „тресене“ се посрещат с голямо въодушевление и аплодиране. На първия събор-надпяване в местността „Бърдото“ в град Брезник през 1965 г. впечатлява журито с изпълненията си на типични граовски песни и същата година е отличена със златен медал на Първия събор за народно творчество в Копривщица. Пак през 1965 г. е наградена с орден „Кирил и Методий“ – трета степен, за „високо изпълнителско майсторство и служене на песента“. Има много участия в радио и телевизионни предавания. През 1964 г. е направен първият ѝ запис в радио „София“, а по-късно звукозаписно студио „Балкантон“ издава 4 малки грамофонни плочи с нейните песни. Местната кабелна телевизия „Кракра“ прави филм за нея.

Божурка Тупанкова винаги носи в сърцето си и пее песните на родния си край, които знае от родителите си, от сборове и седенки в родното село, но творческата и търсещата ѝ натура постоянно я подтиква тя самата да създаде песен, която да представи на участията. Така се раждат много нейни песни – около 30, предимно текстове върху народни мелодии, или нейни авторски песни с мелодия и текст в народен стил. В мелодическо отношение те носят белезите на граовската песенна традиция с характерните интонационни особености, а по тематика са разнообразни, отразяващи живота в неговото разнообразие: от любовни трепети и радости, засягащи личния живот („Запеяла Стана“, „Ружа ружа сади“), до текстове със социална тематика, отразяващи робската тегоба и неподчинение при насилието за приемане на друга вяра („Пиле пици“), или мъката в семейството, че няма рожба („Елено, Елено, безродна невесто“), неволите от несполучливия избор на момичето, омъжено за Илия-мераклия („Дружки ми се ожения“) и т.н. Много от нейните песни са отличени и наградени на различни участия: „Жално плаче българска девойка“, „Жняла мома на ба-

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

щина нива“, „Дедото и бабата на бас се хванале“, „Рано ранила Тодорка“. Известните фолклористи Елена Стоин и Райна Кацарова са впечатлени от творчеството ѝ и ѝ поставят задача да напише песен за събора-надпяване на Бърдото, която тя приема присърце и създава сполучлива творба.

Творческата ѝ натура продължава да я подтиква да създава, да надгражда, да остави черно на бяло това, което знае и помни за родното място, за традициите и фолклора му. Така се ражда първата ѝ, автобиографична книга „С песен в сърцето“ (1993 г.), която видя бял свят с помощта на Държавен архив–Перник и представлява „животопис, изпълнен със съмнения и вяра, с радости и болка; обичаи, авторски песни, анекдоти.“ Книгата е достоен принос в краеведската литература за Пернишкия край. Следва книга за децата – „Стихове за деца“ (1999 г.), илюстрирана от художничката Ралица Денчева, съдържаща чудесни стихчета. В нея авторката общува с малчуганите съвсем непосредствено, непринудено им разказва интересни истории от заобикалящия ги свят.

*КАКА ВРАНА*¹

*Лястовички малки, мили,
пъргавички, лекокрили,
Що кръжите, що хвърчите
над полята и горите?
Май че тръгвате на юг,
що не си стоите тук?
Любопитна како Врано,
литвай с нас зарана рано,
Та да видиш там, на юг,
че животът по е друг.
Там, във топлиите страни
има всякакви храни!
Няма зима, няма студ
и живееш си в уют!*

През 2005 г. се появява и третата ѝ книга „На размисъл с песен“, която редом с анекдотите, които ни развеселяват, отразява тревогите и притесненията на авторката от настъпилите обществено-политически и икономически промени след 10. 11.1989 г.

Божурка Тупанкова напусна този свят на 20 октомври 2007 г. на 84-годишна възраст, това е естественият ход на човешкия земен път. Но онова, което остава като следа, като ценно и стойностно за поколенията, е мери-

¹ Тупанкова, Б. Стихове за деца. Перник, 1999, с. 10.

ло за пълноценно и достойно изживян живот. Тя ни остави прекрасните си изпълнения на граовски песни на записи, много текстове на песни и книгите си. Като стilen народен изпълнител от Граово със собствен репертоар Божурка Тупанкова е включена в книгите на Марияна Янкулова „Народни песни и мелодии от Граово“² и на Светла Цветкова „Стойно ми, малай моме“.³

Стогодишнината от рождението на певицата бе тържествено отбелязана в Деня на светите братя Кирил и Методий – на 11 май 2023 г., с празничен концерт в малкия салон на Общински комплекс Дворец на културата (ОКДК) в гр. Перник, в месечното издание „Фолклорът – настояще и бъдеще“ на общинския битов оркестър с ръководител и водещ Венцислав Андонов. Препълнената зала бе доказателство, че въпреки годините паметта за Божурка Тупанкова е жива и песните ѝ се тачат и пеят. Присъстваха роднини, приятели и колеги на певицата, а много участници – групи и индивидуални изпълнители, представиха песни от нейния репертоар, разказаха спомени. Служителите на териториалното поделение на Държавен архив–Перник представиха изложба с документи и фотоси на певицата. Всичко това се случи със съдействието на Община Перник, ОКДК, Регионален исторически музей и Държавен архив–Перник, читалище „Светлина 1919“ в с. Студена и неуморната Елена Димитрова – организатор и двигател на събитието. Внукът на певицата – Стефан, предостави безвъзмездно над 200 от нейните книги, които отидоха при участниците в концерта и читалищните библиотеки от региона. Случи се един истински празник – тържество на народното изкуство, каквото заслужава народен творец като Божурка Тупанкова. Събитието беше отразено в ефира на регионални и национални медии, в радио и телевизионни предавания, както и във филм на „Пътуващо читалище“.

С Божурка Тупанкова ме свързват много мили спомени, вълнуващи моменти и преживявания. Първата ни среща бе 90-те години на миналия век, когато издирвах певци от региона за репертоар на детската певческа група, която ръководех в детската градина на гр. Батановци. Следваха много приятни, завладяващи срещи с моите възпитаници от двете детски градини, в които бях музикален ръководител. Тя идваше с желание на тези срещи и се стремеше да бъде максимално полезна на децата, да даде от себе си – с песен, разкази, приказки, а и неведнъж е приготвяла за децата почерпка – баница, сладкиши, ябълки. Общуването ни прерастна в едно истинско и трайно приятелство, с ползотворни срещи, гостувания, сътрудничество, взаимна помощ в заучаване и овладяване на песенни об-

² Янкулова, М. Народни песни и мелодии от Граово. Пловдив: Астарта, 2009, с. 23.

³ Цветкова, С. Стойно ми, малай моме. София: Тип-топ-прес, 2011, с. 35.

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

разци, участия в концерти и т.н. С Елена Димитрова и днес пеем китка от нейни песни, която ни е любима. Дори на Първия фестивал на патриотичната песен „Отечество“ завоювахме първо място с нейната песен „Пиле пищи“ (Плевен, 2012). Песни на леля Божурка, както я наричахме, включих в сборниците „Кемене ми дрънка“⁴ и „Народни песни от Пернишко“⁵. Те се пеят от деца в цялата страна, защото една от основните задачи на НМФС (Национален музикално-фолклорен съюз на учителите по музика – фолклористи) бе да издирваме и популяризираме песните на региона, от който сме, а освен това сборникът „Кемене ми дрънка“ бе одобрен като учебно помагало по музика със заповед на Министъра на образованието и се ползва в специализирани училища и школи за народно пеене, както още в масовите училища и детски градини. Дано да се множат последователите ѝ сред младите хора и песните ѝ да не спират да се пеят, за да запазим и предаваме богатството на граовския песенен фолклор!

С тези редове, както и в по-раншни мои публикации за живота и творчеството на певицата (по различни поводи), изразявам моето дълбоко уважение и преклонение пред личността, таланта и цялата ѝ дейност на един самобитен народен творец, отдал време, усилия, знания и енергия за популяризиране на народното изкуство, винаги „С песен в сърцето“!

⁴ **Кръстева, Н.** Кемене ми дрънка – народни песни от Граово. София: НМФС, 1998.

⁵ **Кръстева, Н.** Народни песни от Пернишко. София: НМФС, 2003.

ГЕОРГИ РАДОСЛАВОВ

АРХИВЪТ НА БИТОЛСКИЯ ВОЙВОДА СЛАВЧО
ПИРЧЕВ – НАЦИОНАЛНО ДОКУМЕНТАЛНО
НАСЛЕДСТВО

Георги Радославов
Историк, краевед, гр. Перник

THE ARCHIVE OF THE BITOLA VOIVODE SLAVCHO
PIRCHEV – A NATIONAL DOCUMENTARY HERITAGE

Georgi Radoslavov
Historian, local historian, Pernik

SUMMARY

Slavcho Gigov Pirchev was born on January 8, 1886 in the town of Breznik. He devoted nearly 15 years of his life to the liberation of Macedonia. His personal archive, which covers the period 1906–1920, is stored in the Central State Archives – Sofia. His personal correspondence and other original documents reveal details about him as *voivode* and *chetnik* with rich revolutionary activity related to the national liberation movement in Macedonia.

Keywords: *Slavcho Pirchev, Breznik, national liberation movement, Macedonia*

* * *

Славчо Гигов Пирчев от град Брезник е посветил близо 15 години от живота си (от 1906 до 1920 г.) на освобождението на Македония.

Четата му години наред брани местното население в Битолското поле от ежедневните издевателства на турската власт. Населението подпомага своите закрилници и ги укрива от турските потери. В своите спомени Славчо Пирчев с възхищение пише: „Това беше чист български народ. По българи бяха от нас[...] Какви хора! Умираха за нас! И ние бяхме готови да дадем живота си за тях. Прекрасни българи бяха“.¹

¹ ЦДА – фонд 771 К, оп. 6, а.е. 73, л. 7. Славчо Пирчев е роден на 8 януари 1886 г. в гр.

ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ

Личният архив на Славчо Пирчев за периода 1906–1920 година (повече от 250 страници) е предаден от самия него малко преди смъртта му, в Централен държавен архив – София.² В архива има оригинални документи, които разкриват революционната дейност на Пирчев като четник и войвода, свързана с националноосвободителното движение в Македония. Особено място в документацията заемат Удостоверенията, издадени от Битолския революционен комитет и Битолския околийски революционен окръг, които дават богата информация за участието на Славчо Пирчев като войвода в Македония и в Македоно-Одринското опълчение през войните 1912 – 1918 г. Освен тях Славчо Пирчев е съхранявал повече от 50 години голям брой писма от и до войводи от неговия и съседните райони. Тази кореспонденция ни запознава с историческата действителност – засегнати са редица въпроси за естеството на борбата, която се води срещу петвековния поробител.

Архивните документи свидетелстват за неговите качества, финансова отговорност, разсъдливост и точност. Разбираме още, че той се ползва с авторитет не само пред ръководството, но и сред населението в района си. Неговите способности убеждават Битолския революционен комитет да му отреди званието и длъжността войвода. Въпреки че е бил твърде млад, той се е проявил като смел и находчив четник, войвода и военачалник, човечен и справедлив, ревностен защитник на местното население, доказал е, че на него винаги може да се разчита. Ценен исторически извор са неговите Спомени (30 машинописни страници).

Името на брезнишкия герой Славчо Гигов Пирчев е известно в научните среди и сред широката общественост. Авторът на тази статия вече е публикувал няколко съобщения за този родолюбив българин.³

* * *

Особен интерес представляват следните оригинални документи:

УДОСТОВЕРЕНИЕ № 16 от 15 януари 1908 г.⁴ за назначаването на Сл. Пирчев за Битолски войвода (*Сн.1*). Адресирано е до „Брата Славчо

Брезник, умира 21 януари 1973 г. в София.

² ЦДА – ф. 771К, оп. 6., а.е. 69–78.

³ **Радославов, Г.** Някои аспекти от живота и революционната дейност на Славчо Пирчев, битолски войвода 1908–1920 г. – В: Известия на Общински исторически музей – Брезник. Том 1, 2018, с. 126–146; Радославов, Г. Битолският войвода Славчо Пирчев от град Брезник. // Македонски преглед, кн. 3, 2022 г. с. 81–121; **Радославов, Г.** Войводи и четници от Брезнишко и Трънско, участници в националноосвободителното движение на Македония (1903–1920). – В: В търсене на националния идеал 1878 – 1913. Доклади и съобщения от Международната научна конференция, Благоевград, 2–3 октомври 2008. Благоевград, 2009, с. 262 – 271.

⁴ ЦДА – ф. 771К, оп. 6, а.е. 68, л. 1–2. Удостоверение № 16 от 15 януари 1908 г. за назначаването на Пирчев за Битолски войвода. Оригинал, ръкопис, на един лист (лице и гръб).

Пирчев“, районен войвода в Битолско. След убийството на битолския полски войвода Йован Пашата (Йоан) Битолският революционен комитет утвърждава Славчо Пирчев за Битолски полски войвода. В Удостоверението се казва: „*Братко, съгласно решението на Околийския комитет и околийския войвода Вие се назначавате за войвода в полето. Помощник временно ще Ви бъде Петър Павлов, който е запознат с мястото и населението.*“ В този документ ръководният орган изразява надежда, че Славчо Пирчев ще оправдае високото доверие, което му се оказва: „*Надяваме се, че Вие достойно и с по-голяма енергия ще запълните празнината, която се чувства в казания район.*“ Удостоверението е подписано и подпечатано с печата на Битолския окръжен комитет – „*За окръжен комитет – Павел Лукарчев*“. Посочен е и районът му за действие: селата от Битоля до река Църна – Кукуречани, Църнио бук, Трън, Карамани.

Вторият документ е **УДОСТОВЕРЕНИЕ № 3847, от 7 октомври 1913 г.**⁵ (**Сн. 2**). Удостоверението е издадено от Щаба на Македоно-Одринското опълчение в град София на войводата Славчо Пирчев, родом от град Брезник. В него се удостоверява, че още по време на общата мобилизация на 17 септември 1912 г. в България Славчо Пирчев е взет в разпореждане на Щаба на Опълчението и е подпомагал сръбските войски при тяхното настъпление за превземането на Битоля. От удостоверението научаваме, че на 21 януари 1913 г. е повикан с телеграма № 2555 в Македоно-Одринското опълчение, където е служил до 11 май с.г. След тази дата е командирован с чета в Битолско, където е действал до 14 септември 1913 г. в тила на нашите бивши съюзници. Удостоверението е подпечатано с печата на Щаба на МОО.

С висока историческа стойност и особено важен архивен документ е **СВИДЕТЕЛСТВО № 68, издадено от Македоно-Одринското опълчение**⁶ на Славчо Пирчев (**Сн. 3**). В него е отразен бойният път на Славчо Пирчев по време на Балканските войни: Славчо Пирчев е доброволец в опълчението. Включен е в III бригада, XI дружина, първа рота. Той е старши подофицер на партизанския взвод № 20. Участва във всички походи от София до Гевгели и от Гевгели до Кешан, Малгара, Шаркьой, Гюмюрджина, Кочани, и обратно до София – в чести схватки с турски военни патрули и башибозуци. Свидетелството документира, че по време на Междусъюзническата война Сл. Пирчев е участвал в боевете

⁵ ЦДА – ф. 771 К, оп. 6, а.е. 65, л. 3. Удостоверение № 3847, от 7 октомври 1913, изд. от Щаба на Македоно-одринското опълчение в София. Оригинал, ръкопис, 2 страници.

⁶ ЦДА – ф. 771К, оп. 6, а.е. 65, л. 2. Свидетелство № 68, издадено от Македоно-Одринското опълчение на Славчо Пирчев (написано на цветен художествено оформен образец).

ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ

срещу сърбите при Емирица на 17 юни, при Парадли на 18 юни, Поликва на 20–22 юни, Говедарник (при Повиен) на 5, 6, 7, 8, и 9 юли 1913 г. Със Заповед № 83, § 1 е награден с орден „Кръст за храброст, IV степен“ – за проявена активност, безпределна преданост и героизъм по време на войните. Войводата Славчо Пирчев е уволнен със Заповед № 100, § 1 на 10 август 1913 г. Приносителят на Свидетелството има всички права, установени за участвалите в Опълчението. Свидетелството е подпечатано с печата и подписано от Началника на опълчението генерал-майор Никола Генев.

Подробни сведения за дейността на Славчо Пирчев черпим от **УДОСТОВЕРЕНИЕТО**⁷, подпечатано с печата на **Битолския революционен комитет (Сн.4, Сн.4а)**. Подписано е от председателя Павел Христов. Документът е оригинал, не е датиран, написан е на ръка с молив на един лист (лице и гръб). В Удостоверението се проследява революционната дейност на Славчо Пирчев: постъпил е като четник в четата на войводата Иван Наумов (Алябака), когато на 20 май 1907 г. преминава за втори път държавната ни граница. До 1 септември същата година е в Кичевска околия. После е секретар на Демирхисарския районен войвода Алексо Стефанов. На гърба на листа пише: „*Битолският Окръжен комитет удостоверява, че войводата Слави Г. Пирчев е показал доста голяма деятелност и акуратност във време на неговото служене в Организацията, макар че животът му е бил всякога в опасност.*“ Това е заслужено признание за неговата безрезервна служба на Организацията ВМРО, висока оценка за самоотвержения боец за свободата на Македония.

Според архивен **ДОКУМЕНТ**⁸, съхраняван в **ДВА–Велико Търново** – за ползотворно участие в партизанските отряди битолският войвода Славчо Пирчев е включен в изготвения от Тодор Александров списък на войводите и четниците, които да бъдат наградени с отличия.

Следват **ДОКУМЕНТИ**⁹, които се отнасят за 1908 година, когато Славчо Пирчев е обявен за войвода от Битолския окръжен комитет.

В **АРХИВНА ЕДИНИЦА № 66, л. 1–29** – всички документи са написани на ръка. В тях войводата Слави Пирчев прави постоянен отчет за изразходваните финансови средства, свързани с работата му. Дадени са конкретни цифри по селища. Контактите, които е имал с 18-те революционни организации в различните села от Битоля до река Черна, са ясно и четливо документирани. Това е потвърждение за неговата финансова дисциплина и чувство за отговорност, за отлично изпълнена

⁷ ЦДА – ф. 771 К, оп. 6, а.е. 65, л. 1. Удостоверение, изд. от Битолския революционен комитет на Славчо Пирчев.

⁸ ЦВА–Велико Търново – ф. 22, оп. 3, а.е. 255, л. 1,2. Виж: Документи на централните ръководни органи. Т.1, част 2, ВМОРО 1893–1919, док. 1049.

⁹ ЦДА – ф. 771 К, оп. 6, а.е. 66, л. 1–29; а.е. 67, л. 1–25; а.е. 69, л. 1–31.

организационна работа, за която получава висока оценка и доверие от всички.

Първият документ е за село Башеревица от 3 август 1908 г.¹⁰ В него Славчо Пирчев е посочил, че приходите на 1 август 1908 г. са 2,035 гроша. Дал е информация колко средства са събрани за седемте месеца на 1908 година – 215,10 гроша. Отделно в наличност има 1599, 20 гроша (събрано от 1904 до 1 януари 1908 г.). Изразходвани са 534,10 гроша. Славчо Пирчев посочва къде и за какво са изхарчени тези средства – дадени са на затворниците 124 гроша; за третица 30,30 гроша; Центърът взел 324 гроша; на Петко са дадени 50 гроша; за селски харч – 5,20 гроша. Накрая е записал с думи „В селската каса до 1 август 1908 година остават чисти пари – хиляда петстотин и един гроша и двадесет пари.“ На другия лист описва всичко, с което разполага: „Пушки стопански“ (посочва каква марка и калибър е пушката и с колко патрона разполага), три броя гръцки пушки с по 100 патрона, пет „Тетовки“ – също с по 100 патрона, и една „Тетовка“ само с 15 патрона, селска. Записал е и наличието на селска четническа раница. Под тези сведения отдолу е написал „Прегледано на 3 август 1908 година, Славчо“.

По същия начин е направен финансов отчет и за **село Беранци**¹¹. В този отчет, както и за предишното село, е описано колко е изразходвано и какъв приход има.

Отчет за приходите и разходите е направен и за другите селища¹² – село Горно Оризари, село Горна Падина, село Долно Оризари, село Змирнево, село Карамани, село Лознани, Ново Село, село Могила, село Св. Тодори, село Сърбци, село Църни буки.

В информацията¹³ за **Център № 3** е записан войводата, взел 1734 гроша; записано е още: 540 гроша, дадени на... (нечетливо) и 218 гроша, дадени на град... (нечетливо). Или: разходите се равняват на 2492 гроша, а приходите са 3116,10 гроша. Остават 624,20 гроша. Дадена е подробна сметка¹⁴ за **Център № 2 и Център № 1**.

Войводата Славчо Пирчев прави финансов отчет за приходите и разходите до 1 август 1908 г. и на Централната каса.¹⁵ В него той е записал с думи, че в нея остават хиляда двеста и четиридесет гроша. И е добавил, че Диме Попов дължи 16 лири.

¹⁰ ЦДА – ф. 771 К, оп. 6, а.е. 66, л. 1.

¹¹ ЦДА... а.е. 66, л. 2.

¹² ЦДА... а.е. 66, л. 3–19. Названията на селата на лист 7, 10, 14 и 18 са нечетливи.

¹³ ЦДА... а.е. 66, л. 21.

¹⁴ ЦДА... а.е. 66, л. 22.

¹⁵ ЦДА... а.е. 66, л. 23.

ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ

Интерес представлява направеният от Славчо Пирчев втори отчет¹⁶ за Център № 1. Според този отчет приходите са 5556,20 гроша. Тези средства са набрани от селищата в района, в който е действал войводата. Отделил е място и за разходите, направени от Централната каса, които възлизат на 6026,15 гроша. На лист 27 Славчо Пирчев дава друга информация за приходите на Център №1, които са 6898,30 гроша. Според втория отчет разходите са на обща сума 6026,20 гроша. Прави впечатление, че приходите от селата са увеличени в сравнение с първия баланс.¹⁷ Разходите са 5536 гроша.¹⁸

АРХИВНА ЕДИНИЦА 67 обхваща 25 листа и се отнася за 1908 година.¹⁹ В нея са събрани общо **18** писма до Славчо Пирчев – 7 от тях са от Околийския комитет; 7 – от околийския войвода Алексо Стефанов; четири писма са от други войводи, в които се води една колегиална кореспонденция за срещи и организационни въпроси.

Известно е, че в писмата, изпратени от Околийския комитет в Битоля и от околийския войвода Алексо Стефанов, Славчо Пирчев е получавал разнообразни поръчения. Пример в това отношение е **писмото от 24 май 1908 г.** на Околийския комитет в Битоля.²⁰ В него му се поставя задача да проучи проявите на Пандо Арнаудов в Прилепско и да уточни дали архивът е заловен. Искат се и сведения за Петре Оризарчето. Обръщат му внимание да се пази: „да не пострадате и вие заради него от неговите неприятели.“

Чрез **писмото от 19.06.1908 г.** от Председателя на Околийския Комитет²¹ Славчо Пирчев получава актуална информация за станали събития в района, поставени са му и някои задачи. В същото писмо му се съобщава, че в околностите на село Свети Тодори, по-точно в гробищата, има двама убити търновчани, без да се знае кога и кой е извършил това злодеяние. Във връзка с този случай Комитетът е поел инициативата, чрез ръководителите от село Оризари, да изпрати един четник при Славчо Пирчев. В писмата от околийския битолски войвода Алексо Стефанов се разглеждат редица организационни въпроси и някои лични въпроси, свързани с предстоящи срещи.

В **писмо № 185 от 1 юни 1908 г.**²² от Демир Хисар Алексо Стефанов пита „*Брата Славчо Г. Пирчев*“ дали наистина е убит Петре Оризарчето.

¹⁶ ЦДА... а.е. 66, л. 25 и 26.

¹⁷ ЦДА... а.е. 66, л. 25.

¹⁸ ЦДА... а.е. 66, л. 28.

¹⁹ ЦДА – а.е. 67, л. 1–25.

²⁰ ЦДА... а.е. 67, л. 11.

²¹ ЦДА... а.е. 67, л. 14.

²² ЦДА... а.е. 67, л. 19.

Околийският войвода иска потвърждение за това, което е научил като „слух“, но нищо подробно не знае. Той иска от Пирчев да даде на Кольо Манолов нагана на Петре Оризарчето. В замяна на това му предлага: *„ако някой твой четник няма, ще ти пратя после един голям „лебел“.*

В писмо от 18 март 1908 г.²³ Околийският комитет разпорежда на войводата *„да даде оръжие на Васил Сатчията (Войнов) за тримата му другари, които задружно с Димко от Драгош ще отидат за Бувкол“.*

Славчо Пирчев често е получавал конкретни задачи от ръководните органи в Битоля. В писмо от Околийския комитет от 19 юни 1908 г.²⁴ му е разпоредено да намери информация за Петко от Могила, да повика бащата на Петко и да му предаде, че той трябва да внесе 1 къса манлихера, 1 гръцка, 1 наганов револвер и сумата от 12½ лири.

С любопитно съдържание е писмото от 23 юни 1908 година²⁵ от Околийския комитет в Битоля. Съобщава се на войводата Славчо Пирчев, че му изпращат лично за негово ползване патрондаш и калъф за револвер, подарък от един битолски търговец. Ясно е, че войводата е уважаван от ръководния орган, доволни са от неговите действия.

В писмо от 7 юли 1908 г.²⁶ – Алексо иска да се явят при него Слави Пирчев заедно с должноселския войвода Никола, Мано Мориховски и войводата Стоян Тодоров.

В писмо от 18 февруари 1908 г. Пецо Наумов – долнополски войвода, моли Славчо Пирчев да слезе в района, за да види децата, както Пецо нарича своите четници и да им даде съвети. Съобщава му, че повече от две недели е болен и *„не може да се движи хич“.*²⁷ И продължава: *„Както ме учиш ти, и за това нещо чакам бърз отговор, каква ще е думата, ще ми кажеш ти“.* В следващото си писмо Наумов му споделя, че на всяка цена трябвало да го види. *„Защо не дойде да направим среща, когато си бил близо тука[...] И здрав да бях, пак трябваше да дойдеш да ме видиш, а аз болен бях, щях да умра и пак не дойде.“*²⁸

Впечатляваща е информацията, която ни дава в писмото си от 19 март Развиторев от Околийския комитет в Битоля. Става ясно, че Славчо Пирчев е с финансови възможности, затова се търси неговата подкрепа. Обращението е: *„Брате Славчо, те молим да изпратиш пари, защото в Околийското нямаме никакви пари в касата, а пък са ни нужни.“*²⁹

²³ ЦДА... а.е. 67, л. 4.

²⁴ ЦДА... а.е. 67, л. 14, 15.

²⁵ ЦДА... а.е. 67, л. 18.

²⁶ ЦДА... а.е. 67, л. 24.

²⁷ ЦДА... а.е. 69, л. 23.

²⁸ ЦДА... а.е. 69, л. 25.

²⁹ ЦДА... а.е. 67, л. 6.

ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ

Сред голяма част от борците се установява мнението, че скоро ще станат промени в империята в резултат на развиващите се събития с младотурците. Прави впечатление, че вече се тълкуват някои събития и има очаквания, че идва ново време. В **писмо от 23 март 1908 г.** Васил Сатчията (В. Войнов) и Димко Николов от Леринско пишат на Славчо Пирчев: „*Кураж. Наближава свободата*“. Само седмица след това (30 март) същите повтарят „*Имайте кураж голям*.“³⁰

Славчо Пирчев е известен със своята революционна дейност и извън своя район на действие. Това се потвърждава от Стойчо Георев Велев от с. Света, Демирхисарско, който в **писмо от 6 май 1908 г.** пише: „*Драги брат Славе[...] желая да се запозная с ваша милост, защото жадувам за такива работници, нежели що са пристигнали в родното ми място, за да служат за полза на нашия народ и вие*“³¹

Оправдан интерес предизвикват и писмата от редови участници в борбата. Пример за това е **писмо от „Гората“, от 9 април 1908.**³² В него Васил и Ташко молят Славчо Пирчев да им помогне – какво да предприемат след като не са могли да се срещнат с Алексо Стефанов.

В **Разписка от 10.07.1908 г.** от Демир Хисар се удостоверява, че Алексо Стефанов е взел от Славчо Пирчев 40 лири.³³

В **АРХИВНА ЕДИНИЦА № 69 (31 листа) има 27 писма:** четири са от Димко Драговчето войвода; седем – от Ангеле Вълчев, районен войвода; три – от Пецо Наумов, Долнополски войвода; и 13 писма са от други лица.

Председателят на Окръжния комитет Милан Матов в едно от писмата си до Славчо Пирчев оценява всеотдайността му като революционер: „*А пък човек не живее и не работи за себе си (говоря за измежду нас), а всичко за другите.*“³⁴

Авторитетният адвокат **Хасан Ефенди**, в израз на уважение към личността на войводата, отправя следната покана: „*Господине, чест имам да Ви помоля да заповядате днес на вечеря в дома ми. Сборен пункт в кафене „Конституция“, 12 часа вечерта.*“³⁵

Впечатляващо е **писмото от месец юли 1908 г. от Стоян и Георги**, в което съобщават: „*оти село Рибарци изгореха и ги изклаха сите люде – жени, деца, мъж, може да има 30*“. Двамата патриоти информират Славчо Пирчев, че „*от всички Мариовски села, в района стана аскерът от Маково стана, от Суходол станаха, от Стенье станаха, от всички*“.

³⁰ ЦДА... а.е. 68, л. 23; а.е. 69, л. 12.

³¹ ЦДА... а.е. 69, л. 1–2.

³² ЦДА... а.е. 69, л. 29.

³³ ЦДА... а.е. 67, л. 22.

³⁴ ЦДА... а.е. 68, л. 34, 35.

³⁵ ЦДА... а.е. 77, л. 1.

Видно е, че Пирчев има пълна информация за обстановката в отделните райони, което много помага за неговите действия.³⁶

В писмо от 19.II.1908 г. Ангеле Секулов Вълчев – районен войвода, иска от Славчо Пирчев да се поръчат тридесет костюма и да му се даде една пушка, а в писмо от 8 април 1908 г. същият Вълчев кани Славчо на среща, където ще бъде и околийският.³⁷

Димко Николов (Драговчето) в писмо от 2.VII.1908 г. предлага на Славчо Пирчев да се срещнат вечерта някъде в Прилепско „да вземеме някакви мерки“.³⁸ Васил Войнов (Сатчията) и Димко Николов (Драговчето) в писмото си от същата дата информират Славчо за следното: „Револверът на Йован Паша излезе и го поправих и поправката струва лира и половина. Патроните от него се намират в Карамани. Отговори ми, ако искаш изпрати пари да ти го изпратя, ако не, ще го оставя тук. Но аз предпочитам ти да го вземеш в твоя район за спомен от Пашията.“³⁹ В края на писмото молят Славчо да им изпрати две-три оки мляко – понеже са болни. Тези факти говорят, че Славчо Пирчев е имал многостранни дейности.

В писмото си от 4 април 1908 г. Маломориовският войвода Иван Райков иска от Славчо Пирчев съвети относно съдбата на един свой четник.⁴⁰

С подобен текст и искания са следващите писма, адресирани до войводата Славчо Пирчев. В повечето писма се иска среща с него, за да чуят мнението му. Видно е, че той е имал авторитет и меродавно мнение за революционните среди като личност и войвода. Това е причината непрекъснато да го търсят с молба за общуване.

* * *

Биографични сведения и интересни моменти от Македонското революционно движение разкрива Славчо Пирчев в своите СПОМЕНИ⁴¹. Те са написани на ръка, а впоследствие и на пишеща машина (30 страници). В Спомените той е посветил страници още на Иван Бояджиев – учителя по история, който запалва в сърцето му искрата на саможертвата за свободата на Македония. Тя предопределя по-нататъшния му път – да се сражава за свободата на поробена Македония.

Особено място в архива заема ДОКЛАДЪТ по повод 60-годишнина-

³⁶ ЦДА... а.е. 69, л. 31.

³⁷ ЦДА... а.е. 69, л. 4; л. 5.

³⁸ ЦДА... а.е. 69, л. 15.

³⁹ ЦДА... а.е. 69, л. 15–16.

⁴⁰ ЦДА... а.е. 69, л. 26.

⁴¹ ЦДА... а.е. 73, л. 1–30.

ГЕОРГИ РАДОСЛАВОВ

та от убийството на Даме Груев⁴², изнесен от Славчо Пирчев през 1966 г. В доклада той проследява житейския и революционен път на Даме Груев, представен като умен и талантлив организатор, последовател на българските революционни дейци от времето на Раковски, Левски и Ботев.

Не е случайно, че тъкмо Пирчев пише доклада. Известно е, че наскоро след убийството на 35-годишния Даме Груев през 1906 г. в село Русиново край град Берово, Славчо Пирчев е изпратен да проучи обстоятелствата, при които е загинал българският революционер Груев. Като дългогодишен войвода в Македония Славчо Пирчев опознава отблизо Битолския край. С много любов той пише за родното място и за семейната среда, в която израства Даме Груев – село Смилево, Битолско. Изтъква ролята на Даме Груев за създаването на ВМОРО и активното му участие в Илинденското въстание като ръководител на въстаническа чета в село Смилево. Славчо Пирчев завършва доклада с Вазовото възклицание: „Македонию, ти губиш своя Левски, най-верния си син, най-силния меч“.

* * *

От представените оригинални архивни документи, свързани с личността и революционната дейност на войводата Славчо Пирчев (в периода 1906–1920 г.), следва да се направи изводът, че той е един от стотиците български борци, посветили години от живота си на борбата за освобождението на Македония. Всички те, както и роденият в Брезник Славчо Пирчев, заслужават нашето уважение и признателност. Войводата Славчо Пирчев е гордост не само за град Брезник, но и за цяла България.

Паметта за Славчо Пирчев и за тези революционни дейци трябва да бъде съхранена от нас, съвременните българи. Да стане убеждение, призвание и дълг към българското историческо минало!

⁴² ЦДА... а.е. 74, л. 1–16.

ОБЩИНСКИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Брезник

Музеят на Граово

ПРИЛОЖЕНИЯ

ОБЩИНСКИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ -БРЕЗНИК

*V -ТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ С МЕЖДУНАРОДНО УЧАСТИЕ
„ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА , ОБРАЗОВАНИЕ“ БРЕЗНИК 2023 ГОДИНА*

Участниците в конференцията, Брезник 2023 г.

Филип Михайлов - археолог

ОБЩИНСКИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ -БРЕЗНИК

*Проф. Надя Манолова и директора
на музея в Пирот*

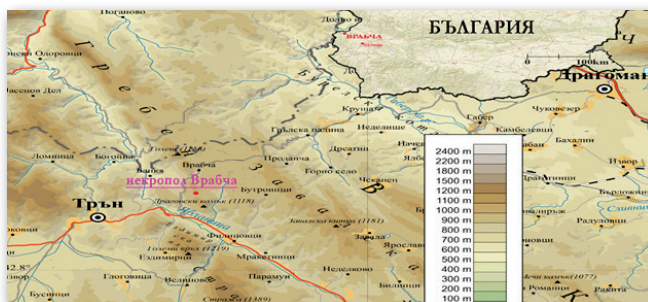
*Участниците в конференцията
пред музея в гр. Пирот*

Филип Михайлов

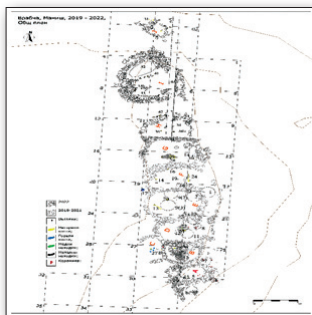
НЕОБИЧАЙНИ ГРОВОВЕ В НЕКРОПОЛА ОТ РАННОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА НАД СЕЛО ВРАБЧА, ОБЩИНА ТРЪН

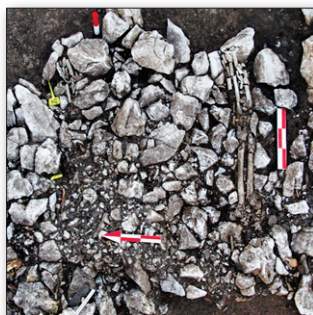
Обр. 1. Карта на района с местоположението на некропола; детайл
в дясно – карта на България с нанесеното местоположение на некропола

Обр. 2. Сателитна снимка на релефа с нанесени околни селища и
детайл – ортофотография на проучения през 2019-2023 г. некропол

Обр. 3. Топографско заснемане
и план на некропола некропол

Обр. 4. Гробовете 34, 34b и 44
намиращи се в Централната
част на структура H

Обр. 5. Гроб 42

Обр. 6. Гроб 14 – кости от
два индивида срещуположно
разположен

Обр. 7. Гроб 28 – долни крайници
със следи от "cut marks" и череп

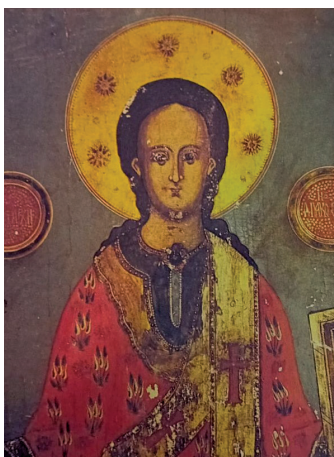
Обр. 8. Гроб 43 – долни крайници
и горен крайник със от
"cut marks"

МАРИЕЛА СТОЙКОВА

ЗА ДЕЙНОСТТА НА „СОФИЙСКИТЕ ЗОГРАФИ“
В БРЕЗНИШКО И РАДОМИРСКО

илюстрация 1

илюстрация 2

илюстрация 3

илюстрация 4

илюстрация 5

илюстрация 6

илюстрация 7

илюстрация 8

илюстрация 9

илюстрация 10

илюстрация 11

илюстрация 12

илюстрация 13

илюстрация 14

илюстрация 15

илюстрация 16

АДЕЛИНА ПЕТРОВА

ОБРАЗИ НА БЪЛГАРИ В ИЗКУСТВОТО
НА РУДНИТЕ ПЛАНИНИ, САКСОНИЯ

Фиг. 1. „Швип боген“ (Арка от свеци)
в гр. Шнееберг (Schneeberg)

Фиг. 2 Ангел и рудар в гр. Сайфен
(Kurort Seiffen)

Фиг. 3

Фиг. 4- а

Фиг. 4- б

Фиг. 3, 4-а, 4-б Музей на народното изкуство на Рудните планини в Грунхайнихен.
Експонати от бившето училище за играчки в Грунхайнихен. (Grünheide)

АДЕЛИНА ГЕОРГИЕВА

*СВЕТЦИ И ТЪМНИ СИЛИ
В СЕЛО ЯРДЖИЛОВЦИ*

*Сн.1 и 2 – Църква „Св. Николай Мирликийски“, с. Ярджиловци
(от интернет)*

*Сн.3 На гърба надпис “В. Паунов, уч. отъ
III курс в Черпишкото Св. Училище“, 1925г.*

*Сн.4 Параклис „Св. Никола Летни“
(от интернет)*

*Сн.5 – Местността „Кръстатият брест“
в Осоица, с. Ярджиловци (личен архив)*

*Сн. 6 Кладенецът „Светена вода“
в Осоица, с. Ярджиловци (личен архив)*

НИКОЛАЙ СИВКОВ

„СЛАМЕНА СУРОВА“ В СЕЛО БАНИЩЕ, БРЕЗНИШКО

Сурвакари с.Банице.

Сламените мечки в Уитлси, Графство Кембриджшир

*Сламените мечки в Уитлси,
Графство Кембриджшир 1987*

Сурвакари с. Банице

Диана Митева

ЗИМЕН ОБИЧАЙ „ИВАНОВИ ВЛАЧУГИ“

Обичай „Иванови влачуги“,
Фестивал „Копривица-86“, 1986 г.,
сн. ООК - Караусен

Зимен обичай
„Иванови влачуги“,
2023 г.

МИЛЕНА ГЕОРГИЕВА, АНДРЕЙ ГЕОРГИЕВ

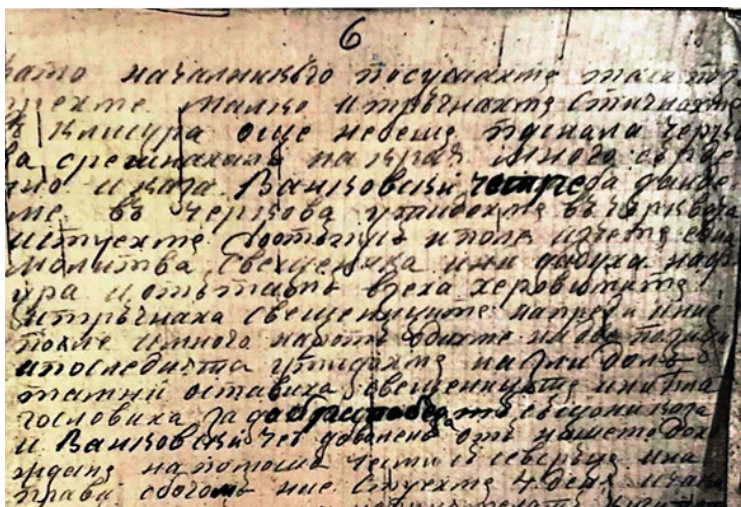
АПОСТОЛЪТ ПАНАЙОТ ВОЛОВ – ЗА ВЯРАТА И ЦЪРКВАТА

Обр. 1 Сребърно кръстче,
тип енкалпион

Обр. 2 сувенирна сребърна
камбанка

Обр. 3

Обр. 1. Кръстче на П. Волов, тип енкалпион от сребърна сплав, кухо, с двустранен орнамент, от втората половина на XIX в. Оригинал.

Обр. 2. Камбанка на П. Волов, сребърна сплав, с двустранни изображения и надпис. Сувенир на катедрала „Св. Богородица-Нотр Дам“- Париж, Франция. Оригинал.

Обр. 3. Страница от спомените на Вельо Николов Бояджиев от Копривница за Априлското въстание в 1876 г. със сведения за П. Волов, писани преди 1907 г., л. б. (Оригиналът на документа от общо 12 страници е в НБКМ-БИА, колекция „Априлско въстание“, сигнатура: П А 9269).

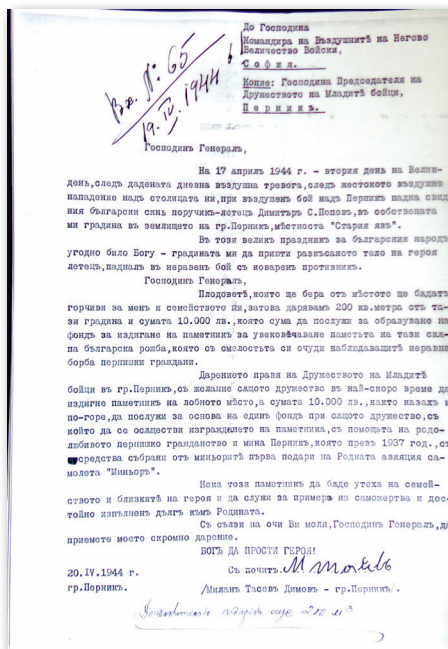
МИЛАН ТАСЕВ ДИМОВ ОТ ГРАД ПЕРНИК
„ДОБРИЯТ БАЙ МИЛАН“

Сн. 1 Тухларната на
Милан Димов

Сн. 2 Милан Тасев Димов
и съпругата му Коена

Сн. 3 Сканирано писмо № 65 на М.
Димов до командира на Въздушните на
Негово Величество войски.

Сн. 4 – поручик Димитър Ст.
Попов

ВАНЯ КОЦЕВА

НАЧАЛО НА ЗЕМЕДЕЛСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В БЪЛГАРИЯ

*Първата сграда на земеделското училище
в Садово, построена 1883 г. снимка 1928 г.*

*Земеделско училище „Образцов чифлик“
практика по пчеларство, 1919 г.*

*Почистване и варосване на овошки, Допълнително
земеделско училище-Брезник, 1930 г.*

*Практика по механизация на ученици от Допълнително
земеделско училище-Брезник 1931г.*

ЛАРИСА НЕШЕВА

ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ В НАЦИОНАЛНИЯ МУЗЕЙ „ЗЕМЯТА И ХОРАТА“

Ваканционни игри

Ваканционни игри

Геоложка екскурзия за минерали 1

Геоложка екскурзия за минерали 2

Детски образователен
кът

Детски образователен
кът

Детски образователен кът

Занимания по минералогия
в Школата

Занимания по минералогия
в Школата

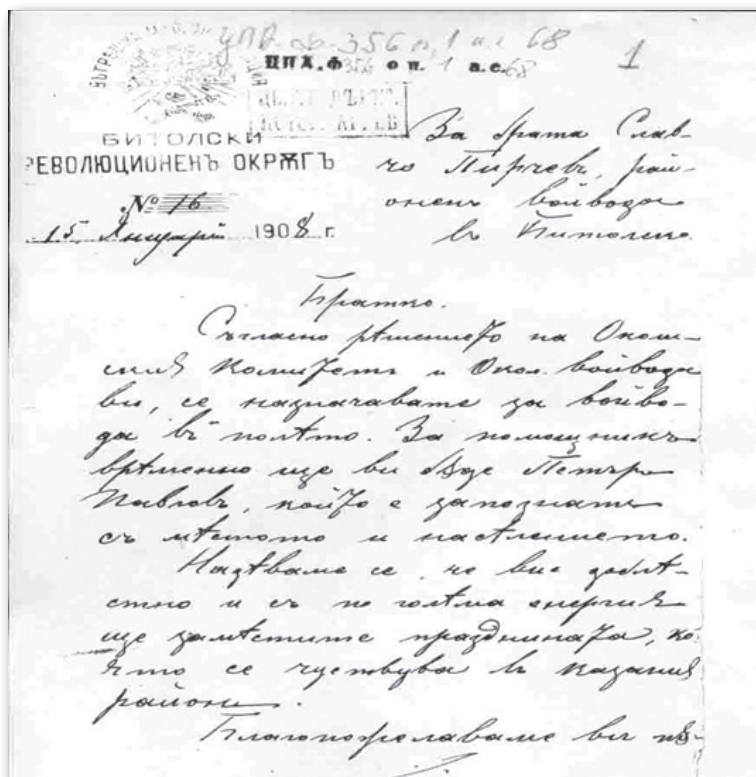

Нонка Кръстева

**С ПЕСЕН В СЪРЦЕТО.
100 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА НАРОДНАТА ПЕВИЦА
БОЖУРКА ТУПАНКОВА.**

АРХИВЪТ НА БИТОЛСКИЯ ВОЙВОДА СЛАВЧО ПИРЧЕВ –
НАЦИОНАЛНО ДОКУМЕНТАЛНО НАСЛЕДСТВО

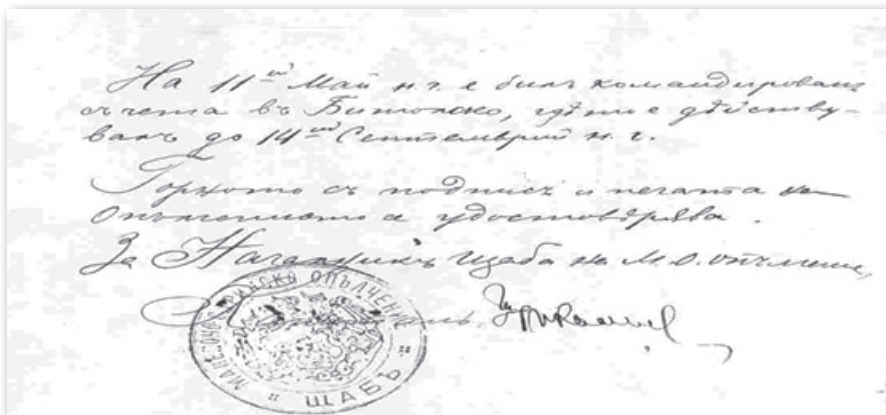
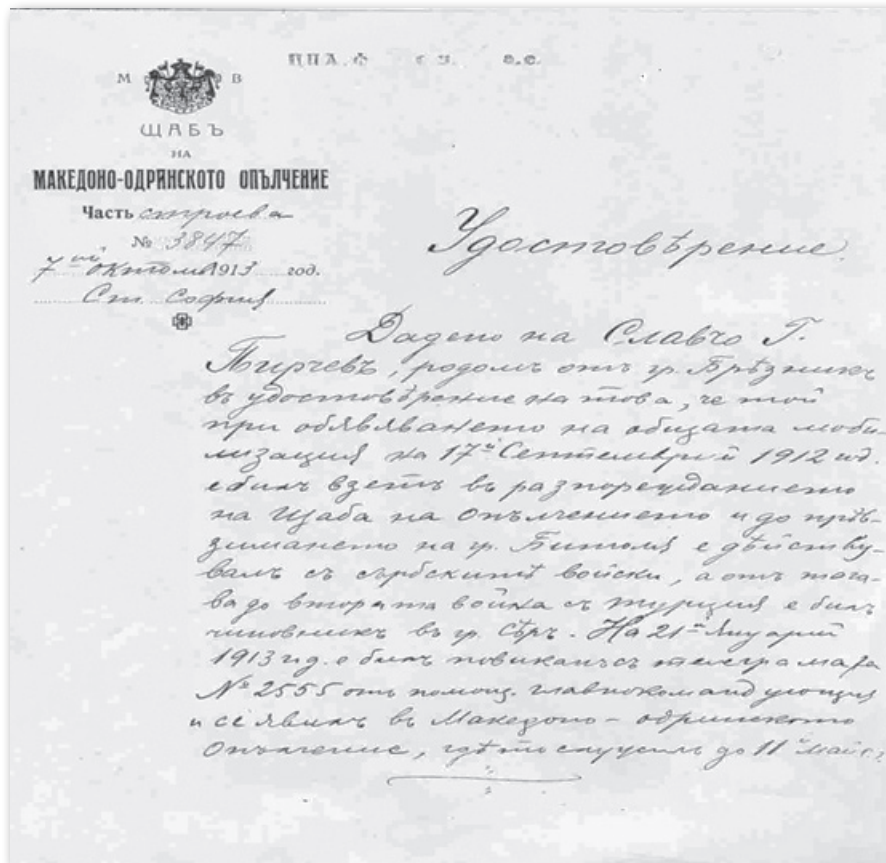

С.Б. на 15.01.1908

лен център в турската за-
дача, с която се занимава-
ме.

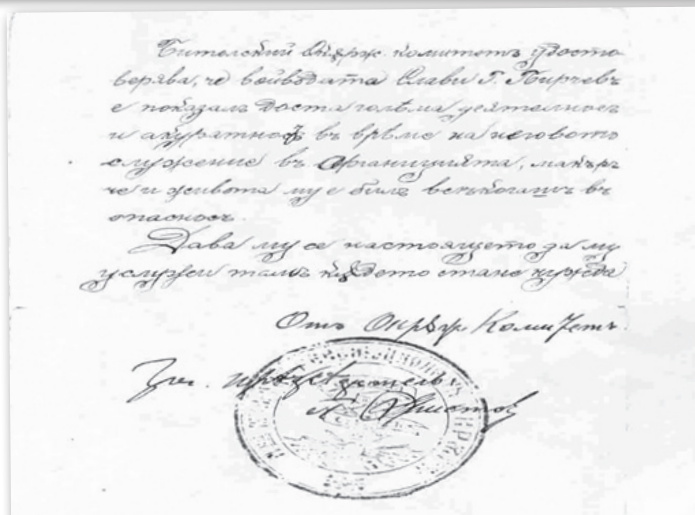
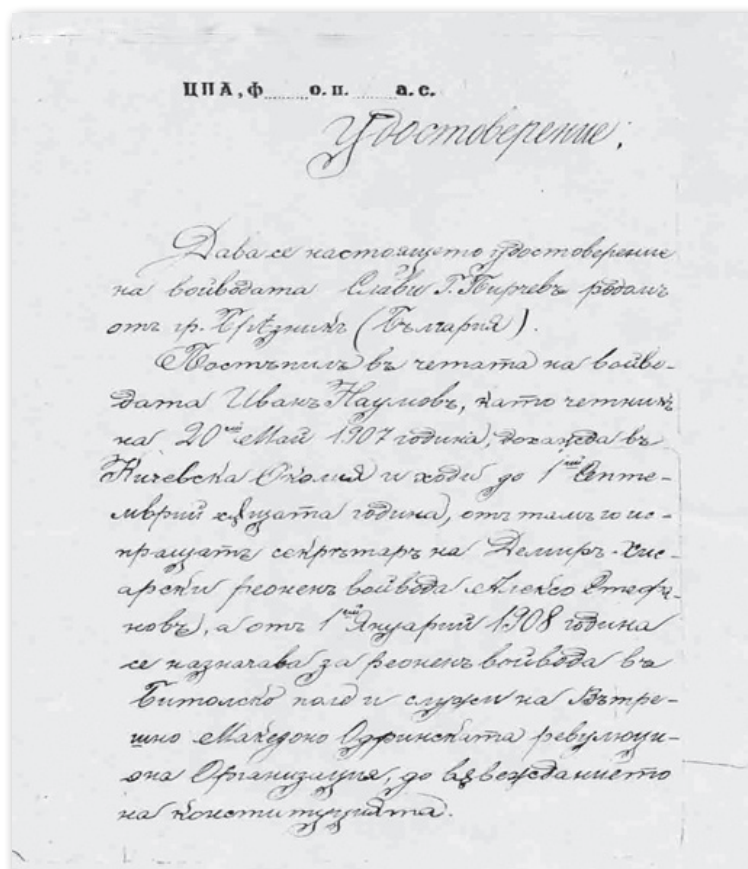
За Окръж. Комитет
Мин. П. Мунарев

Сн.1 и 1а Удостоверение № 16 от 15.01.1908, изд. от Битолския
революционен комитет, за назначаването на Сл. Пирчев за Битолски
войвода. ЦДА-София, Ф. 771К, оп. 6, а. е. 68, л. 1-2.

Сн. 2 и 2а – Удостоверение № 3847, от 07.10.1913 г., изд. от Щаба на
Македоно-Одринското опълчение в София на войводата Сл. Пирчев.
ЦДА – София, Ф. 771К, оп.6, а.е. 65, л.3.

Сн. 4 и 4а – Удостоверение, издадено от Битолския революционен комитет на Славчо Пирчев.; ЦДА – София, ф. 771К, оп. 6, а. е. 65, л. 1.

ГЕОРГИ РАДОСЛАВОВ

Сн. 3 Свидетелство № 68, издадено от
Македоно-Одринското опълчение на Сл. Пирчев
ЦДА - София, ф. 771К, оп. 6, а.е. 65, л. 2.

Сн. 8 – Славчо Пирчев с
четническа шапка

Сн. 5 – Войводи от Битоля – Сл. Пирчев е в първата редица, третият отляво надясно.
Зад него е Милан Матов (седнал, в светло сако и каскет).

ГЕОРГИ РАДОСЛАВОВ

Сн. 7 Славчо Пирчев като млад войвода

Сн. 9 Славчо Пирчев

Сн. 6 Групова снимка на военни – Славчо Пирчев е крайният вдясно

АВТОРИТЕ

Аделина Георгиева – краевед гр. Перник

adelina_gea@abv.bg

Аделина Петрова – доктор

adelina_petrova@abv.bg

Биляна Попова – РЕМ Пловдив, главен асистент, доктор

Лора Христозова – РЕМ Пловдив

b.popova_ns@abv.bg

Ваня Коцева – директор Национален земеделски музей, гр. София

nzmuzei@abv.bg

Георги Радославов – историк гр. Перник

jororm@gmail.bg

Диана Митева – историк, докторант

Исторически факултет на СУ „Климент Охридски“

Dianamiteva1994@abv.bg

Емилия Велинова – историк, директор Общински исторически музей
Брезник

emi_velinova@abv.bg

Лариса Нешева – Национален музей „Земята и хората“, гр. София

Десислава Делибалтова – Национален музей „Земята и хората“, гр.
София

Ивайло Данов – Национален музей „Земята и хората“ гр. София

larisanesheva@abv.bg

Мариела Стойкова – Национална галерия гр. София

maryellstoykova@yahoo.com

Милена Георгиева – Шуменски университет, главен асистент доктор

Андрей Георгиев – СУ „Климент Охридски“

museum_volov@abv.bg

Милчо Георгиев – етнохоролог и фолклорист, гр. Перник

milchogeorgiev@abv.bg

Надя Манолова – Николова – историк, професор, доктор

Исторически факултет на СУ „Климент Охридски“ гр. София

Manolova@uni-sofia.bg

Николай Сивков – филолог гр. Перник

nsivkov@abv.bg

Нонка Кръстева – краевед, гр. Перник

Nonka_pk@abv.bg

Симеон Мильов – историк, гр. Батановци

boyanyasen@abv.bg

Филип Михайлов – археолог, Регионален исторически музей Перник

philip.mihaylov@gmail.com

ОБЩИНСКИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ-БРЕЗНИК
mmbreznik@abv.bg

© “Известия на Общински исторически музей-Брезник”, том V
Дизайн и предпечат Юлия Стоянова,
рекламно студио “Джули Експрес”

Издава се от Общински Исторически Музей- Брезник

